

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Руслан Кацавець

ОРАТОРСЬКЕ МИСТЕЦТВО

Підручник

Третє видання, доповнене

ІЄ ПРАВОВА
ЄДНІСТЬ
РЕДАКЦІЯ
ЮРИДИЧНИХ
ВИДАНЬ

КИЇВ • АЛЕРТА • 2021

УДК 808.51(075.8)
К30

Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів
(Лист №1.4/18-Г-Г110.1 від 10.01.09 р.)

Рецензенти:

В. В. Молдован – кандидат юридичних наук, професор;

Н.І. Пащенко – кандидат філологічних наук, професор.

Кацавець Р.С.

К30 Ораторське мистецтво : підручник. Вид. 3-тє, допов. Київ: Алерта, 2021.
250 с.

ISBN ***

Підручник «Ораторське мистецтво» складається із 10 розділів. У них розглядаються науково-теоретичні й практичні аспекти риторики, як науки, що є основою для розвитку ораторського мистецтва. Тут містяться відомості з історії античного судового красномовства та періоду виникнення й розвитку судової риторики в українському судочинстві; мудрі й оригінальні поради античних і слов'янських ораторів щодо опанування тонкощами ораторського мистецтва. Наголошується на правових, етичних, психологічних, логічних, мовно-мовленневих чинниках, що є невід'ємними якостями сучасних ораторів.

Для студентів вищих навчальних закладів. Добре прислужиться майбутнім представникам юридичних професій, аспірантам, викладачам, а також всім, кого цікавить сила переконуючого слова та мистецтво оволодіти ним.

УДК 808.51(075.8)

© Руслан Кацавець, 2014

© Руслан Кацавець, 2018

© Руслан Кацавець, 2021

© Видавництво «Алерта», 2021

ISBN ***

Переднє слово

*Оратором є лише той, хто в змозі
говорити з кожного питання
гарно, вишукано, переконливо...*

Корнелій Таціт

Ораторське мистецтво – вершина риторики, найвищий рівень досконалості живого слова, переконання; засіб культурного і духовного впливу. Наразі все більше виникає потреба у людях особистісного типу, які здатні самостійно мислити, переконувати живим словом, сприяти у вихованні моральності, розумінні людських цінностей. Саме такими мають бути сучасні оратори. Вони – лідери трибун, пропагандисти, лектори великих і малих аудиторій; виступають як державні обвинувачі, захисники, представники, котрі виголошують промови у судових процесах, де вирішується доля людей. Тому ораторам слід володіти навичками публічного мовлення. Передусім, уміти знаходити потрібні слова, що аргументують і грамотно виражають думку, аби слухачі доступно могли розуміти сенс промови.

Кваліфікований рівень ораторів вирізняється знанням справи, службовою етикою, загальною культурою, інтелектом. Тож правові, логічні, мовні, етичні, психологічні питання порушуються плином часу – життєвою і професійною необхідністю. Відтак, ораторське мистецтво актуалізується, адже це складова частина культури суспільства.

Підручник «Ораторське мистецтво» складається із 10 розділів. У них розглядаються науково-теоретичні й практичні аспекти риторики, як науки, що є основою, базою, необхідною передумовою для розвитку ораторського мистецтва. Містяться відомості з історії античного судового красномовства та періоду виникнення і розвитку судової риторики в українському судочинстві; мудрі й оригінальні поради античних і слов'янських риторів щодо опанування тонкощами ораторського мистецтва. Наголошується на правових, етичних, логічних, мовно-мовленневих чинниках, що є невід'ємними якостями сучасних ораторів. Висвітлюються способи психологічного впливу на внутрішнє переконання суддів і учасників судочинства; взаємодія та

спілкування ораторів із судовою аудиторією; полемічна майстерність, як дієвий процес.

Судовий процес – форма мовленнєвого спілкування. Це засіб ораторської комунікації – переконання суддів, учасників процесу у правильності висунутих суб'єктами дебатів тез і обґрунтованості висунутих ними рішень. Змістом судових промов завжди є певні думки, ідеї, доводи, міркування, які потрібно донести аудиторії судового процесу. Тут автор подає матеріали власних монографічних досліджень з риторики судових промов ораторів стародавнього світу і сучасного інституту українського судочинства.

А ще підручник допоможе осмислити свої можливості; виробити оригінальний ораторський стиль; розширити бачення риторичного виховання, де «слово є одиницею вчинку», де «слово – кільце у безконечному і безперервному ланцюгу, який сягає одним кінцем у минуле, а другим – у майбутнє...».

З метою навчального інтересу, у підручнику з творчою обережністю, використано окремі фрагменти із джерел відомих українських вчених нашої сучасності: професора, автора першого в Україні навчального посібника з науки і мистецтва переконуючої комунікації Валеріана Молдована; доктора педагогічних наук, професора-ритора, засновниці школи українського красномовства Галини Сагач; доктора філологічних наук, професора Любові Мацько. Вони відчули дух часу, необхідність риторичної науки у нашому суспільстві і проілюстрували цікаві зразки праць.

Підручник затверджений Міністерством освіти і науки України для студентів вищих навчальних закладів. Добре прислужиться майбутнім правникам – стане джерелом збагачення переконуючого ефективного слова, що є фундаментом професіоналізму. Також корисним буде і тим, кого вражає мудрість, гармонія думки і слова; хто хоче поглибити набуте на кращих зразках красномовства.

*Руслан Кацавець
Ганна Кацавець*

РОЗДІЛ 1.

ЕКСКУРС В ІСТОРІЮ КРАСНОМОВСТВА: ПРО МУДРИХ І ВЕЛИКИХ

---

*Красномовство – це прекрасне
світило таланту, яке робить
нас здатними до красномовства
і підготовленими до навчання...
Цицерон*

1.1. АНТИЧНЕ КРАСНОМОВСТВО: ВИДАТНІ РИТОРИ ЕПОХИ

1.2. КРАСНОМОВСТВО СЛОВ'ЯН

1.3. УСТАМИ БЛИСКУЧИХ РИТОРІВ

1.1. АНТИЧНЕ КРАСНОМОВСТВО: ВИДАТНІ РИТОРИ ЕПОХИ

Красномовство належить до тих мистецтв, які усе здійснюють і усього досягають словом....

Платон

Красномовство має свою історію, без знання якої важко розраховувати на успіх, тим більше у мистецтві судового оратора. Уже у Стародавньому Єгипті, Індії, Китаї було відоме мистецтво риторики, але справжньою його Батьківщиною є Стародавня Греція, де публічне слово мало надзвичайно велике суспільне значення.

Античні ритори виступали із сенаторських трибун, на засіданнях і форумах, у судових процесах. Відомими риторамі були Арістотель, Демосфен, Цицерон, Квінтіліан, Ісократ, Есхіл, Філократ, Лісій, Горгій... Вони ораторське обдаровання обґрунтовували наявністю дару мислення, могутності думки. Тож істинний талант виявлявся, передусім, у силі змісту, високому рівні інтелектуальності оратора, який оволодівав розумом, волею, почуттями слухачів.

У творах Платона знаходимо цікавий опис сили й могутності оратора, який володіє словом, що зцілює душі: «Я стверджую, що якби у будь-яке місто прибули оратор та лікар і якби у Народному зібранні чи в будь-якому іншому зібранні зайшла суперечка, кого з двох обрати лікарем, то на лікаря ніхто і дивитися не схотів би, а обрали б того, хто володіє словом, – варто було б йому лише забажати... Оратор здатен виступати проти будь-якого супротивника і з будь-якого приводу так, що переконає натовп швидше від усякого іншого... Але зовсім не слід з цієї причини віднімати славу ні у лікаря (хоча оратор і міг би це зробити), ні у решти знавців своєї справи...».

Такі особистості, як Цицерон та Демосфен – видатні ритори – ще за життя були увінчані лаврами «синів Вітчизни», «рятівників народу». Цицерон у своїх трактатах, присвячених ораторському мистецтву, писав про формування нової людини – людини-патріота, громадянина, який живе ідеалами свого народу й держави.

Пам'ятаймо: «Красномовство є щось таке, що дається важче, ніж це здається, і народжується з багатьох знань і старання...» (*Цицерон*).

ДЕМОСФЕН

Демосфен (384 – 322 рр. до н. е.) – найблисучіший ритор Стародавньої Греції, всесвітньо відомий володар дум. Його промови, насичені фактичним матеріалом, містили чимало особистих спостережень, відзначалися динамічністю, переконливою аргументацією й чіткістю. Для Демосфена характерна артистична манера триматися на трибуні, що також сприяло його успіхові як оратора. У суді Демосфен виступав як адвокат. Сучасники так характеризували Демосфена: «Нашого ритора з його умінням все запалювати і троцити своєю силою і владою можна порівняти з вихором або блискавицею».

Демосфен жив у епоху, коли закінчувався період народоуправління. Він намагався зберегти віджилий лад і своїм життям заплатив за вірність переконанням та ідеалам. До наших днів дійшло тридцять промов Демосфена.

Демосфен ночі проводив за роботою, тож недруги говорили, що промови Демосфена ароматять лампадним маслом, яке він спалював у величезній кількості. Але його промови були свіжими й чарівними, ніби щойно вилились із грудей: вони наповнені життям, емоціями і, як «творіння Фідіаса, не мали на собі жодних слідів різця».

ЦИЦЕРОН

Марк Туллій Цицерон (106 – 42 рр. до н. е.) – давньоримський філософ; великий античний оратор; людина високої культури.

Він провів на форумі майже 40 років і був справжнім ідейним поводитирем римського Сенату. Цицерон відпрацював стиль, який дозволяв йому бути простим і блисучим, безпосереднім і пристрасним. Чудовими властивостями цицеронівської промови були мелодійність і ритмічність. Прославився він своїми знаменитими патетичними виступами і висновками. Складовими успіху оратора Цицерон вважав освіту, природний дар і ораторські здібності. Першу промову Цицерон виголосив у 25 років (під назвою «На захист Публія Квінція»).

Марк Туллій Цицерон написав і виголосив низку ораторських шедеврів: «Брут», «Про знаменитих ораторів», «Оратор», «Про оратора». Пізніше видатний оратор Квінтіліан створив оригінальну систему навчання риторики на основі принципів Цицерона у вигляді дванадцяти книг риторичних настанов. Квінтіліан говорив, що небо послало Цицерона на землю, щоб показати, до якої величі може дійти слово.

У Цицерона органічно поєднувалися теорія і практика: свої теоретичні ідеї він блисуче втілював у практичній діяльності. Ідеалом

оратора він вважав людину високої культури, яка знає літературу, історію, юриспруденцію, філософію; добре володіє і простим, і високим стилем, розуміє вплив ритму на слух аудиторії, уміє примусити її сміятися й плакати, може володарювати над її душею.

Для промов Цицерона характерні оклики, повтори, іронія, градація. У деяких його промовах майже не вживаються сполучники. Такий риторичний прийом робив судову промову карбованою.

Цицерон виголосив понад сто промов, тексти п'ятдесяти семи збереглися і є риторичною скарбницею для усіх часів та народів.

АРИСТОТЕЛЬ

Арістотель (348 – 322 рр. до н. е.) – давньогрецький вчений-енциклопедист, філософ, засновник класичної логіки. Він розглядав ораторське мистецтво у філософському плані, підкреслюючи його етичні й естетичні функції. Арістотель основоположник теорії суперечки, дискусії. Арістотель розрізняв:

діалектику – мистецтво сперечатися з метою встановлення істини;

еристику – мистецтво будь-що залишитися правим у суперечці;

софістику – намагання добитися перемоги у суперечці шляхом навмисного використання недостовірних доказів.

Арістотель вважав, що риторика слугує уяві, як логіка – розумові: логіка орієнтована на істину та діяльність, а риторика – на вигадку та на ймовірне, вона творить мовлення, яке описує можливий художній світ. «Ясність – головна перевага промови, бо очевидно, що неясні слова не роблять своєї справи».

ЛІСІЙ

Лісій (435 – 380 рр. до н. е.) – популярний афінський логограф. Лісій зі своїм братом належали до демократичної партії. У час правління 30 тиранів їх було засуджено до страти. Але Лісію вдалося врятуватися. До Афін повернувся вже після падіння тиранів. За словами Арістотеля, Лісій відкрив школу риторики, але зазнав невдачі. Тоді розпочав практикувати красномовство.

Лісій написав понад 200 промов, з яких 34 збереглися і до наших днів. Здебільшого, це захисні промови з приводу приватних позовів. Цікавими були риторичні засоби. Приміром, майже пісенний початок промови, надмірний пафос й помірний ритм. А ще, пишучи промову

для учасника судового засідання, логограф мав скласти її такою, щоб відповідала характеру, природним нахилам, поглядам та освіті промовця.

Відомою є промова, яку Лісій написав для афінянина Євфілета. Це – класичний взірець мистецтва. У яскраво викладеному виступі незнатного афіняна-землероба зображено картину моралі тогочасного суспільства.

Вражаючим є те, що Лісій завершуючи промови, що стосувалися злочину, виявляє почуття міри, не застосовує злих слів і не висміює вад противника. Лісій показав себе блискучим юристом, який розраховував не стільки на систему юридичних викладок, скільки на вміння улестити присяжних і в такий спосіб завоювати їхні голоси.

ІСОКРАТ

Ісократ (436 – 338 рр. до н.е.) – мораліст і вчитель. Це була доба афінської демократії, коли ораторське мистецтво почало відігравати вирішальну роль у суспільстві. Ісократ створив у Афінах школу красномовства, що стала риторичним центром Еллади.

Ісократ вважав, що навчання красномовства сприяє формуванню систематичних знань, поглиблює професійні навички з будь-якої сфери діяльності. А мистецтво складання промов Ісократ розглядав як філософію, що турбується про душу людини. Ісократ зауважував, що мистецтво оратора можна використати як на благо так і на зло. Природа слова така, що «одне й те саме можна викласти по-різному: велике подати як незначне, мале звеличити, старе подати як нове, а про недавні події розповісти так, що вони здадуться давніми».

СОКРАТ

Сократ (469 – 399 рр. до н.е.) – визначний мислитель Давньої Греції. Жив Сократ невибагливо, наголошуючи, що чим менше потребує людина, тим вона ближче до Богів. Вільний час присвячував філософським бесідам і диспутам, мав багато учнів. Філософія у розумінні Сократа – це вчення про те, як потрібно жити.

Творчо розвивав Сократ мистецтво полеміки і одним з основних його засобів вважав іронію. Сократ умів переконати будь-кого зі співрозмовників. Приміром, удаючи простака, він просив роз'яснити те,

що добре знав. Сократ не принижував співрозмовника, а доводив йому, що власні думки слід співвідносити з істиною єдиною для всіх.

Сократу належить мудрий вислів: «Я знаю, що нічого не знаю». Сократ знав усе, що мав знати справжній мислитель, носій генія, окультуреного багатьма попередніми поколіннями. Але сутність слова «нічого» настільки значна, що Сократ не бажав відкривати його зміст невтаємниченим.

Пам'ятаймо: «Заговори, щоб я тебе побачив...» (*Сократ*).

1.2. КРАСНОМОВСТВО СЛОВ'ЯН

*Красномовство полягає у
вмінні встановлювати зв'язок
між умами і серцями наших
слухачів...*

Блез Паскаль

Красномовство слов'ян базувалося на класичній античній риториці й на досягненнях західноєвропейської думки. Роль риторичного слова була досить важливою у боротьбі слов'янських народів за національне визволення, проти власних експлуататорів та гнобителів.

У період середньовіччя у царині риторики панували догматизм і схоластика. Феодальний лад базувався на зовнішній силі, на звичаї, що на практиці втілювався у чітко визначені, незмінні формули. О. Тимофеев писав: «Рішителем доль держав і приватних осіб був меч, а не слово».

Занепад і відродження риторики того часу не могли не позначитися на розвитку людини і суспільства. Відновлення риторики у системі освіти почалася наприкінці середньовіччя. Риторичі відводилося почесне місце у прагненні людини оволодіти світом через античний логос – єдність і гармонію думки та слова.

Першою серйозною спробою опису історії слов'янської риторики є праця доктора філологічних наук, професора Володимира Аннушкіна «Перша російська «Риторика» (1989), в якій аналізується риторика «Сказання про сім вільних мудростей», «Риторика» (1629). Тут міститься багатий і глибокий матеріал з історії слов'янської риторичної науки.

Після хрещення Русі активно створюються пам'ятки писемності, розвивається мистецтво, архітектура, література, культура слов'ян, зокрема й риторична. Перлина слов'янської літератури «Слово о полку Ігоревім» донесла до наших днів «золоте слово» Святослава, що є взірцем високої риторичної культури того часу.

Найвідомішими ораторами Київської Русі були Іларіон та Кирило Туровський.

До скарбниці риторичної спадщини увійшла Києво-Могилянська академія. Видатними риторами академії стали Григорій Сковорода, Феофан Прокопович, Михайло Ломоносов та інші. Вивчення й осмислення накопиченого досвіду риторичної науки дають духовно-інтелектуальну наснагу сучасним риторам та дослідникам. До наших днів дійшли описи 183 підручників риторики, з них 127 складені в академії. За свідченням Віталія Маслюка це були оригінальні курси риторики як за структурою, так і за змістом. Риторика в академії була найпопулярнішим предметом, бо мала постійне практичне застосування. Студентів навчали створювати промови (судові, панегіричні), писати вітальні, дякувальні, прохальні листи тощо.

Академія, маючи глибоко національне спрямування, керувалася системою і методами навчання кращих західноєвропейських університетів. Її вихованці здобували різнобічну освіту і згодом ставали визначними громадськими, політичними, державними діячами, відомими вченими, художниками, композиторами, які успішно працювали в Україні та за її межами.

Пам'ятаймо: «Риторика – найбільше для людей добро...» (Платон).

ІЛАРІОН

Іларіон (XI ст.) – перший Київський митрополит, давньоруський письменник, талановитий оратор. Найвідомішою його проповіддю є «Слово про закон і благодать», де з патріотичних позицій оцінено діяльність давньоруських князів і визначну роль Київської Русі.

Іларіон гаряче виступає проти зазіхань Візантії на Київську Русь, красномовно і переконливо доводить містичність вчення про месіанську роль будь-якого народу, обстоює самостійність Русі. Дослідники риторичної спадщини Іларіона відзначали такі особливості «Слова»: яскрава образність, емоційність, надзвичайна мелодійність.

Постать митрополита Іларіона, його риторична спадщина надихали нащадків на опанування риторичних й морально-етичних секретів «видатної фігури слов'янської культури».

КИРИЛО ТУРОВСЬКИЙ

Кирило Туровський (XI ст.) – блискучий оратор і представник урочистого красномовства Київської Русі. Він закликав уважно вивчати минуле, прикрашати діяння героїв відповідними словами.

Кирилу Туровському належать найкращі величально-похвальні, піднесені промови. Його по-праву називають великим «піснетворцем» Київської Русі. Значущу риторичну цінність являє «Слово в новий тиждень після Пасхи», яке він побудував на порівнянні «церкви Христової» з навколишньою природою. В ньому – низка блискучих метафор про роль ратора, проповідника.

Ось характерний зразок: «Нині ратаї слова, приводячи словесних ягнят до духовного ярма і занурюючи... рало у мисленневих борознах, проводячи борозну покаяння й засипаючи сім'я духовне, надіями майбутніх благ веселяться».

ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ

Феофан Прокопович (1681 – 1736) – видатний український вчений, оратор, письменник, політичний і громадський діяч. Один із засновників стилю українського бароко з його демократичним характером, зв'язком з народною творчістю, умілим використанням культурної спадщини.

З 1706 року Феофан Прокопович – професор риторики Київської академії, курс якої у той час розглядався як унікальна наука про слово. Спадщину видатного українського просвітителя високо цінували Пушкін, Сумароков, Фонвізін.

Сенс риторики Феофан Прокопович вбачав у тому, щоб навчити, як у промові за допомогою оволодіння мистецтвом слова дати відповіді на важливі запитання й переконати, що ці відповіді є правильними. Джерелами красномовства він вважав природу, талант, освіту, тренування, наслідування.

Творчо використовуючи досягнення античної риторичної науки, Феофан Прокопович розробляє вчення про три стилі: високий, квітчастий і низький.

Високий стиль повинен хвилювати аудиторію. Для цього слід підбирати емоційні, величні способи викладу: часті метафори, піднесені фігури.

Квітчастий стиль має приносити насолоду. Тут вживаються гарні способи вислову: часті тропи, помірковані сентенції, дотепні вислови.

Низький стиль «служить для повчання і вживається у розповідях, якими ми повчаємо інших. Він виключає сильні емоції, рідко вживає фігури, тропи, буденні справи. Повчання вимагає низького стилю, розвеселення – середнього, а зворушення – високого».

Феофан Прокопович – автор славнозвісного «Букваря», за яким навчалися українці, росіяни, білоруси, молдовани, грузини, серби, болгары, греки та інші. Він закликав учених академії до формування самостійного мислення, мріяв про генерацію українських «знавців, а не крамарів науки». Учений володів багатьма мовами, писав українською, латинською, російською, старослов'янською, німецькою, англійською, французькою, шведською, польською.

МИХАЙЛО ЛОМОНОСОВ

Михайло Ломоносов(1711–1765) – великий вчений-енциклопедист, основоположник матеріалістичної філософії і сучасної російської літературної мови, теоретик красномовства, поет. Автор «Краткого руководства к красноречию», «Краткого пособия к риторике в честь любителей словесности», «Российской грамматики».

Михайло Ломоносов писав: «Красномовство є мистецтво про всяку дану матерію красно говорити, тим самим прихилиючи інших до своєї про це думки».

Учений так класифікував структуру публічної промови: вступ, тлумачення, твердження, заключення. Щоб успішно вплинути на слухачів, він наголошував, що оратор повинен володіти своїми пристрастями, вміти збуджувати й гасити свої почуття, тоді слухачі будуть знати: ця людина чесна, совісна, їй не є чужими ті пристрасті, які вона хоче збудити у слухачів.

«Ломоносов... відкрив нам красу й багатство нашої мови, дав нам відчути гармонію, виявив її чарівність і відсторонив її грубість».

ПЕТРО ПОРОХОВЩИКОВ

Петро Пороховщиков (1867 - 1954) – видатний теоретик судової промови, відомий під псевдонімом Петро Сергеїч. Народився у Санкт-Петербурзі в заможній дворянській сім'ї. Закінчив юридичний факультет Московського університету. З 1889 року працював у міністерстві юстиції, потім у Московській судовій палаті, прокурором Орловського окружного суду. Працював він і в Україні – прокурором Харківського окружного суду. До 1917 року – суддя Петербурзького, а згодом Петроградського окружного суду. Мав генеральський чин дійсного статського радника. Юристам відомі його праці «Мистецтво промови на суді», «Кримінальний захист».

Петро Пороховщиков підкреслює, що на суді потрібна, передусім, абсолютна ясність і чіткість. Слухачі мають все розуміти відразу, без додаткових зусиль. Оратор може розраховувати на їхню увагу, але не на проникливість.

Багато рекомендацій юриста-практика з методики побудови судової промови корисні і в наші дні.

КОСТЯНТИН ЗЕЛЕНЕЦЬКИЙ

Костянтин Зеленецький (1812–1858) – професор Рішельєвського ліцею в Одесі. Автор книг, статей з питань філософії, логіки, естетики, словесності, історії, географії.

Головним у творчості Костянтина Зеленецького є риторична праця «Дослідження про риторику».

Костянтин Зеленецький першим серед вітчизняних учених «повернув риторику обличчям до творчого винайдення й відповідального вчинку в мовленні». Він наполегливо розвивав ідеї логічної культури оратора.

Його популярні підручники з риторики багато разів перевидавалися, мали вплив на формування української риторичної культури.

МИХАЙЛО СПЕРАНСЬКИЙ

Михайло Сперанський (1772–1839) – талановитий оратор; відомий російський державний діяч, найближчий радник Олександра I, ініціатор створення Державної ради, керував кодифікацією основних державних законів Російської імперії.

Михайло Сперанський – автор «Правил вищого красномовства», в яких викладав низку прогресивних поглядів. Він вбачав три завдання риторики: винайдення, розташування і виклад, що відповідає класичним риторичним постулатам.

Риторична спадщина Михайла Сперанського не втратила свого значення і до наших днів. Може сприяти формуванню ораторських навичок і вмій сучасних політичних лідерів, державних діячів.

ОЛЕКСІЙ МЕРЗЛЯКОВ

Олексій Мерзляков (1778–1830) – професор Московського університету. На його публічні промови збиралася майже вся московська верхівка. Адже жвавість і яскравість викладу, рідкісний дар імпровізації, глибокі філологічні знання робили його лекції живою академією словесності. Сучасники говорили про нього, що Москва нічого подібного не чула. Ця висока оцінка абсолютно заслужена. Він був учителем Олександра Грибоєдова, Петра В'яземського, Петра Чадаєва, Івана Тургенева, Михайла Муравйова, Михайла Бестужева-Рюміна. Учні називали наставника красною університету.

МИКОЛА КОШАНСЬКИЙ

Микола Кошанський (1781–1831) – професор російської та латинської словесності у Царськосельському ліцеї, вчитель Олександра Пушкіна, який зберіг про наставника найтепліші спогади.

Микола Кошанський – автор підручників з риторики, що були популярними у XIX ст. У них звернено увагу на питання психології, логіки, поетичної майстерності. Він писав: «Якщо красномовство розуму з'єднається з красномовством серця, то майже не має і сил їм протистояти».

СЕРГІЙ АНДРІЄВСЬКИЙ

Сергій Андрієвський (1847 – 1918) – майстер психологічного захисту, оригінальний ритор з яскраво вираженою творчою індивідуальністю. Народився в Катеринославі. Закінчив юридичний факультет Харківського університету. Працював у прокуратурі Харківської судової палати, потім слідчим в м. Карачеві, товаришем прокурора Казанського окружного суду. У 1873 році, за підтримки Анатолія Коні, переводиться товаришем прокурора Петербурзького

окружного суду. Працюючи у прокуратурі столиці Російської імперії, зарекомендував себе першокласним оратором, одним із провідних державних звинувачів.

В основу судової промови Сергій Андрієвський завжди висував особу підсудного, умови його життя, внутрішні мотиви злочину. Уміло користувався влучними порівняннями, часто вживав гострі зіставлення.

Він не відзначався глибоким всебічним аналізом матеріалів справи, недостатньо надавав уваги висновкам попереднього слідства. «Не будуйте вашого рішення на доказаності його вчинку, – говорив він в одній справі, захищаючи підсудного, – а загляньте в його душу і в те, що неминуче призвело підсудного до його способу дій».

АНАТОЛІЙ КОНІ

Анатолій Коні (1844 – 1927) – відомий майстер ораторського мистецтва. Народився у Санкт-Петербурзі. Батько – викладач історії у гімназії, доктор філософії, мати – актриса і письменниця. У 1865 році Анатолій Коні закінчив юридичний факультет Московського університету. Працював помічником секретаря Петербурзької судової палати, товаришем прокурора окружного суду у Сумах і Харкові.

Про Анатолія Коні написано чимало. Автори відзначали його прекрасне ораторське мистецтво, оригінальність промов, відсутність шаблону. А сучасники вважали першим серед судових ораторів «чародієм слова». Оцінка – беззаперчна.

Анатолій Коні залишив багато корисних порад і рекомендацій судовим риторам. Він вимагав від прокурора й адвоката логічності, глибокої аргументації, об'єктивного і обґрунтованого розбору доказів.

Сила ораторського мистецтва Анатолія Коні проявлялась в умінні показати не лише саму подію, але й ті умови, які до неї призвели. У Анатолія Коні дар психологічного аналізу поєднувався з даром художника слова. Його промова була багата образами, порівняннями, узагальненнями, влучними зауваженнями. Це все надавало життєвої правдивості, захоплювало слухачів.

МИКОЛА КАРАБЧЕВСЬКИЙ

Микола Карабчевський (1851–1925) – відомий ораторознавець, знаменитий майстер захисту. Народився у Херсонській губернії. У 1874 році успішно закінчив зі ступінню кандидата права юридичний факультет Петербурзького університету.

Захисні промови Миколи Карабчевського переконливі, впевнені, пристрасні. Він завжди детально вивчав матеріали попереднього розслідування, досить активним був на судовому слідстві. Умів показати помилки й недоліки протилежної сторони.

У 1894 році Микола Карабчевський проголосив знамениту промову у справі Сазонова, який звинувачувався в убивстві міністра внутрішніх справ Плеве. Надзвичайно збуджений, оратор проголосив: «Панове судді! Мабуть бомба, яку кинув Сазонов, була наповнена не динамітом, а гнівом народу!». Тут його перебиває головуючий: «Це крамола». Але Микола Карабчевський швидко зорієнтувався і відповів: «Так думав Сазонов».

МИКОЛА ХОЛЕВА

Микола Холева (1858–1899) – відомий оратор, захисник. Народився в м. Керчі Таврійської губернії. Після закінчення юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету, працював у адвокатурі при Петербурзькій судовій палаті.

Характерною особливістю для Миколи Холеви, як адвоката, є сумнінність і працьовитість. Його промови – це результат великої попередньої праці і ґрунтовної підготовки до процесу. Для адвоката не існувало дрібниць в обставинах справи.

Промова у справі Максименка дуже добре відбиває особливості ораторського обдаровання Миколи Холеви. У ній послідовно висвітлюються всі події справи. Аналіз доказів вичерпний і всебічний; ґрунтовний розбір висновків експертів. У захисній промові відсутні відступи з питань, що не стосуються справи.

Микола Холева займався літературною діяльністю. Брав участь у виданні журналів і газет, працював секретарем комісії із збирання юридичних звичаїв при етнографічному відділенні Географічного товариства.

МИКОЛА КРИЛЕНКО

Микола Криленко (1885–1938) – майстер юридичного і психологічного аналізу обставин справи. Народився у селі Бехтеєво Смоленської області у сім'ї політичного вигнанця з України. У 1914 році закінчив юридичний факультет Харківського університету. Був Верховним головнокомандуючим і наркомом у військових справах; головою Верховного трибуналу при ВЦВК: прокурором Російської Федерації; Народним комісаром юстиції СРСР; державним звинувачем з найбільших політичних процесів та завідувачем кафедри кримінального права у Московському інституті права.

Микола Криленко уміло володів прийомами полеміки, звертав особливу увагу на суспільне і політичне значення справи; його називали «оратором незабутнім».

РОМАН РУДЕНКО

Роман Руденко (1907 – 1981) – оригінальний оратор. Народився у м. Носівка Чернігівської губернії. У 1941 році закінчив Московську юридичну школу та Вищі юридичні курси при Всесоюзній правовій академії. Прокурор УРСР з 1944 – 1953 рр.; Генеральний прокурор СРСР (1953 р.); Почесний доктор юридичних наук університету ім. Гумбольдта (1960 р.), Празького університету (1966 р.).

Виступав зі звинувачувальними промовами на відомих міжнародних процесях: у справах звинувачення головних німецьких військових злочинців у Нюрнберзі; американського льотчика-шпигуна Паурера.

Роман Руденко проголошував свої промови яскраво, сильно, глибоко аналізував міжнародну обстановку і політичне значення справ, що розглядалися. Був об'єктивним не тільки в дослідженні обставин справи, але й особи підсудного. Його заключна промова як головного звинувача на Нюрнберзькому процесі стала подією великої політичної значимості.

Пам'ятаймо: «Промова, прикрашена словами і думками, з приємністю сприймається слухачами...» (*Феофан Прокопович*).

1.3. УСТАМИ БЛИСКУЧИХ РИТОРІВ

*Нічого немає прекраснішого за
досконалого оратора...*

Цицерон

*Неоціненний скарб – слово, бо йде від мудрих і великих...
Це золоті зернини, що з сивини віків відклялися, проросли
дорідно, кристалево задзвеніли... І їх відлуння з далеких
нетлінних сторінок слугує й нині. Вражає сила мудрості,
краса думки, велич слова. Читаймо.*

ТРИ ТРАКТАТИ ПРО ОРАТОРСЬКЕ МИСТЕЦТВО (фрагмент)

... Ораторське мистецтво не повинно бути жалюгідним і блідим, а повинно бути приємним, і розцвіченим найрізноманітнішими предметами, тому гарному ораторові слід багато про що почути, багато чого побачити, багато чого осмислити і засвоїти, а також багато чого перечитати, але не привласнювати це собі, а тільки користуватися з чужих запасів. Тобто я визнаю, що оратор повинен бути людиною бувалою, не новачком, і не невігласом ні в якому предметі, не чужим і не стороннім у своїй галузі.

... Красномовство, тобто мистецтво говорити доладно, складно й гарно, не має ніякої певної галузі, межі якої його б сковували.

... Нічого немає прекраснішого за досконалого оратора. Не кажучи вже про те красномовство, якому належить влада у всякій миролюбній та вільній державі, у самій здатності до слова, настільки привабливого, що нічого не може бути приємнішого для людського слуху чи розуму.

... Мій спосіб мовлення і здатність до проголошення промови засновані на трьох засадах: по-перше, привернути увагу слухачів; по-друге, навчити їх; по-третє, збудити. Перше вимагає м'якості мовлення, друге – дотепності, третє – сили.

Марк Туллій Цицерон

РИТОРИКА (фрагмент)

... Риторика корисна, тому що істина й справедливість за своєю природою сильніші за свої протилежності.

... Є три види риторики, тому що є стільки ж родів слухачів. Промова складається з трьох елементів: із самого оратора, з предмета, про який він говорить, та з особи, до якої він звертається; вона ж і є кінцевою метою усього (я маю на увазі слухача). Слухач буває обов'язково або простим глядачем, або суддею, при тому суддею або того, що звершилося, або ж того, що може звершитися. Прикладом людини, яка розмірковує над тим, що може бути, може слугувати член народного зібрання, а розмірковуючої про те, що вже було – член судилища: людина, яка звертає увагу (тільки) на обдаровання (оратора), є простий глядач. Таким чином, природно виявляється три види риторичних промов: дорадчі, судові, епідейктичні. Справою промов дорадчих є прихилити чи відхилити, бо як люди, яким доводиться радитися у приватному житті, так і оратори, які проголошують промови публічно, роблять одне з двох (чи схиляють чи відхиляють).

Що стосується судових промов, то справою їх є звинувачувати чи виправдовувати, тому що позивачі завжди роблять неодмінно щонебудь одне з двох (чи звинувачують чи виправдовують).

Справою епідейктичної промови є хвалити чи осуджувати... для епідейктичного оратора найбільш важливим вважається теперішній час, тому що усякий проголошує похвалу чи хулу з приводу чогось існуючого.

Арістотель

КОРОТКЕ КЕРІВНИЦТВО ДО КРАСНОМОВСТВА (1748 р.) (фрагмент)

Красномовство є мистецтво про всяку дану матерію красно (добре) говорити і тим самим схилити інших до своєї про це думки. Пропонована до цього мистецтва матерія називається мовленням, або словом.

Для набуття цього потрібні п'ять також засобів: перше – природні обдаровання, друге – наука, третє – наслідування авторів, четверте – вправи у творенні, п'яте – знання інших наук.

Природні обдаровання розподіляються на душевні і тілесні. Душевні обдаровання, а особливо гострий розум і пам'ять для опанування цього мистецтва настільки необхідні, як добра земля для сіяння чистого насіння, бо як насіння на неплодній землі, так і вчення в поганій голові марне і некорисне... Тілесні обдаровання: голосний і приємний голос, довгий дух і міцні груди, а особливо у вимові слова мовцям дуже потрібні; також дородність і осанкуватий вигляд пристойні, якщо слово перед народом говорити слід.

Наука полягає у пізнанні потрібних правил, які показують істинний шлях до красномовства.

Михайло Ломоносов

ПРО КОРИСНІСТЬ КРАСНОМОВСТВА (фрагмент)

Багато благ як громадських, так і приватних, а також божественних, і вигід людського життя походять з красномовства. Суспільна його користь така: передусім, завдяки красномовству, люди відокремились від тваринного і дикого життя, і далі, об'єднавшись в єдиній общині, заснували міста та встановили тверді закони.

Про це прекрасно говорить Цицерон у першій книжці «Про підбір матеріалу». А оскільки його слова дуже витончені, я їх тут наводжу: «Був, каже, час, коли люди блукали полями, як тварини, і підтримували своє життя дикими плодами, і ніхто не виконував своєї роботи за обдуманим планом, а переважно фізичними силами. Тоді ще... ніхто не бачив законного подружжя, ані не чекав законних дітей; ніхто не знав, яку користь приносить справедливе право. І тому, внаслідок блукання і незнання, сліпа і нерозважна володарка душі – жадоба, щоб наситити себе, зловживала фізичними силами, своїми найнадійнішими помічниками. В той час якийсь, очевидно, великий і розумний муж пізнав, яка сила і яка можливість виконувати найбільші завдання приховується в душі людини. Справа полягає тільки в тому, щоб її можна було розкрити і вдосконалити шляхом навчання. І ось цей муж

зігнав в одне місце розпорошених по полях і захованих в лісових колибах людей, зібрав до купи і примусив їх виконувати якусь корисну та почесну роботу.

Спочатку люди опиралися, бо справа була для них незвичною, а згодом, прислухаючись уважніше до розумної мови, стали лагідними і покірними. Але мені здається, що цього не могла зробити ані мовчазна мудрість, ані мудрість, яка позбавлена мови. Вона не могла відірвати раптово людей від звички і звернути їх на інший шлях життя. Справді гарно! Після заснування міст люди навчилися шанувати вірність, зберігати справедливість, добровільно підкорятися іншим і брати на себе не лише труди, а й вважати, що треба віддавати й життя заради загальної користі; неможливо ж, щоб люди не могли силою слова обґрунтувати того, що вони винайшли своїм розумом. Дійсно, хто, крім зворушеного переконливою і приємною промовою, захотів би підкоритися праву без застосування сили, якою міг досягти більшого, бути рівним з тими, серед яких він міг виділятися і добровільно відступати від найприємнішої звички, що внаслідок давності стала для нього природною. І спершу, справді, так і народилась і поступово далі розвивалась красномовність, яка й пізніше в найважливіших справах миру і війни принесла людям найбільше користі». Це сказав Цицерон.

...Отже, в час миру велика користь красномовства, каже Арістотель у першій книзі «Риторики», полягає в захисті справедливості, яка є немаловажною справою для справжніх хоч і малих талантів, бо вони зовсім не зворушуються голими аргументами, а відстоюють високохудожню і багату промову.

Силами красномовства допомагаємо друзям, відбиваємо зазіхання ворогів, захищаємо невинних, засуджуємо нечесних, викриваємо засідки, перешкоджаємо розрухам безпутників, відвертаємо шкоди і небезпеки. Потім цим шляхом нав'язуємо і зберігаємо дружбу, ним же потішаємо пригноблених, ...викорчовуємо ненависть, здобуваємо прихильність, втихомирюємо сварки і незгоди.

Мудро говорить Платон у «Федоні», що дар переконливої мови є той самий, що і дар лікування, бо лікування допомагає тілові, а переконлива мова лікує душі... Адже ж чеснота, якщо її хвалити, збільшується і росте не лише в душі однієї людини, а й інших, закликає до наслідування. Крім того, хіба ж усі інші галузі мистецтва і науки, й навіть сама дослідниця речей – філософія, не потребує сприяння і підмоги красномовства? Якби вона їх не мала, не змогла б вийти на денне світло, а замикалася б у вузьких межах розуму однієї людини. Бо

чим допоміг би нам розум, коли б ми не могли висловити нашої думки? Тому Марк Туллій Цицерон у працях про промови слушно називає красномовство супутником і слугою мудрості.

Але ж це під час миру. А що ж під час війни? Хіба ж плани вождів не викладаються красномовством? Хіба ж не потрібно красномовного заохочування, коли відчай охопив пригнічених, або найшов страх на воїнів, коли вони побачили ворогів, або кволість охопила душі, або не вигідність місцевостей, або трудність і довжина доріг відлякує від розпочатого діла, або коли загрожує бунт, або коли, нарешті, малодушність і жадоба не дають змоги завершити перемогу.

Отже, ясно, що зброя мало допомагає, якщо воїнський дух не підбадьорюється промовою красномовної людини чи то до нападу, чи до відігнання ворога. Тому Філіпп Македонський, як свідчить Плутарх, звичайно говорив: «Красномовство Демосфена скоріше рятує Афіни, ніж відвага Фемістокла». І в Гомера Агамемнон вимагав для взяття Трої не десять Аяксів, але десять Несторів.

Це суспільні блага, а приватні такі: за допомогою красномовства ти можеш здобути найбільшу прихильність, найміцнішу дружбу, найбільшу відданість, адже часто незнатні люди, що народились у неславному місці, стають дуже славними і домагаються й досягають найвищих щаблів почестей, і як вони звикли відвертати кривди від інших, так можуть і від себе самих відвернути, що той, хто навчився допомагати іншим порадою, у великих ділах не забуде і про себе самого. І нарешті й тому, що красномовство, як каже Цицерон у «Бруті», – це прекрасне світило таланту, яке робить нас здатними до красномовства і підготовленими до навчання.

Сюди ж належить прекрасна вказівка Корнелія Таціта, або, як це вважають інші, Фабія Квінтіліана. Таціт сказав у «Діалозі про ораторів»: «Отже, сила і користь красномовства забезпечують притулок і опіку іншим, коли вони добре живуть. Коли ж з'явиться небезпека... тоді, їй-богу, панцир і меч не є певнішою обороною в бою, ніж красномовство для звинуваченого і підданого загрозі, – ця оборонна і водночас наступальна зброя, якою можеш однаково відбивати удари і наступати: буде це в трибуналі, чи в сенаті, чи перед імператором». Стільки сказав Таціт, і цілком слушно, бо хто захищається зброєю, той не може стримати беззаконня і не може захистити невинність, а силою красномовства він робить одне і друге, тобто силою відбиває силу.

Отже, ті, які приступають до вивчення цього мистецтва, найдостойнішого і найкращого, хай найперше навчаться бути чесними і

корисними для людського життя. Нехай вони знають, що оратори, як і воїни, одержують від вождя мечі не на те, щоб переслідувати чесноту, а щоб відбивати вади, щоб відстоювати справедливість, щоб нести допомогу невинності, щоб сміливо захищати Батьківщину і церкву. Бо й Христос проповідував, що нам колись доведеться звітувати не лише за свої вчинки, а й за слова. І якщо за порожні, хоч і менше шкідливі, слова нас притягають до відповідальності, то наскільки більше ми повинні боятися, щоб нас колись не судили за те, що ми погано використали таку сильну зброю, як промови.

...Хибне уявлення сучасників, які вбачають призначення красномовства і витрачають сили для оволодіння ним на те тільки, щоб вміти люб'язно вітати гостей, на бенкетах складати сердечні побажання друзям або володарям і у святкові дні протягом року сердечно їх вітати. Все це я не вилучаю з практики ораторського мистецтва, але заявляю, що це надто маловажні теми для виступу, і водночас кажу, що є набагато важливіші...

Феофан Прокопович

КОРОТКА РИТОРИКА (фрагмент)

Слово мовлення у вузькому розумінні означає міркування, складене за правилами мистецтва і призначене для усного вимовляння.

Завидний талант складати такого роду твори, поєднаний із здатністю промовляти їх приємно й переконливо, називається взагалі красномовством; той, хто володіє всіма обдарованнями, для цього необхідними, йменується оратором.

Промови за їх змістом і намірами бувають різних родів. Головний зміст промови може бути або загальним, або частковим. Загальне буває теоретичним чи практичним. Часткове має ще багато видів. За цими відношеннями є промови духовні, в яких пропонуються істини й обов'язки релігії; є промови політичні, в яких оратор міркує про вигоди, відносини й потреби суспільства; судові, де захищається безвинно ущемлений або викривається злочинець; похвальні, які містять у собі похвалу заслуг відомих осіб; академічні промови, які стосуються учених, предметів чи наук. У древніх усі промови розділилися на три роди: похвальні, дорадчі й судові.

Оратор... прагне не тільки переконати розум, але особливо хоче вплинути на волю. Переконання розуму служить йому засобом для досягнення мети, до могутнього запалення пристрастей.

У слові чи промові лежать три наміри оратора: научення, переконання і мистецтво зворушити слухача.

Мистецтво полягає не в одному лише запалюванні пристрастей, а й заспокоєнні їх, звичайно, тих, які є противними меті оратора... Часто досить одного смішного для відкидання найважливіших пропозицій; часто поважний, спокійний вигляд супротивника знищує усі шпильки досконалого оратора.

Стиль промов змінюється до безконечності, відповідно до їхнього змісту. Оратор використовує всі три головних види роду стилю, як-то: простий, або народний – у поясненні своєї справи, у пропозиціях чи розгляді думок; середній – для того, щоб деякими пристойними прикрасами замінити сухий і нудний образ доказів та пояснень, щоб оживити його картинками, описами й роздумами; і, нарешті, високий – у тих місцях, де володарює пристрасть, де вживається усе, щоб запалити уяву й зворушити серце.

Між обдарованнями вродженими оратора повинні відрізнити: геній, проникливий погляд, швидку дотепність, смак, високість духу, уяву, пам'ять, силу почувань і, нарешті, силу, приємність і гнучкість голосу; між здібностями набутими – пізнання людської природи, філософію здорового глузду, відомості історії та всезагальної літератури, обізнаність у риторичних правилах і часті вправи у творенні промов та в усному їх проголошенні.

Виникнення красномовства відноситься до перших часів суспільного життя, хоча воно було тоді більше даром природи, ніж плодом мистецтва. Коли греки склали із красномовства науку, тоді з'явилися між ними так звані оратори, які використовували своє мистецтво або у справах державних, або у судових дослідженнях... Найславніші промови, що дійшли до нас, належать Демосфену, Есхілу, Лізіасу, Сократу, Цицерону.

Олексій Мерзляков

Пам'ятаймо: «Красномовство – супутник і слуга мудрості...»
(Цицерон).

ЗАПИТАННЯ: ЗМІЦНЮЙМО ЗНАННЯ

1. Чому Стародавня Греція вважається Батьківщиною риторики?
2. Як характеризували сучасники всесвітньовідомих античних риторів Цицерона і Демосфена?
3. На чому базувалося красномовство слов'ян?
4. Як відновлювалася тогочасна риторика у системі освіти?
5. У чому сутність вчення Феофана Прокоповича про «три стилі»?
6. Як визначає Феофан Прокопович суспільну користь красномовства?
7. Чому Цицерон у працях про промови називав красномовство супутником і слугою мудрості?
8. Що сказав Арістотель про корисність красномовства у книзі «Риторика»?
9. Що означають слова Платона: «Дар переконливої мови є той самий, що і дар лікування»?
10. Що про красномовство говорив Філіпп Македонський?
11. У чому сила красномовства за визначенням Корнелія Таціта?
12. Як Ви розумієте користь красномовства?
13. Як визначає Олексій Мерзляков значення слова «мовлення»?
14. Як визначає Олексій Мерзляков поняття: красномовство і оратор?
15. Які три наміри оратора, за визначенням Олексія Мерзлякова, покладено у слові чи промові?
16. Що пише Олексій Мерзляков про мистецтво оратора і в чому сенс?
17. Які три головні види стилів використовує оратор за визначенням Олексія Мерзлякова?
18. Кому належать найславніші промови, що дійшли до наших днів?
19. Яким має бути оратор за визначенням Цицерона у праці «Три трактати про ораторське мистецтво»?
20. У чому сенс вислову: «Риторика – найбільше для людей добро» (Платон)?

РОЗДІЛ 2.

СУДОВА ПРОМОВА: МИСТЕЦТВО ДОБРОГО ОРАТОРА

Коли греки створили із красномовства науку, тоді між ними з'явилися так звані оратори...

Олексій Мерзляков

- 2.1. З ІСТОРІЇ АНТИЧНОГО СУДОВОГО КРАСНОМОВСТВА**
- 2.2. ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ СУДОВОЇ ПРОМОВИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ**
- 2.3. ОСНОВНІ ВИДИ КРАСНОМОВСТВА:
ІСТОРИКО-НАУКОВИЙ АСПЕКТ**
- 2.4. СУДОВА ПРОМОВА З ПОГЛЯДУ ТЕОРЕТИКІВ-ПРАКТИКІВ СУДОВОЇ РИТОРИКИ**
- 2.5. ПИСЕМНА Й УСНА ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ СУДОВОЇ ПРОМОВИ**

2.1. 3 ІСТОРІЇ АНТИЧНОГО СУДОВОГО КРАСНОМОВСТВА

*Не те добре, що кричить великим
голосом, а те є велике, коли
говорить добре...*

Демосфен

Античне судове красномовство має свою історію. Повернімо годинник у давню епоху. Афіни. Судовий розгляд мав два різновиди – у справах державної важності і у приватних. Аналогічно розрізнялися два роди судових процесів: діке – приватний, що починався за заявою потерпілої сторони або його законного представника – кугіоса; графхе – з ініціативи державних органів чи за заявою повноправного громадянина, незалежно від того, чи були порушені його особисті інтереси чи ні. Ініціатори приватного процесу сплачували судове мито, а при процесі публічному, як правило, ніяке судове мито не сплачували. Основними стадіями кримінального процесу були: попереднє розслідування; судовий розгляд; винесення вироку.

В Афінах рано створилися умови для виникнення адвокатури: демократичний устрій, розвиток громадянського суспільства, процвітання ораторського мистецтва, усність та публічність розгляду справ судами. За таких умов виникла потреба у судовому захисті для осіб, які не володіли юридичними знаннями і красномовством. Особливого значення надавали останньому. «Соромно, – говорив Арістотель, – не вміти захищати себе рукою, але ще соромніше не вміти захищати себе словом».

Так як інституту прокурорів не було, обвинувачем міг виступити кожен. Обвинувачений захищався сам: виступаючи перед суддями, він намагався нестільки переконати їх в невинуватості, скільки привернути їхні симпатії на свою сторону. Для цієї мети використовувалися досить несподівані прийоми. Якщо обвинувачений мав сім'ю, то приводив дітей, і ті вмовляли суддів помилувати їхнього батька. Коли ж був воїном, то оголював груди і показував рубці від ран, одержаних у боях за Батьківщину. А поет – читав свої вірші, демонструючи мистецтво.

Основним елементом судового розгляду були промови ораторів. Сторони вимагали зачитання показань, даних на попередньому слідстві чи оголошення відповідного закону. Судді – рядові громадяни, які

недостатньо розумілися в юриспруденції, тому головна увага зверталася на красномовство позивачів. Той, хто погано говорив, зазвичай, програвав.

Отже, поширеним жанром ораторського мистецтва в Афінах були судові промови. Більшість афінян зверталися до логографів (осіб, які складали тексти судових промов) з проханням написати для них захисну промову. У Давньому Римі теорія судової промови розроблялася на основі грецького досвіду. Судова промова складалася з п'яти частин: вступ; виклад обставин справи; наведення фактів на користь своєї точки зору, спростування доказів суперника; висновок. Логографи, познайомившись зі справою, складали за плату виступи, замовники вивчали напам'ять і проголошували у суді. До написання промови висувалися вимоги: відсутність непотрібних скорочень; насиченість фактами; логічні умовиводи.

Мистецтво особи, яка виступала, відіграло не меншу роль, ніж зміст. Тому кожна судова справа мала починатися вступом, в якому викладали суть справи, для того, щоб завідомо вплинути на суддів. За вступом йшла розповідь про події, пов'язані зі справою. Головна мета розповіді – змусити суддів повірити у правдивість того, хто виступає. У цій частині використовувалися художні елементи промови. Потім – докази. Закінчувалася промова епілогом, що мав викликати співчуття до обвинуваченого, спричинити сильний вплив.

Визначними професійними логографами у античній Греції були Антіфон, Лісій, Ісократ, Есхіл, Демосфен. Особливу популярність мав Лісій. Він заклав основи композиції судової промови. Логографи не задовольняли потреб судового захисту. Траплялося, що логограф складав промови одночасно і для позивача, і для обвинуваченого – тобто в одній промові заперечував те, що стверджував в іншій. Не важко простежити таку особливість, що логографії призначалися лише для обвинувальних і позовних промов, і були непридатні для захисних промов і реплік. Дійсно, логограф міг завчасно приготувати позов чи обвинувачення, але не міг заперечити обвинувачу чи позивачу, не знаючи, які докази наведуть в суді. У деяких випадках народ або вищі урядові установи при відсутності приватних скаржників призначали офіційних обвинувачів, які мали назву категорів чи синегорів. В той же час, приватному обвинувачу надавалося право обирати одного або декількох помічників із визначних ораторів. Перед сильними противниками підсудні залишалися без захисту. Бувало, суди допускали захист позивачів сторонніми особами, хоча закон вимагав

тільки особистого захисту своїх інтересів. Тож не порушити закон було неможливо. Тобто сторона з'являлася до суду для ведення судових дебатів, але їй надавалася можливість, після проголошення першої промови, просити суд, щоб другу промову виголосив хтось зі сторонніх осіб. Ця друга промова називалася девтерологією, а той, хто її виголошував, синегором, подібно до кримінального обвинувача. Синегори були лише ораторами – майстрами політичних дискусій. Юридичних знань від них ніхто не вимагав. Для цього були юрисконсульти і законники, які супроводжували ораторів і підказували, при необхідності, потрібні факти.

Судові промови обмежувалися певними часовими рамками. Час визначався водяними годинниками (клепсидрами) за важливістю справи. Дрібні та незначні справи часовими рамками не обмежувалися. Отже, всі справи поділялися на: «справи з водою» і «справи без води». Сторони одержували однаковий час. Чим важливіша була справа, тим більший рівень води був потрібен у посудині. Не піддавалась точному визначенню тривалість судових промов. Напевно, це пояснюється відсутністю даних про устрій клепсидри. Очевидно, об'єм води у годиннику не залежав від кількості ораторів, що мали виступати. Коли зачитували закони, документи, оголошували показання свідків – клепсидру зупиняли. Оратори теж зупиняли свою промову для оголошення документів, показань свідків або, щоб звернутися до свідків, які були присутніми на судовому засіданні.

Геліасти ухвалили обіцянки: «Судити за законами і постановами народу і його виборних органів, а у випадках, не передбачених законом, за переконанням, вирішувати все, що міститься у скарзі, і вислуховувати з однаковою увагою промови обвинувача і обвинуваченого». Засідання суду закінчувалося таємним голосуванням, за допомогою якого судді виносили своє рішення. У суді стояли дві амфори – одна бронзова, інша – дерев'яна. Перед тим, як судді починали голосувати, глашатай оголошував, чи не пропонують сторони оспорити показання свідків. Потім оголошував: «Просвердлений камінчик – за того, хто говорив першим, суцільний – за того, хто говорив останнім».

Юстиція Древнього Риму розвивалася власним шляхом, практично не взаємодіючи зі змінами, які відбувалися у сфері приватного і загального судочинства. Ініціатива кримінального обвинувачення виходила або від магістрату, або від будь-якого повноправного римського громадянина. Магістрат повторював виклик для публічного

свідчення не менше 4 разів. У Древньому Римі створюються постійні судові комісії з розгляду кримінальних справ, кожній доручався розгляд справ зі своєї категорії. Перша постійна комісія організована в 149 р. до н.е. А створення систем комісій відбувалося у I ст. до н.е., більшість з них одночасно за законами диктатора Корнелія Сулли (81-79 рр. до н.е.). Головами постійних комісій були претори, яких, при відсутності, заміняли помічники. Хоча комісії називалися постійними, склад їх був різним і плинним. У кожному призначалось від 350 до 450 суддів.

Процес складався із попереднього провадження у претора (*in iure*) і прикінцевого провадження у суді (*in iudicium*). Обвинувачу, який збирав докази, і називалося (*inquisitio*), призначався термін, за закінченням якого він приходив до претора. У присутності обвинувачуваного, формулював точність обвинувачення. Обвинувачуваного допитував претор або його помічник з пунктів обвинувачення (*interrogatio*). Претор складав протокол про обвинувачення і оголошував про прийняття обвинувачення особи, яка з цього моменту ставала підсудною (*reatus*).

Засідання відкривалося промовою обвинувача, за якою слідували промови обвинувачуваного і його захисника (патрона). Як і в Греції, адвокатура у Римі тісно пов'язувалась з ораторським мистецтвом. Патрони не стільки піклувалися про набуття юридичних знань і навичок, скільки про оволодіння прийомами красномовства. Термін же «адвокат» вживався для позначення рідних і друзів, позивачів. Іноді адвокатами називали звичайних свідків. Суб'єкти судової діяльності розрізнялися ще так: «хто захищає будь-кого в суді, той зветься патроном і є оратором; адвокатом, якщо допомагає юридичними порадами чи своєю присутністю висловлює дружню участь; повіреним, коли веде справу; когнітором, якщо перебирає на себе справу присутнього і захищає ніби свою». У процесі брали участь хвалителі (*laudatores*), як свідки, розповідали про заслуги і достоїнства підсудного; нагадувачі (*monitores*) – підказували оратору правильні підстави, а іноді, брали участь у дискусіях; уповільнювачі (*moratores*), завдання яких полягало в тому, щоб виголосити промову, коли основний оратор відпочивав.

У період республіки судового красномовства в чистому вигляді, фактично, не існувало, оскільки кожна судова промова мала політичний підтекст. Факти свідчать, що найбільш відомі політичні діячі республіки були юристами. Це – Катон, Сціпіон Африканський, Марк Антоній, Гай Гракх, Юлій Цезар, Помпей. Майже всі перші імператори

перед тим, як стати володарем трону, виступали у судах: Август, Тіверій, Калігула, Клавдій.

У судових дебатах головне місце займав обмін судовими промовами. Зі сторони обвинувача, і зі сторони обвинувачуваного могло бути декілька промов (4-12). Пізніше стало правилом: «щоб була вислухана й інша сторона», що обвинувачуваному надається час на 1/4 більше, ніж обвинувачу. Сторони мали рівноправне становище. Виступаючи із судовою промовою, обвинувач намагався довести конкретну вину обвинувачуваного, знищити його як особистість. Захисник намагався довести відсутність вини і викликати співчуття до обвинувачуваного.

У літературі з античного красномовства сформульовано 5 складових частин судової промови: вступ (*exordium*); розповідь про предмет (*narratio*); визначення головного питання (*propositio*); аргументація (*probatio*), закінчення (*peroratio*).

Все краще, чого досягло римське ораторське мистецтво, сконцентровано у промовах Марка Туллія Цицерона. Найважливішими умовами успіху, Цицерон вважав переконаність самого оратора і намагання переконати суд, а вирішальним фактором у виступі оратора – знання. Саме знання дають зміст красномовству, матеріал для вираження. Цицерону належить розробка композиції судової промови, що забезпечувала легке засвоєння матеріалу. Промова складалася зі вступу та шести частин. Вступ повинен викликати симпатію до оратора, зосередити увагу слухачів, підготувати їх до того рішення, яке їм запропонує оратор. Він має бути старанно опрацьований, гострий, містити сентенції та відповідну лексику, впливати із суті справи. Вступ – це вхід у справу. Може починатися з думок щодо підсудного, його противника, справи. А ще розпочинають вступ з тих, перед ким суд відбувається, якщо їх треба відразу налаштувати прихильно. Вступ повинен тісно поєднуватися з наступною частиною промови, «як будь-яка частина тіла з іншими».

Як і в Греції, проголошення судових промов вимірювалося за водяними годинниками – клепсидрами. Однак тривалість словесних дебатів мінялася. Помпей встановив, що обвинувач у кримінальній справі не повинен говорити більше двох годин, а обвинувачуваний – трьох. При Марку Аврелію адвокатам давали дуже багато часу для промов. Згодом обмежили, щоб вони не зловживали свободою з метою збільшення гонорару. У процесі Марка Пріска захисник Пліній, який викладав суть справи перед судом, говорив протягом 7 годин.

З часом у Римі суд присяжних було скасовано, зменшено роль адвокатури. Якщо у період республіки обвинувачуваний мав декілька захисників (близько 12), то у період імперії – 2 або 3. Незаможним громадянам гарантувався захист за призначенням. Судовим дебатам не надавалося особливої уваги. Адже судовий процес відбувався за спрощеною процедурою. Владою імператора судове провадження могло відхилитися в будь-який момент стосовно окремої особи (*indulgentia*) чи всіх підсудних або якої-небудь групи злочинців (*abolitio*).

Судове красномовство у період імперії втратило первинне значення. Судова промова носила формальний характер. До речі, організація кримінального судочинства у Римі, на відміну від Греції, відзначається більшою правовою завершеністю. У Римі були відсутні логографи, а обвинувач і захисник самостійно готували промови, прикрашали їх словесно, інтонаційно проголошували. У республіканському Римі оратори користувалися повагою і популярністю; їм споруджували статуї. Оратори могли обіймати будь-яку державну посаду. Адвокатура республіканського періоду висунула видних судових ораторів, окрилених ореолом слави і пошани, зокрема: Марка Аврелія, Цетегга, Марка Емілія Скавра, Деція, Сульпіція Руфа, Поллірна.

Блискучий майстер ораторського мистецтва Цицерон був переконаний, що слово судового промовця відіграватиме велику роль у майбутніх судових процесах.

Пам'ятаймо: «Якщо ми будемо вивчати історію, то навчимося не повторювати минулих помилок...» (*Меггі Фюрі*).

2.2. ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ СУДОВОЇ ПРОМОВИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ

Недостатньо знати, що слід сказати, але необхідно сказати це так, як треба...

Арістотель

Судові промови в українському кримінальному судочинстві беруть початок із судового процесу Київської Русі. Найвищого розвитку судові

дебати набули в 1864 році, після прийняття Статуту кримінального судочинства.

Щодо розвитку інституту судової промови в українському судочинстві, слід відзначити, що процес «тяжба», «тяжа» носив обвинувальний або змагальний характер, арбітром у якому виступав суд. З погляду вчених це пояснюється відносно невисоким рівнем класових протиріч та недостатньою розвиненістю державного механізму. Проте немає сумніву, що у справах про злочини, які торкалися інтересів феодалів і князівської влади, використовувалися форми розшукового (слідчого) процесу.

У процесі сторонами могли бути фізичні особи, а також церква, громада, іноді – держава. Це відбувалося тоді, коли приватні особи не виступали з обвинуваченням. Очевидно, що княжі і судові урядовці, ябедники, мечники були державними обвинувачами. До того ж, чіткого розподілу на кримінальний і цивільний процес не спостерігалось. Позовник (обвинувач) називався «істець». Вживалися й інші назви сторін: «суперники», «сутяжники». Вимога особистої явки на суд не сприяла виникненню судових заступників сторін. Їх предтечами вважалися «добрі люди», які (зазвичай, двоє) приходили на розправу зі сторонами. З XIII століття з'являються вже справжні судові заступники, хоча ще не професійні.

Існували особливі форми досудового процесу, який передбачав встановлення відносин між потерпілим (майбутнім позивачем) і відповідачем (майбутнім обвинувачуваним). Ці відносини регулювалися статтями про «заклич», «звід», «гоніння по сліду». Вони не були судовими доказами, лише давали підстави для притягнення до відповідальності винного у крадіжці.

При судовому розгляді велике значення мали у Київській Русі докази. Це – особисте зізнання; присяга сторін; речові докази; показання свідків; божі суди (ордалії); поєдинок; жереб. Особисте зізнання обвинувачуваного розцінювалося як найважливіший доказ. Якщо ж скривджений не довів вину обвинувачуваного, то останній міг судитися з ним за образу. Присяга-рота називалася поганською, до її складу входили свідки. Сторони складали християнську присягу у вигляді хресного цілування. Залишалось спірним те, хто присягав у випадках, коли при відсутності послухів присяга була самостійним способом вирішення тяжби. Одним з головних видів доказів були речові докази. До них належали ознаки крадіжки, тіло вбитого, рани, побиття, викрадена річ, сліди та ін. Свідками могли бути лише

вільні люди. Однак іноді допускалися закупи, навіть представники невольного стану. Значимість доказів зменшувалася і мала допоміжне значення. Кількість свідків коливалася від 1 до 12. Чужинців або звільняли, замінюючи доказ присягою, або зменшували вимоги щодо кількості їх свідків (до двох).

Різновидом вирішення конфліктів також було військове зіткнення, дещо впорядковане у судовому поєдинку, тобто, двобій (поле). Поле застосовувався якщо не з'являлося інших доказів, або існувала рівність доказів і суд не міг виявити винуватого. Виходити на поєдинок повинен, з однієї сторони, відповідач, з іншої – позивач або його послух. Двобої відбувалися у присутності суддів. Переможцем у поєдинку вважався той, хто виграв змагальний процес. Жеребом вирішувалося або безпосередньо питання вини, або, яка сторона має присягати. Так жереб вирішував зміст вироку.

Змагальний процес Київської Русі самостійно виникає і розвивається в таких же умовах, як і західноєвропейський судовий процес періоду раннього феодалізму. Але він ще не вирізняє кримінальних справ від цивільних і у всіх випадках встановлює єдиний порядок судового розгляду.

Реформа судової системи кінця XIX століття – одна з найпоспідовніших, що знаменувалася переходом Росії (а в її складі й України) від феодальної монархії до буржуазної. У 1864 році видано «Судові статuti». Вони склалися з 4 законів: Встановлення судових постанов; Статут карного судочинства; Статут цивільного судочинства; Статут про покарання, які застосовуються мировими судьями. Ці судові статuti реорганізували інститут прокуратури за французьким зразком та визначали характерність органу переслідування і державного обвинувачення. Введення професійної, тобто, присяжної адвокатури, пов'язувалося авторами Судових статutів 1864 року зі змагальним порядком судового процесу. Державна рада постановила, що «без участі присяжних повірених неможливим буде проведення змагання в цивільному і судових дебатів у кримінальному судочинстві з метою розкриття істини та надання захисту підсудному перед судом».

Крім прокурора, у судовому засіданні брали участь цивільний позивач, підсудний і його захисник. Після закінчення судового слідства, суд заслуховував прикінцеві промови сторін. Найменовані так в законі, що мали підсумувати перевірені на суді докази. Прикінцеві промови (дебати) склалися з обвинувальної промови прокурора, пояснень цивільного позивача і захисної промови захисника або пояснень самого підсудного.

У судових промовах, що розглядалися з участю присяжних засідателів, сторони не мали права торкатися питання про покарання, щоб не вплинути на вирішення стосовно винуватості. А у справах, що розглядалися без присяжних засідателів, сторони у промовах аналізували не тільки доведення злочину, провину підсудного, але й пропонували міркування про міру покарання.

«У перші роки, – писав Анатолій Коні, – після введення судових установ і серед почесних мирових суддів було багато відданих справі, чуттєвих, порядних людей». Революція 1917 року відкрила нову сторінку в житті українського народу. Розпочалося становлення третьої української держави – княжої та козацької. У березні 1917 року у м. Києві представники різних політичних партій, громадських, культурних і професійних установ та товариств на спільних зборах створили Українську Центральну Раду. З її утворенням постало питання про необхідність формування національної судової системи.

У листопаді Мала Рада затвердила запропонований Генеральним Секретаріатом законопроект, згідно з яким «суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки».

Закон «Про заснування Генерального Суду» прийнятий у грудні 1917 року. Генеральний Суд запроваджувався у складі трьох департаментів: цивільного, карного, адміністративного.

Порядок судових промов аналогічний тому, який передбачав Статут карного судочинства 1864 року. При Генеральному Суді також створилася прокуратура, яку очолював старший прокурор. Кримінальні справи розглядалися усно і публічно. У судових дебатах виступали: приватний обвинувач, приватний позивач, захисник, обвинувач (військовий представник, призначений губернським комендантом). Вироки виконувалися впродовж однієї доби після проголошення.

У липні 1918 року Рада Міністрів прийняла Закон «Про судові палати та апеляційні суди». Старші прокурори і прокурори перейменувалися: перші – у прокурорів, а решта – у товаришів прокурорів. Закон містив і норми кримінального судочинства. Обвинувачуваного, який знаходився під вартою і його адвоката допускали у судовий розгляд для дачі пояснень. Порядок судових промов залишався незмінним тому, який був визначений Статутом кримінального судочинства 1864 року.

У 1920 році ухвалено рішення про розробку Кримінально-процесуального кодексу УНР. Розробляли його українські юристи на базі діючого тоді законодавства, з урахуванням військової обстановки.

Назва «судові промови» менш вживалася, прийнятним був термін «вислуховування голів сторін».

У червні 1922 року введено у дію «Положення про прокуратуру», а в жовтні – «Положення про адвокатуру».

У липні 1927 року прийнято новий Кримінально-процесуальний кодекс УРСР. Він відтворював Кримінально-процесуальний кодекс 1922 року, але доповнювався положеннями, що стосувалися роботи органів розслідування, прокуратури та суду і відображав тенденцію підсилення силового тиску держави на суспільство. Визнання обвинувачуванним провини ставало одним з головних доказів.

У 1929 році створено «трійки» у складі керівників оперативних управлінь та відділів. Їх завдання базувалося на попередньому розслідуванні закінчених слідчих справ з метою доповіді на особливій нараді. Кримінальні справи розглядалися у спрощеному, позасудовому порядку з призначенням найвищої міри покарання. Спрощеність полягала у тому, що слухання відбувалося без участі сторін, вирок виносили за відсутності підсудного.

На початку 60-х років минулого століття кримінальне судочинство регулює КПК УРСР, прийнятий у грудні 1960 року. «Судові дебати полягають у промовах прокурора, громадського обвинувача, потерпілого, а також у справах, в яких прокурор або громадський обвинувач не бере участі – цивільного позивача, цивільного відповідача або їх представників, громадського захисника, захисника, а за його відсутності – самого підсудного».

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України» від 21 червня 2001 року, передбачалось «дебати полягають у промовах прокурора, потерпілого і його представника, цивільного позивача, цивільного відповідача або їх представників, захисника, підсудного».

Відродження у нашому суспільстві давньої науки судової риторики – явище цілком закономірне. Риторика належить до тих наук, що спрямовані на формування і розвиток особистості.

Пам'ятаймо: «Мета загальної риторики полягає в тому, щоб, розкриваючи джерела винайдення думки, розкрити усі здатності розуму, щоб, показуючи нормальне розташування думок, дати Розумові й Моральному почуттю відповідне спрямування, – щоб, навчаючи виражати тендітне, збудити, посилити в душах учнів живу любов до всього благородного, великого і прекрасного...» (*Микола Кошанський*).

2.3. ОСНОВНІ ВИДИ КРАСНОМОВСТВА: ІСТОРИКО-НАУКОВИЙ АСПЕКТ

*Ніхто ніколи не міг ні
пишності, ні переваги у
красномовстві здобути без
науки про промови...*

Цицерон

Різновиди і рід ораторського мистецтва виокремлюються на основі ораторського монологу і діалогу.

До основних форм ораторського монологу належать: соціально-політичне, парламентське, академічне, соціально-побутове, судове, лекційно-пропагандистське, дипломатичне, військове, торговельне (рекламне), церковно-богословське красномовство.

Соціально-політичне красномовство – давній рід красномовства, що уславило імена Цицерона, Демосфена й інших видатних ораторів античності та пізніших часів. Демократизація суспільного життя стимулює ораторську творчість громадян на зборах, мітингах, сесіях Верховної Ради, сесіях Рад народних депутатів, на радіо, телебаченні тощо. Духовно-інтелектуальна енергія людей передається завдяки активізації публічного переконуючого слова, яке у силу соціально-економічних, політичних питань стає більш вагомим і необхідним в умовах відстоювання певних позицій, власних поглядів.

Політична промова – один із найважливіших видів соціально-політичного красномовства, класичний жанр ораторського мистецтва, до того ж найдавніший. Дієвість політичних промов змушує політиків надзвичайно вдумливо ставитися не лише до їх змісту, а й до форми – мови, стилю, композиції усного або писемного політичного виступу (тексту). Політичні промови античних ораторів, зокрема, Демосфена й Цицерона – неоціненна скарбниця досвіду публічних виступів, особливо у період зростання національної самосвідомості народу України, його духовно-інтелектуального відродження.

Парламентське красномовство – різновид соціально-політичного роду ораторського мистецтва, в якому є чимало «секретів» публічного переконання аудиторії, зокрема, оригінальність думок, ґрунтовні спостереження, яскраві описи, гумористичні сценки, щирі почуття тощо.

Мітингова промова – мета з'ясувати, зробити зрозумілою актуальну, значущу, хвилюючу громадську проблему; спонукати слухачів до певних дій. Вона перебуває на межі політичного й дипломатичного жанрів красномовства; відзначається посиленою експресивністю, виразністю; апелює до колективних емоцій, прагнень; виступає своєрідною прелюдією до мобілізації колективних зусиль для важливої та невідкладної мети.

Теоретичне й практичне оволодіння всіма різновидами соціально-політичного красномовства як формами публічного виступу необхідне тим, хто займається активною освітньо-виховною, громадсько-політичною діяльністю.

Академічне красномовство – один із найдавніших видів ораторського мистецтва, зокрема, у риторичній традиції слов'ян. Просвітницька діяльність Ярослава Мудрого, князя Володимира та інших видатних діячів культури заклала основи академічного (шкільного, вузівського) красномовства. Видатні вчені Феофан Прокопович, Іоаникій Галятовський, Григорій Сковорода, Михайло Ломоносов, Петро Могила – були не лише творцями, а й пропагандистами наукових знань, які вони прагнули наблизити до найширших народних мас. Академічне красномовство вирізнялося трьома видами: власне академічне (наукова доповідь, реферат, огляд, дискусія); вузівське красномовство (лекція, цикл лекцій); шкільне красномовство (шкільна лекція, розповідь, опис, бесіда).

Питання вузівського красномовства вчителя досліджувало багато вчених. Вони відзначали могутній етико-естетичний, пізнавально-виховний потенціал живого слова вчителя, що було спрямоване не лише до розуму, а перш за все, до серця вихованців. Педагогічна та риторична спадщина Антона Макаренка, Василя Сухомлинського, Івана Огієнка, Григорія Ващенка, Софії Іванової, Євгена Ножина, Юрія Рождественського – справила значний вплив на формування академічного красномовства вчителя, вихователя, лектора в нових демократичних умовах.

Соціально-побутове красномовство – охоплює соціально значущі побутові ситуації. Сюди належать ювілейна, похвальна промови, усна побутова оповідь, тост (застільна промова), анекдот тощо. Соціально-побутове красномовство має яскраво виражені національні традиції, виступає частиною національної духовної культури народу, його логосфери, впливає на розвиток усіх інших видів красномовства.

Фахівці відзначають значну роль побутового красномовства у розвитку ораторської майстерності. Оратор повинен завжди діяти адекватно ситуації – переконливо, впливово; виховувати комунікативну культуру слухачів.

Неперевершеним розповідачем усних гумористичних оповідань був український письменник Остап Вишня. Блискучі «вечірні розмови» тривалий час вів зі слухачами Максим Рильський. Особливою пошаною у всьому світі користуються майстри застільних промов (тостів) народів Закавказзя, Середньої Азії. Полонив серця вихованців усними побутовими оповідями-імпровазаціями, мудрими казками великий педагог Василь Сухомлинський.

Судове красномовство – почало активізуватися в Росії із середини ХІХ ст. з появою суду як елемента демократизації суспільного життя, коли слово правозахисника ставало інструментом у відстоюванні закону. Тож судове красномовство вирізнило такі види: звинувачувальна (прокурорська) промова; захисна (адвокатська) промова; самозахисна промова; промова громадського звинувачувача; промова громадського захисника; судова промова.

Імена знаменитих судових ораторів, людей найвищої професійної кваліфікації, високого морального обов'язку, демократів за переконанням, стали відомими у політичній, науковій, громадській сферах. Серед них – Анатолій Коні, Петро Пороховщиков, Микола Карабчевський та інші.

У теорії судового красномовства вищим достоїнством вважається простота, ясність викладу, що досягається нелегко. Судовий стиль характеризується чітким вираженням мети; відсутністю штучної розпливчатості, манірності; доступністю у сприйнятті; вмінням доцільно використовувати художню літературу; засоби естетичного впливу на слухачів; правильний тон оратора.

У незалежній демократичній Україні особливо високою є відповідальність судового оратора перед долею людини. Тому він повинен систематично підвищувати професіоналізм, рівень ораторської культури.

Лекційно-пропагандистське красномовство – активно розвивалося у 30–80-ті роки ХХ ст. У 90-ті роки у зв'язку із глибокими соціально-політичними зрушеннями пережило певний кризовий період.

Цей рід ораторського мистецтва включає три основні види: науково-теоретичні лекції; науково-популярні лекції; науково-методичні лекції.

Дипломатичне красномовство – розвивається у державах, які проводять державотворчу політику, формують міжнародний авторитет.

Дипломатичне красномовство включає такі два основні види: промова на міжнародній конференції; промова у процесі дипломатичного акту.

Дипломатичне красномовство вимагає від оратора високого рівня мисленнево-мовленневої та комунікативної культури. Передусім, абсолютно правильної вимови, вільного володіння рідною та іноземною мовами, ясності мислення і мовлення, точності, стислості, доцільності мовлення, розвиненого чуття мови, високого загальнокультурного рівня, освіченості, інтелігентності, індивідуального стилю мовлення, спілкування, думок, ідей, пропозицій.

Українське дипломатичне красномовство зазнало розквіту в різні періоди державного будівництва, зокрема, за часів Богдана Хмельницького, Запорізької Січі, а також у 90-ті роки ХХ ст.

Дипломатичне красномовство в Україні актуалізується. Примітно, закладаються основи українського національного красномовства дипломатів суверенної незалежної держави.

Ось тут красномовство має включати такі елементи володіння живим переконуючим словом, що дозволить досягти поставленої мети.

Церковно-богословське красномовство (гомілетика) – один із видів церковного красномовства, який має давні традиції, свою історію, видатних майстрів слова, таких як Іоанн Златоуст, Василій Великий, Іоанн Богослов та інші.

Релігійні оратори мають великий вплив на слухачів не тільки завдяки духовному змісту Біблії, проповіді, а й завдяки красі, естетичній силі всіх видів мистецтва – архітектури, живопису (іконопису), музики (хоровий спів у православних, органна музика у католиків), цілющим ароматам кадильниць.

Церковно-богословське (гомілетичне) красномовство приділяє значну увагу змісту і формі промови, проповіді, духовної бесіди; зокрема, виховується людина в душі християнської поведінки щодо розуміння Бога, ближнього, самого себе, а також через вишуканість стилю мовлення, його багатство, пишність, ясність, експресивність.

Військове красномовство – одне з найдавніших. Завжди розвивалося в усіх народів, а також в Україні у період відстоювання національно-політичних інтересів.

Українське військове красномовство найяскравіше представлене в ораторській спадщині часів Запорізької Січі. А саме: у документах,

матеріалах, мемуарних спогадах провідних військових діячів періоду Великої Вітчизняної війни, коли хід військових подій часто залежав від сили переконуючого слова командира.

Військове красномовство має кілька основних різновидів: промова-наказ, інструктивна промова, виступ на військово-політичну тему, надихаюча промова, заклик.

Слово – це зброя, сила й могутність якої визнавалася й визнається провідними воєначальниками, політиками, державними діячами, а також спеціалістами у сфері ораторського мистецтва від часів античності й до наших днів.

Мова військових відзначається лаконізмом, наближеністю до розмовного мовлення, насиченістю прислів'ями, приказками, афоризмами, оригінальністю, доцільністю, кмітливістю, дотепністю.

Рекламне красномовство – один із різновидів соціально значущого красномовства. Це особлива сфера практичної діяльності, продуктом якої є словесний твір – рекламний. Його основні риси: зміст і зовнішнє оформлення (відмінні від не рекламних), функціональні ознаки, місце у загальній сукупності текстів, які створюються даною мовою. Друкована реклама має на меті зацікавити покупця, викликати бажання купити товар, що рекламується. Логічна сторона тексту підпорядкована естетичній, вона має бути зручною для сприйняття, ясною, привабливою, емоційною.

Ораторський діалог (немонологічні «колективні» форми мовлення).

Діалог – важливий чинник діяльності політичних лідерів, інструмент формування внутрідержавних і міжнародних відносин.

Сучасне життя свідчить, що діалог набуває особливого значення у зовнішній політиці, стверджуючи новий стиль на рівні обговорень, консультацій, переговорів, договорів. А також відіграє велику роль в усіх сферах духовного буття; у навчально-виховному процесі, у суспільно виробничій галузі.

Основні види діалогу: бесіди, перемовини, полеміка, прес-конференції, інтерв'ю, ділові наради тощо.

Пам'ятаймо: «Силами красномовства... захищаємо невинних,... перешкоджаємо розрухам безпутників, відвертаємо шкоди і небезпеки...» (Феофан Прокопович).

2.4. СУДОВА ПРОМОВА З ПОГЛЯДУ ТЕОРЕТИКІВ-ПРАКТИКІВ СУДОВОЇ РИТОРИКИ

*Красномовство потрібне
таке, яке відкидало б всяку
нещирість...*

Шарль Роллен

Судова промова – публічний виступ уповноваженого учасника процесу, звернений до суду і всіх присутніх у залі судового засідання.

Щоб сформулювати поняття судової промови, слід розглянути питання, сутність якого у тому, чи є судова промова проявом ораторського мистецтва або вона залишається лише кримінально-процесуальною дією.

На всіх етапах розвитку інституції судової промови існувало різне бачення вчених. Однак кожна думка мала сенс. Так, Цицерон вважав, що «є два мистецтва, які можуть возвеличити людину на найвищу ступінь пошани: одне – мистецтво доброго полководця, друге – мистецтво доброго оратора».

Анатолій Коні писав, що неможливо надати ніяких порад, виконання яких може зробити людину красномовною; якщо під красномовством розуміти дар слова, який хвилює і захоплює слухачів красою форми, світлістю образів і силою вдалих виразів, то для цього потрібно мати особливу здатність, частково природжену, частково, що є результатом виховного впливу середовища, читання і власних переживань.

«Ораторське мистецтво – комплекс знань, вмінь, навичок оратора з підготовки і проголошення промови з метою здійснити бажаний вплив на аудиторію: переконати, навчити, виховати» (Євген Ножин). Вчені поділяють таку думку.

«Не кожна промова, проголошена у судових дебатах, вивчається з позицій основ судової; ... не можна вимагати від інших учасників того, що вимагається від професійних прокурорів і адвокатів» (Іван Резниченко). Таке визначення не сприяє однозначному баченню вчених.

За монографічним дослідженням автора (Р.К.), кожна судова промова, незалежно від процесуального становища учасника судового розгляду, який її проголошує, повинна задовольняти вимоги норм

кримінально-процесуального права і основні положення судового ораторського мистецтва.

У судовій промові завершується визначений етап здійснення учасниками судового розгляду виконуваної ними функції. Завдання судової промови прокурора, захисника, а також інших учасників процесу – зводяться не лише до сприяння суду при винесенні законного обґрунтованого і справедливого рішення, а й допомоги суду і присутнім краще розібратися у фактичних і юридичних обставинах справи, з'ясувати їх зміст і значення, зробити висновки.

Суд може винести правильне рішення і при відсутності судових промов, і навпаки, прийняти помилкову пропозицію судового оратора і покласти це в основу судового вироку. Ось думка групи вчених про завдання судової промови: «Завдання судової промови полягає в тому, щоб вичерпно, точно і правильно з'ясувати фактичну сторону справи перевірити і встановити, які факти мали місце в дійсності». «Завдання судової промови у тому, що у ній підводяться підсумки судового слідства і намічається немовби зміст майбутнього вироку». «Основне, що повинен засвоїти прокурор, який виступає у суді – мета його промови. Цю мету можна сформулювати так: допомогти суду правильно вирішити справу, яка розглядається. Цим вичерпується характер і зміст промови... Більше нічого від прокурора не вимагається... Не праві є ті прокурори, які говорять для публіки, намагаючись завоювати суспільну думку, вважаючи, що без цього їх промова не має виховного значення».

Завважимо, державний обвинувач і адвокат-захисник повинні пам'ятати, що вони говорять не тільки для суду, але й для всіх присутніх у залі судового засідання. Обставини, які зрозумілі суду, можуть бути незрозумілими для присутніх у залі суду. Тож такі обставини слід викладати так, щоб була виключена можливість неправильного розуміння.

Конкретна мета судової промови – переконати суд і судову аудиторію, домогтися їх згоди з висновками, які пропонуються учасникам судового розгляду, і цим сприяти правильному формуванню внутрішнього суддівського переконання і правосвідомості громадян. Через цю конкретну мету і досягається загальна мета. Адже тільки переконавши суддів, можна сприяти встановленню істини і правильному рішенню, а переконавши судову аудиторію, можна досягти мети виховання громадян і пропаганди норм права. Виступаючи у суді з промовою, прокурор і захисник підводять

підсумки не лише судового розгляду справи, але і всієї своєї попередньої праці; аналізують докази; висловлюють позицію у справі, міркування з питань, на які суду необхідно дати відповідь під час складання вироку, постанови, ухвали.

Судова промова державного обвинувача у кримінальному процесі повинна мати: громадсько-політичну оцінку злочину й особи підсудного; характеристику складу злочину, який, на його думку, знайшов підтвердження у судовому засіданні; вичерпний аналіз зібраних і перевірених на судовому слідстві доказів і обґрунтування ними своєї позиції щодо вини підсудного, кваліфікації його дій та міри покарання. Крім того, прокурор у промові підтримує пред'явлений ним або цивільним позивачем позов, якщо цього вимагає охорона державних чи громадських інтересів або прав громадян, а також висловлює й обґрунтовує думку з усіх питань, які належить вирішити судові під час постановлення вироку відповідно до законодавства України.

Судова промова захисника у кримінальному процесі, зумовлена функцією захисту і підпорядковується відстоюванню законних інтересів підзахисного. За структурою вона аналогічна промові державного обвинувача, але за спрямуванням – абсолютно різниться. Захисник у промові всі факти і докази розглядає під кутом інтересів підсудного, тлумачить їх так, щоб спростувати обвинувачення, а якщо воно доведене – пом'якшити вину і відповідальність.

Вільне володіння формами судової промови є мистецтво, але, «як і всяке інше мистецтво може набути у деяких риторів трафарету». Головним у судовій промові є зміст і думка оратора.

Теоретик судової риторики, юрист-практик Петро Пороховщиків (Сергеїч) особливо уважно і критично ставився до судових риторів. Адже їх промови мають бути аргументованими, доказовими, переконливими. Бо вони впливають на формування внутрішнього переконання судді; допомагають суду розібратися у всіх обставинах; всебічно, повно і об'єктивно дослідити обставини; установити істину та прийняти правильне рішення. І важливо тут не принизити гідність людини, не порушити норм професійної етики та етичних принципів.

Його поради цінні і в наші дні. Вони ніби звернені до нинішніх судових ораторів:

- поважайте гідність осіб, які виступають у судовому процесі;
- уникайте домислів про самого себе і про присяжних;

- не допускайте, щоб різкість переходила в грубість, але пам'ятайте й інше: непотрібна ввічливість також може різати вухо і, гірше того, може бути смішною;
- говоріть просто, але водночас виразно й вишукано;
- знайте ціну словам, пам'ятайте, що одне просте слово може інколи виражати всю суть справи з точки зору звинувачення або захисту;
- один вдалий епітет інколи вартий цілої характеристики.

Отже, судові промови державного обвинувача та адвоката-захисника – це їх виступи звернені до суду, учасників процесу і всіх присутніх у залі судового засідання. Вони представляють роз'яснення значення і характеру обставин у кримінальному провадженні з метою з'ясування істини і постановлення справедливого вироку, в якому висвітлюються: фактичні обставини та їх суспільно-політична оцінка; аналіз та оцінка доказів; юридична оцінка установлених фактичних обставин; характеристика особи підсудного; застосування кримінального покарання або звільнення від нього; вирішення цивільного позову; питання, пов'язані з судовими витратами, запобіжними заходами та заходами безпеки щодо учасників процесу.

Пам'ятаймо: «Володіти ораторським мистецтвом доступно не всім нам. Але всі без винятку, повинні грамотно готувати документи і виступати публічно. Тут особливого таланту не потрібно. Потрібно тільки повсякденно підвищувати культуру мови, розширювати свій кругозір і ерудитію, поглиблювати знання...» (*Анатолій Коні*).

2.5. ПИСЕМНА Й УСНА ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ СУДОВОЇ ПРОМОВИ

*Пери, ніж взяти слово
проголосити промову, її слід
підготувати...*

Регінальд Цільке

Судова промова – один із жанрових різновидів мовленнєвої діяльності, досить своєрідний за природою, місцем серед інших видів мовлення і за якісними характеристиками.

Тема культури судової промови державного обвинувача і адвоката-захисника – завжди актуальна. Адже у суді кожне слово має великий психологічний вплив. Тож недостатньо лише скласти судову промову та зачитати. Розуміється, монотонна, канцелярська мова прокурора і адвоката не сприяє виконанню судом високої функції. Неточність, допущена оратором, недобре впливає на представників органів правосуддя. «Ті, хто говорять або коротко або стримано, можуть суддю про щось повідомити, але не схвилювати: а сенс у цьому...» (Цицерон).

Мовленнєва культура державного обвинувача і адвоката-захисника визначається знанням норм усних публічних виступів. У промовах прокурора і адвоката у суді відбиваються ті факти, що і у процесуальних документах. Тому судовий оратор іноді використовує конструкції, властиві тільки писемній, діловій мові.

Окрім видатних судових ораторів античного і сучасного світу (про яких уже говорилось), внесок у дослідження специфіки публічного мовлення зробили вчені-лінгвісти (їх праці є зразком для наслідування і поштовхом до нових досліджень). Але їх ставлення до природи й місця публічного мовлення неоднозначне. Приміром, одні відносять публічне мовлення до кодифікованої літературної мови, інші – вважають частиною усного літературного мовлення. Дійсно, розбіжності мають місце, якщо розглядати специфіку публічного мовлення лише під кутом лінгвістики. Але публічне мовлення – явище багатогранне і вимагає дослідження у різних аспектах, і, передусім, у риторичному, оскільки для риторики судова промова є основним видом тексту, в якому найповніше реалізується система мисленнєво-мовленнєвої переконуючої діяльності. Це означає, якщо розглядати своєрідність

публічного мовлення з риторичних позицій, то зазначена суперечність стає повністю розв'язуваною.

За наслідками досліджень судової промови у лінгвістичному та риторичному аспектах, вважається, специфіка публічного мовлення зумовлюється своєрідністю науки риторики, а саме: риторика є наука про закони управління мисленнєво-мовленнєвою публічною діяльністю. Тож судова промова має будуватися за цими законами з орієнтацією на переконання. Риторика за своєю природою – інтеграційна наука, яка не може не відбитися і на природі публічного мовлення, що виявляється у якісних характеристиках.

Проаналізуємо аспекти публічного мовлення, спираючись, зокрема, на джерела професора-ритора Галини Сагач. Так, писемно-усна форма реалізації судової промови зумовлена тим, що для риторики текст як предмет дослідження становить інтерес на всіх етапах його існування (породження тексту, текст – процес, текст – продукт). Це означає: породження тексту (винайдення задуму) і текст як продукт (підготовчий етап: задум, орієнтований на аудиторію, який має цільову установку, підкріплений фактами і аргументами, виражений у дієвій словесній формі) обов'язково фіксуються у писемній формі; текст як продукт (відкоригований на етапі безпосереднього спілкування) і текст як процес (виконання, виголошення задуму) реалізується лише в усній формі.

Судова промова на певному етапі існування «належить» лише оратору. І саме на цьому етапі (орієнтованому на нього) оратор повинен уміти викладати думки у писемній формі, щоб не забути їх. Це означає: побудувати думки у логічній послідовності; глибше, детальніше розібратися у думках для набуття впевненості у своїх судженнях; найбільш точно, ясно, стисло викласти їх перед аудиторією. З цього приводу Дейл Карнегі писав: «Постійно занотуйте усі думки... і весь час ретельно обдумуйте їх. Не слід прискорювати цей процес, це одне з найважливіших розумових зусиль, які Вам дано здійснити. Завдяки йому Ваша свідомість перетворюється на дійсно творчу силу... Записуючи, я відшліфовую як саму думку, так і її словесну форму... значно легше аналізувати факти після попереднього запису: добре сформульована проблема – наполовину розв'язана проблема».

На наступному етапі роботи, який підготовлений попереднім (писемним), судова промова «відчужується» від оратора і повністю орієнтується на адресата, тобто, будується з урахуванням вимовлення і слухання. Врешті, публічне мовлення реалізується в усній формі: «...записи в руках оратора на 50 % знижують інтерес до виступу.

Уникайте цього. Головне – не читайте своїх промов. Важко примусити аудиторію витерпіти читання промови за папірцем».

Отже, можна стверджувати, що писемна й усна форми реалізації судової промови нарівні є важливими й необхідними, бо взаємопов'язані та взаємозумовлені. Тому немає потреби надавати перевагу якійсь одній формі вираження судової промови, оскільки кожна з них доцільна на певному етапі існування. Тож інтеграція писемної та усної форм і виступає одним зі специфічних проявів судової промови.

Судова промова, що проходить стадію підготовки, виходить на наступний етап – виконання (виголошення), який є своєрідним спектаклем. Тому риторика використовує ті компоненти сценічної майстерності, які забезпечують якість подання судової промови і її успіх. Це робота над вимовою (дикцією); голосом (тембром); мовленнєвим диханням.

Важлива ознака ораторського мистецтва – композиційне оформлення мовлення, управління мімікою, жестами, позою; техніка входження в образ тощо.

Судова промова – такий матеріал, де найповніше ілюструються наслідки мисленнєво-мовленнєвої риторичної діяльності людини. Це досить ефективно виявляється у промові, де спостерігаються джерела розвитку і удосконалення мисленнєво-мовленнєвої діяльності судового оратора. Зокрема, якості, що визначають культуру мовлення оратора на засадах істини, справедливості, гармонії раціонального й емоційного факторів у красномовстві.

Пам'ятаймо: «Риторика, як вчення про мовлення, тобто, про повний розвиток думки за допомогою словесного вираження, повинна перебувати у тісному зв'язку з логічною теорією розвитку думки, тобто, теорією визначень, розподілу й доведень. Цей зв'язок визначається у тій частині нашої науки, що має назву теорії логічної побудови мовлення...» (*Костянтин Зеленецький*).

ЗАПИТАННЯ: ЗМІЦНЮЙМО ЗНАННЯ

1. Як розвивалося античне судове красномовство?
2. Що являлося основним елементом судового розгляду афінян?
3. Яка роль логографів античної Греції в ораторському мистецтві?
4. Які відмінності в організації кримінального судочинства Риму і Греції давньої епохи?
5. Як розвивався інститут судової промови українського судочинства у Київській Русі?
6. Яке значення мала реформа судової системи кінця XIX ст.?
7. Яка роль «Судових статутів» кінця XIX ст. у реорганізації інституту прокуратури?
8. На основі чого розрізняються види ораторського мистецтва?
9. Який різновид красномовства є одним з найдавніших?
10. Що є вищим достоїнством у теорії судового красномовства?
11. Яка роль дипломатичного красномовства в Україні?
12. Завдяки чому релігійні оратори мають великий вплив на слухачів?
13. Як визначають поняття, мету і завдання судової промови вчені судової риторики?
14. Яке значення для сучасних судових ораторів мають рекомендації теоретика судової риторики Петра Пороховщикова?
15. Які чинники визначають мовленнєву культуру судових ораторів?
16. У чому виявляється специфіка публічного мовлення (судова промова) у лінгвістичному та риторичному аспектах?
17. Які основні компоненти писемно-усної форми реалізації судової промови?
18. Чи є важливою ознакою ораторського мистецтва композиційне оформлення мовлення?
19. З якою метою судові оратори використовують компоненти сценічної майстерності? Чи впливають вони на аудиторію?
20. У чому сенс вислову: «Чим прекрасніша думка, тим дзвінкіша фраза...» (Гюстав Флобер)?

РОЗДІЛ 3.

ФУНДАМЕНТИ ІСТИННОГО КРАСНОМОВСТВА

---

*Красномовство – це мистецтво
говорити так, щоб ті, до кого ми
звертаємося, слухали не лише без
труднощів, але й із задоволенням...*

Блез Паскаль

3.1. РАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЕМОЦІЙНИЙ ФАКТОРИ ДІЯЛЬНОСТІ СУДОВОГО ОРАТОРА

3.2. КОМУНІКАТИВНІ ЯКОСТІ МОВЛЕННЯ

3.3. НЕВЕРБАЛЬНІ ФОРМИ ІНФОРМУВАННЯ

3.4. МОВНЕ ДИХАННЯ – ВАЖЛИВИЙ КОМПОНЕНТ ОРАТОРА ПРИ ВИГОЛОШЕННІ ПРОМОВИ

3.1. РАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЕМОЦІЙНИЙ ФАКТОРИ ДІЯЛЬНОСТІ СУДОВОГО ОРАТОРА

*Якщо хто вирішив оволодіти
красномовством по-справжньому,
він повинен бути людиною
справедливою і тямущою у справах
справедливості...*

Платон

Красномовство оратора в усі часи формувало високу духовність аудиторії, несло енергію моральної краси, довершеності: «Справжній оратор прикрашає свою промову тільки світлими істинами, найблагороднішими почуттями, виразами сильними й відповідними тому, що бажає він нав'язати; він мислить, відчуває, і слова йдуть...», – зазначав Франсуа Фенелон.

Антична риторика визнавала діалектичну єдність раціонального та емоційного факторів у мистецтві усного переконуючого слова: «Оратор користується народною прихильністю лише тоді, коли завчасно продумує, що буде говорити: лише цим доводить він свою відданість народу», – писав Демосфен. Цицерон вважав, що «найкращий оратор є той, хто своїм словом і повчає слухачів, і дає насолоду, і справляє на них сильне враження».

Оригінальні думки великих людей знаходимо у джерелах професора-ритора Галини Сагач. Тож творчо скористайтесь мудрим надбанням.

Уміння надавати «красу логічним побудовам», за висловлюванням Дені Дідро, високо цінувалося у красномовстві, вищою метою якого завжди було вище благо суспільства. Великі інтереси органічно породжували й великі пристрасті, якими майстерно управляв оратор. В іншому випадку, «... коли словом занадто захоплюються і відривають його від реальності, воно вже втрачає зв'язок з дійсністю і стає сильним засобом сп'яніння розуму» (Титу Майореску).

Гармонія раціонального та емоційного факторів у процесі пізнання є фундаментом істинного красномовства, адже почуття – це духовна енергія того, що називається життям переконань, яке виявляється у яскравих, морально насичених вчинках, в тому числі й риторичних.

Істина стає переконанням, коли вона є дорогою серцю, а відбиття знань у емоціях – важлива умова переходу знань у переконання, умова становлення переконання й світогляду. Ось наукове бачення Леоніда Якуніна.

Етико-естетична цілісність красномовства виявляється у високій майстерності оратора творити гармонійний зміст і форму промови. Досягається це засобами усного переконуючого слова на основі кращих постулатів класичної риторики, національного красномовства, власної риторичної творчості.

Єдність раціонального та емоційного факторів можна простежити на п'яти ораторських талантах Цицерона: винайдення задуму; розміщення матеріалу; словесне втілення; запам'ятовування; виголошення промови. У кожній з цих риторичних дій можна виявити своєрідну діалектику, динаміку єдності раціонального та емоційного факторів, які залежать від об'єктивних та суб'єктивних чинників.

Пізніше велися інтенсивні наукові дослідження спеціалістів з проблем усного переконуючого мовлення, які підкреслювали негативну роль як надмірної, штучної «раціоналізації» красномовства, так і надмірної штучної «емоційності», «пафосності», які спотворювали етичні засади класичної риторики, призводили до девальвації слова – думки – вчинку. (За аналізом праць філософа, літературознавця Михайла Бахтіна).

Сократівська тріада: істина, добро, краса, віддавала належне логіко-раціональному, змістовому факторам у красномовстві, тому що поєднання мудрості із красномовством, що базувалося на мистецтві прихилити до себе «серця і дух» слухачів засобами експресії, етосу і пафосу, давало «божественний» результат – переконувало слухачів, спонукало до дії, дарувало насолоду.

Дисгармонія раціонального та емоційного факторів у творчості сучасних ораторів-популістів, представників «мітингового красномовства» частіше виявляється в ігноруванні логіко-філософського, змістового аспекту промови через інтесифікацію емоційного фактору з метою маніпулювання аудиторією, її тимчасовими пристрастями. Тоді соціальна зброя красномовства в руках нечесних ораторів стає небезпечною, може призвести до соціальних катаклізмів. Про це попереджали давні й сучасні дослідники. Зокрема, Шарль Баттьо вважає: «Пристрасті – небезпечна зброя, коли вони не керуються розумом, але вони сильніші самого розуму, якщо супроводжують його й служать йому. За допомогою пристрастей красномовство владарює й

торжествує над серцем. Хто вміє пристойно збуджувати їх, той керує розумом людей...».

Грунтовну теорію пристрастей залишив у спадок геніальний Арістотель у книжці «Риторика», яку розвивав Феофан Прокопович у праці «Про ораторське мистецтво». Вони підвищують риторичну культуру сучасного оратора, який прагне до добра, розвиваючи риторичні емоції любові, прагнення, надії, впевненості, задоволення, радості, «гасячи» негативні емоції ненависті, страху, розпачу, гніву, обурення.

Сучасний оратор повинен підвищувати свою риторичну культуру через єдність емоційного та раціонального факторів впливу на аудиторію, створюючи добродійний образ добродесної людини, яка відчуває ті самі почуття, які хоче передати аудиторії засобами красномовства.

Пам'ятаймо: «Людина, обдарована великою душею, з деяким природним хистом говорити... ніколи не повинна боятися браку виразів, її найнезначніші промови матимуть взірцеві риси, яким високомовні красномовці не в змоззі навіть наслідувати...» (Франсуа Фенелон).

3.2. КОМУНІКАТИВНІ ЯКОСТІ МОВЛЕННЯ

Оратор, достойний уваги, є той, хто користується словами для думки, а думкою для істини й добродесності...

Франсуа Фенелон

Риторика, як гуманітарна наука, формує культуру мислення, мовлення, вчинку оратора, а через нього й аудиторії засобами благодатного, дієвого, впливового, етичного слова.

Абсолютно закономірним є зв'язок судової риторики з культурою мовлення. Розгляньмо комунікативні якості мовлення, зокрема, правильність, ясність, точність, образність, стислість, експресивність, доцільність. Вони у системі створюють гармонію думки і слова.

Правильність – володіння нормами літературної мови (орфоепічними, орфографічними, граматичними, лексичними). «Добре знання літературної мови набувається повсякчасним її вивченням...» (Іван Огієнко). Специфіка правильного мовлення полягає в тому, що воно покликане, перш за все, впливати на свідомість людини.

Виразність – комунікативна якість, завдяки якій здійснюється вплив на емоції та почуття аудиторії. Це засоби художньої образності: порівняння, епітети, метафори тощо; фонетичні засоби: інтонація, тембр голосу, темп мовлення, дикція. До засобів виразності відносяться: приказки, прислів'я, цитати, афоризми, крилаті слова та вирази. Також територіальні, соціальні діалекти, просторіччя, якщо вони вживаються суб'єктом усвідомлено та доцільно, оживлюючи, а не спотворюючи мовлення. Сюди ж належать синтаксичні фігури: звертання, риторичне запитання, інверсія, градація, повтор, період.

Ясність – комунікативна якість, яка забезпечує адекватне розуміння сказаного (без деформацій), не вимагаючи від співрозмовника особливих зусиль при сприйнятті змісту. «Головне достоїнство мови – в ясності...» (Стендаль). Основний шлях розвитку ясності мовлення – процес спілкування. Практика показує, що чим частіше суб'єкт вступає у процес комунікації, причому з різними за складом аудиторіями, тим більше уваги починає приділяти роботі над своїм мовленням, зокрема, над ясністю. Адже від цього багато в чому залежить досягнення поставленої мети та задоволення від спілкування.

Точність – комунікативна якість мовлення, що виявляється у використанні слів відповідно до їх значення. Точність мовлення зумовлена низкою причин як екстралінгвістичного, так і лінгвістичного характеру (знання суб'єктом предмета мовлення, його ідейні установки – вигідно чи не вигідно називати речі своїми іменами, багатство чи бідність активного словникового запасу мовця). Адже від точності слів залежить точність дій людей. Точність мовлення розвивається в роботі зі словниками, навчальною, науковою літературою, шляхом аналізу власного та чужого мовлення.

Стислість – комунікативна якість мовлення, що виявляється у відборі мовних засобів для вираження головної думки, тези, тобто стислість формує вміння говорити суттєво. «Істинна стислість полягає у тому, щоб говорити лише те, що достойне бути сказаним...», – зауважував Артур Шопенгауер.

Доцільність – особлива організація мовних засобів, що зумовлює відповідність мовлення меті та обставинам спілкування. Основний спосіб розвитку доцільності мовлення – виступ з тією ж самою темою у різних за складом аудиторіях. Ця якість, як жодна інша, шліфує мовне чуття суб'єкта, допомагає ефективно управляти поведінкою аудиторії (знімати роздратування, викликати почуття симпатії, створювати стан розкутості). «Влучність і доцільність сказаного слова мають часто

вирішальне значення для того поняття, яке ним виражене...» (Франциск Вейсс).

Отже, кожна із названих комунікативних якостей мовлення виражає певну сторону мисленнєвого процесу. Так, створення концепції передбачає орієнтацію на правильність, точність, стислість мовлення; побудова програми реалізації концепції – на правильність, точність, стислість, доцільність мовлення; тактичне обґрунтування стратегії – на правильність, виразність, ясність, доцільність, точність, стислість мовлення.

Судова промова поза цією якістю, безперечно, не може претендувати на успішну реалізацію своєї функції – захоплювати, спонукати, переконувати. Якщо йдеться про культуру мовлення, то досліджуються перераховані комунікативні якості мовлення більше у статистиці (кожна якість вивчається начебто окремо для того, щоб повніше охарактеризувати її, і розглядається як відносно самостійна). У риториці досліджуються ці ж якості у динамічному аспекті (вивчаються різні варіанти комбінацій даних якостей як одна з одною, так і з іншими мовленнєвими якостями, залежно від ситуації спілкування й жанру публічного мовлення). Обов'язковою умовою ефективності судової промови є її культура. Правильне (відповідно до норм) використання мовного матеріалу, забезпечує бажаний результат – вплив на судову аудиторію.

Пам'ятаймо: «Навіть найцінніші думки можуть бути втрачені, якщо вони неоформлені в дієву словесну форму... (Петро Пороховициков)

3.3. НЕВЕРБАЛЬНІ ФОРМИ ІНФОРМУВАННЯ

Жести й манери повинні бути як мимовільні наслідки сердечних рухів, а не навпаки...

Франциск Вейсс

Важливим чинником майстерності оратора є невербальні форми інформування: жести, міміка, рухи, погляд, вираз очей – всього, як стверджують дослідники, понад мільйон сигналів.

Особливо дієвими є жести. Вони являють собою вияв думок, емоцій. Звичайно, жести виникають мимовільно, але вони піддаються

контролю й керуванню. «Рука тільки тоді повинна діяти, коли слід доповнювати поняття...» (Михайло Сперанський).

Не варто надмірно жестикулювати. Адже це – негарно. До того ж складається враження, що оратору бракує слів, інтелекту. Також може виникнути непорозуміння внаслідок неправильного витлумачення жестів (особливо, коли йдеться під час перемовин з іноземними партнерами). Отож, щоб оволодіти тонкощами жестикулювання – треба, перш за все, навчитися керувати власними жестами. Досвідчений оратор добре розуміє їх доцільність за будь-яких обставин.

Приміром, у студентській аудиторії, у залі суду, на конференціях, в офіційній розмові чи приватній – тобто, уловлює з першого погляду Горацієве: «... те, що личить обставинам».

Корисними будуть рекомендації американського дослідника Поля Сопера щодо жестів під час спілкування.

Жести мають бути мимовільними. Застосовуйте жест при почутті потреби в цьому. Не стримуйте імпульсу на половину.

Жестикуляція не повинна бути безперервною. Не жестикулюйте руками протягом усієї розмови. Не кожна фраза потребує підкреслення жестом.

Керуйте жестами. Не намагайтесь уподібнитись вітрякові, зберігайте сили про запас; пам'ятайте, що жестикуляція – елемент рівноваги всієї пози. Жест не повинен відставати від слова.

Урізноманітнюйте жестикуляцію. Не користуйтесь одним і тим самим жестом у всіх випадках, коли треба надати словам виразності.

Жести мають відповідати своєму призначенню. Кількість та інтенсивність їх повинні узгоджуватися з характером повідомлення і співрозмовників.

Також цікавими є групи жестів, що їх зафіксували американські дослідники Ньєренберг і Калеро. Зокрема, жести відкритості й щирості (це розкриті руки долонями вгору). Використовують цей жест для вияву емоцій, відкритості, щирості. Жести домінативності (підлеглості). Вони спостерігаються при взаємодії начальника з підлеглим. Тут перевага може виражатися у вітальному потиску. Скажімо, коли людина потискує руку і повертає так, що її долоня зверху вашої – безперечно, її перевага. А якщо людина подає руку долонею вгору – означає готовність її прийняти роль підлеглого. «Рука доповнює думки, що не можна висловити...» (Михайло Сперанський).

Але часто буває, що вираз обличчя говорить значно більше, ніж жести. «...Мова обличчя завжди була визнана найтоншим тлумачем

позувань душевних. Часто один погляд, одне опускання брови говорить більше, ніж усі слова оратора, а тому він повинен вважати найістотнішою частиною свого мистецтва вміння настроювати обличчя відповідно до мовлення; а особливо око – орган душі настільки сильний, настільки й виразний, як і мова, – повинно слідувати за усіма його рухами і передавати слухачам почування його серця...» (Михайло Сперанський).

Для чого оратору міміка? Міміка – чудовий стимулятор аудиторії. Вона здатна передавати радість, рішучість, іронію.

Не менш важливими для оратора є рухи. Отже, чи повинен він переміщатися під час виступу? Оратор може переміщатися як у залі, так і в аудиторії, залежно від обставин. Тут треба бути досить уважним, і, передусім, думати чи «походження» не заважатиме слухачам сприймати інформацію, чи не дратуватиме їх, і чи доречно це робити взагалі? Але ж не варто, вчепившись за трибуну, стояти нерухомо. Заклякле обличчя оратора створює атмосферу напруженості й дискомфорту.

Прикметно, на результат спілкування впливає просторове розташування співрозмовників. Дистанція спілкування залежить від соціального статусу, віку, національної приналежності людей (ураховуючи їх звичаї). Досить близька як і надто віддалена дистанція несприятливо впливають на спілкування. У літературних джерелах знаходимо чотири види дистанції спілкування: інтимна (до 0,5 м), міжособистісна (0,5 – 1,2 м), соціальна (1,2 – 3,7 м), публічна (3 – 7 м і більше). Безперечно, правильно вирізнена дистанція створює позитивні умови спілкування.

Невербальна комунікація є комплексним процесом. Отож, щоб не виникало непорозумінь під час спілкування, треба узгоджувати несловесні засоби зі словесними. Бо недобре, коли співрозмовник каже одне, а його міміка чи жестикуляція свідчить про інше.

Пам'ятаймо: «Як багато може означати вираз душевних рухів в очах, легкий рух руки,... погляд! Ними часто робить оратор в одну мить такі дії, яких не зробила б поєднана сила діалектики і красномовства відбірковими словами...» (Клод Віланд).

3.4. МОВНЕ ДИХАННЯ – ВАЖЛИВИЙ КОМПОНЕНТ ОРАТОРА ПРИ ВИГОЛОШЕННІ ПРОМОВИ

*Важлива основа ораторського мистецтва – тренування дихання.
Регінальд Цільке*

Мовний апарат складається з двох частин: дихального апарату і органів артикуляції. Мовне дихання, яке забезпечується легенями та іншими анатомічними й фізіологічними чинниками, і є тим, що становить процес мовлення.

Одним з компонентів ораторського мистецтва є вміння оратора правильно вдихати повітря в момент виголошення промови. Тут варто озброїтися цінними порадами фахівців.

Насамперед, вдихати повітря через ніс слід вільно і безшумно.

Щоб не порушувались плавність і ритм мовлення, оратор має пам'ятати таке. Починати говорити можна тоді, коли в легені взято незначний надлишок повітря, необхідного для виголошення структурно-логічної частини тексту. Це позбавить від «позачергового» вдиху, який порушує плавність і ритм мовлення, спричиняє уривчастість, поверховість дихання.

Недопускати аритмії, фальцетів під час мовлення допоможе наступне. Повітря не має витрачатися повністю (тобто, недопускати повного звільнення легенів від повітря), інакше це призведе до аритмії, фальцетів та ін. Витратити повітря слід економно й рівномірно.

Необхідно скористатися природним призупиненням під час мовлення для дозбирування запасу повітря в легені. Дозбирування повітря здійснюється так званим нижнім диханням; рухається діафрагма, а верхня частина грудної клітки і ребра підняті й нерухомі. Поповнювати запас треба своєчасно і непомітно.

Також важливо звернути увагу на те, від чого залежить звучання голосу та досягнення якісного звуку. Безумовно, від глибини вдиху залежить сила видиху, отже – сила звучання голосу. Вдихати і видихати слід безшумно, непомітно для слухача, адже якісний звук утворюється спокійним струменем повітря, що виходить під час рівномірного вдиху і видиху (тут не йдеться про афективне мовлення).

Доречними є загально прийняті правила, притаманні кожному культурному оратору під час виголошення промови. Читаймо:

- виголошувати промову – у провітреному приміщенні;
- дихання залежить і від розміру приміщення, його акустики;
- сила звуку залежить від якості дихання, яка зумовлена активною роботою реберних, діафрагмових і голосових м'язів;
- оскільки надлишок повітря утруднює утворення звуку, тому не слід набирати в легені надто багато повітря;
- поза мусить бути вільною (рівно сидіти, краще – стояти); не сутулитись.
- не треба надмірно підсилювати голос – напружувати голосові зв'язки, бо це вимагає напруження і від дихального апарату, що призведе до розладу всього апарату мовлення;
- не слід без належної паузи переходити від афективного до врівноваженого мовлення – у стані афекту дихання не може бути правильним.

Отже, для досягнення правильного дихання під час виголошення промов, є систематичні тренування, бажання подобатися слухачам.

Пам'ятаймо: «Що стосується вправ для розвитку голосу, дихання, рухів тіла й, нарешті, язика, то для них потрібні не стільки правила науки, скільки праця. Тут необхідно досить помірковано підбирати собі взірці для наслідування; причому приглядатися ми повинні не лише до ораторів, а й до акторів, щоб наша невірність не вилилася в якусь огидну й шкідливу звичку...» (*Цицерон*).

ЗАПИТАННЯ: ЗМІЦНЮЙМО ЗНАННЯ

1. Що є «фундаментом» істинного красномовства?
2. У чому виявляється етико-естетична цілісність красномовства?
3. У чому сенс діалектної єдності раціонального та емоційного факторів у мистецтві судових ораторів з погляду Цицерона?
4. Які елементи культури оратора формує риторика, як гуманітарна наука?
5. Що означає поняття «комунікативні якості мовлення»?
6. У чому полягає специфіка правильного мовлення?
7. Який основний шлях розвитку ясності мовлення?
8. Які причини можуть зумовити неясність мовлення?
9. Який фактор комунікативності найбільше «шліфує мовне чуття»?
10. Як Ви розумієте слова Артура Шопенгауера «Істинна стислість полягає у тому, щоб говорити лише те, що достойне бути сказаним...»?
11. Що є невербальними формами інформування?
12. Для чого оратор використовує жести?
Чи піддаються жести керуванню?
13. Що радить американський дослідник Поль Сопер щодо використання жестів?
14. З якою метою використовуються «жести відкритості й щирості»?
Що означають жести «домінативності»?
15. Для чого оратору міміка?
16. Що спонукає оратора походжати під час виступу?
17. Що має пам'ятати оратор, щоб не порушувалася правильність і ритмічність мовлення?
18. Як досягти правильного дихання під час виголошення промови?
19. Чи вмієте Ви правильно вдихати повітря, виголошуючи промову?
Чи поділяєте Ви думку Цицерона стосовно вправ для розвитку голосу, дихання та рухів?
20. У чому сенс вислову: «Знати, що говориш – легко, знати ж, що виражає обличчя – значно трудніше...» (Пол Екман)

РОЗДІЛ 4.

ГАРМОНІЯ МИСЛЕННЄВО- МОВЛЕННЄВИХ ЧИННИКІВ

---

*Мета оратора – говорити
переконливо...*

Цицерон

4.1. КУЛЬТУРА ДУМКИ І СЛОВА

4.2. ОСНОВНІ ЗАКОНИ МИСЛЕННЯ. ЗВ'ЯЗОК ЛОГІКИ З НАУКОЮ ПРО СЛОВО

4.3. МИСТЕЦТВО ПЕРЕКОНАННЯ І ВПЛИВУ В СУДІ

4.4. ОРАТОР І СУДОВА АУДИТОРІЯ

4.5. ПОРАДИ ВІДОМИХ МАЙСТРІВ ЖИВОГО СЛОВА

4.6. ДІАЛОГІЧНЕ МОВЛЕННЯ

4.1. КУЛЬТУРА ДУМКИ І СЛОВА

*Оратор багатий не лише
словами, а й думками...*

Цицерон

Культура думки і слова – це гармонія мисленнєво-мовленнєвих чинників, що створюють майстерність мовлення: логічну стрункість, багатство словника, різноманітність граматичних конструкцій, художню виразність.

Судовий оратор повинен у будь-якому випадку знайти потрібні слова, що аргументують і грамотно виражають думку. Оскільки недотримання мовних норм може викликати непорозуміння та негативну реакцію зі сторони слухачів. Високий рейтинг сучасних судових ораторів визначається загальною культурою, інтелігентністю. «Всебічному розвитку особистості сприяє висока культура мови. Це вміння правильно розмовляти й писати, активно використовувати мовні знання, творчо застосовувати їх відповідно до мети та обставин спілкування» (Іван Вихованець).

Питання культури думки і слова у діяльності судового оратора висувається практичною необхідністю і самим життям. Культурною, виразною може бути мова оратора, який має багатий словниковий запас. Недостатній же словниковий фонд веде до багатослів'я, оскільки оратор, намагаючись віднайти потрібне слово, вдається до зайвих слів (ну, так сказати, як говориться, значить) та ін. Такі слова недоречні у судовій промові, хоч буває, привертають увагу слухачів, навіть звеселяють. У такій обстановці зміст промови не сприймається. Тож потрібно звільнитися від зайвих слів. Для цього треба добре готуватися до виголошення промови; говорити впевнено, але повільно; стежити за своєю мовою. «Промову виголошувати слід голосом чистим, безперервним... кожному фразу, склад і літеру вимовляти чисто і ясно», – писав Михайло Ломоносов.

Точність промови передбачає відповідність (адекватність) слів, викладу тексту тому, про що у ній мовиться. Не може бути точної промови, у якій допускаються лексичні й граматичні помилки (неправильний добір слів, синтаксичних конструкцій).

Зрозумілість промови характеризує змістовність, доступність. Скажімо, можна добре зрозуміти зміст промови, але неясно співставити її з предметною дійсністю, про яку повідомляється у виступі.

Ясність значення слів, формулювання композиції тексту дає можливість ілюстративно уявити предмети, події та інші обставини, що повідомляються.

Частковою формою виразності судової промови буває повторення слів, словосполучень, синтаксичних конструкцій. Вони підсилюють зміст промови, логічну послідовність, підкреслюють головну думку, яку необхідно донести до слухачів; роблять мовлення інтонаційно ритмічним. Однак, зловживати повторами не бажано, оскільки вони можуть зробити промову монотонною. Доцільніше повтори прислужать у головній частині промови.

Особливу виразність промові надає антитеза – різке протиставлення. Як ось: у промові «За Хтесифонта» Демосфен говорив: «Ти вчив грамоті, я ходив у школу. Ти посвящав у таїнства, я посвящався. Ти секретарював, я засідав в народних зборах. Ти був протагоністом, я був глядачем. Ти в усіх політичних справах працював на ворогів, я – на благо Вітчизни».

Виразність судової промови підсилюється гумором. Цікаво, що греки оспорювали використання оратором гумору, римські ж оратори слугувалися ним досить залюбки і успішно. Тож широке застосування гумору в ораторському мистецтві – римська традиція. Цицерон вважав, що гумор – властивість природна і цьому навчитись не можна. Вживання гумору виправдане, коли він сприяє розкриттю суті справи. Гумор підвищує образність промови, робить її більш виразною і емоційною. Мудрість в ораторській промові привертає увагу слухачів, є засобом аргументації, спростування, критики. Виразність судової промови необхідна не заради ефекту, а для глибокого розуміння змісту виступу судового оратора.

У судовій промові можна використовувати цитати, які підтверджують бачення оратора і більш переконують слухачів. Адже цитата йде від авторитетних людей. Оратор може не лише вводити цитати у промову, а й коментувати їх, висловлювати відношення до них. Це дозволяє краще довести думку до свідомості аудиторії. Цитата прикрашає промову, надає образності й переконливості. Не варто захоплюватися довгими цитатами, бо це стомлює слухачів. Цитати мають силу логічного або психологічного доводу, допомагають переконувати слухачів та впливати на них.

Не варто зловживати юридичною термінологією, що може бути невідомою і слухачам, і учасникам судового процесу. Слід уникати у судовій промові скорочених слів. Низка мовних помилок ораторів

зустрічається при творенні нових слів та словосполучень. Трапляється, що судовий оратор неточно добирає синоніми: «підлеглу він не ображав, ставився до неї «добросовісно», замість того, щоб сказати: «добре, шанобливо».

Псують судову промову просторіччя: «прийшов на роботу випивши», «попався на лаву підсудних» та ін. Іноді судові оратори не розрізняють вживання паронімів. Це слова, фразеологічні одиниці і синтаксичні конструкції, подібні за звучанням, але різні за значенням. Часто вони мають один корінь, а різняться лише суфіксом, префіксом, закінченням. Незначна різниця у їх вимові приводить до помилок, зокрема, до неправильної заміни одного слова іншим: виключно – винятково, особистий – особовий, додержувати – додержуватися, адрес – адреса, основана – заснована та ін. Порівняймо: додержувати, тобто виконувати щось точно, забезпечувати наявність чогось (додержувати порядку, слова); додержуватися – бути прихильником якихось думок, певних поглядів, переконань.

У юридичних публікаціях часто порушуються питання мови і стилю судової промови. Зокрема, наголошується, що слід уникати словесних штампів, стандартних словосполучень, фраз.

Безперечно, вживання стандартних словосполучень негативно впливає на якість судової промови. Однак судовим ораторам слід бути досить обережними у «боротьбі зі штампами, стандартними мовними словосполученнями», що відбивають певну ситуацію, події. Бо невдалий добір слова може негативно вплинути на записування фактичних обставин. До речі, вимоги, що висувуються щодо культури стилістики в інших жанрах, стильових різновидах не можуть переноситися у практику судової промови. Адже стандартні фрази, слова несуть загальновизначену, загальнозрозумілу інформацію для багатьох громадян, які знаходяться у залі судового засідання і недостатньо обізнані з досвідом судового мовлення. Кожне слово оратора слухачі мають розуміти так, як його розуміє сам оратор. У суді промова має бути особливою – ясною, простою; дійти до свідомості слухачів без труднощів.

Отже, ясність у мові сучасної судової промови означає: уміле поєднання наукового викладу з мовленнєвими засобами, орієнтованими на певну аудиторію. Необхідна умова ясності – правильна вимова слів.

Судова промова виголошується доступно, тому не має необхідності робити її складною. Але і виголошувати судову промову буденно – теж

не бажано. Зміст промови, словесне оформлення обмірковується під час підготування. Якщо оратор у промові допустив неточне висловлювання, слід внести поправку. Імідж оратора від цього не постраждає.*

Судовій промові властиві окремі риси наукового стилю: точність слововживання, логічна послідовність викладу; поширені речення; вживання термінів. Окрім того, судова промова має публіцистичне забарвлення. Елементи публіцистики виражаються у використанні лексичних, фразеологічних, синтаксичних чинників, властивих загально-політичній та етичній сфері мовної діяльності. Як правило, публіцистичність простежується у вступній частині промови.

Стиль судової промови, за низкою ознак, співвідносний із літературно-художнім та наближений до документально-художньої прози. Значну роль у стилістичному оформленні судової промови відіграють засоби офіційно-ділової мови. Тож офіційно-діловий стиль характеризується логізацією викладу, вживанням усталених конструкцій, зокрема, безособових та наказових, відсутністю двозначних слів та висловів. Для офіційно-ділового стилю характерні усталені мовні звороти, стандартні початки і закінчення документів. Побудова речень відзначається лаконізмом. «В ораторському мистецтві було б найбільшою помилкою відхилятися від звичайних зворотів мови й від середнього людського розуміння» (Цицерон).

Варто завважити на книжне стилістичне забарвлення мовних засобів, що властиве юридичній сфері. Найчіткіше це виявляється при записуванні найменування елементів складу злочинів, процесуального становища осіб, процесуальних дій і документів для формулювання доказуваних обставин, висновків про фактичні обставини, про кваліфікацію злочину тощо.

Важливу роль у промові відіграє ритмічність, що спростовує шлях до слухачів і сприяє їх переконанню. Ритм мови створюється певним чергуванням наголошених і ненаголошених складів у словах, пов'язується з темпом і інтонацією. Темп мови не повинен бути надто повільним і надто швидким. Правильний темп судової промови надає їй додаткової виразності.

---

* Руслан Кацавець. Професійна етика юриста. Навчальний посібник. К.: Алерта, 2017. – 150 с.

Велике значення у промові має пауза. Вона необхідна перед початком промови, нею відокремлюється перехід від одного питання до наступного. Паузами відмежовують основні докази, найбільш серйозні заперечення та інші важливі моменти. Пауза у виступі риторика – важливий орієнтир уваги слухачів, бо вона дозволяє виділити те головне, що настає за нею. Розрізняються логічні і психологічні паузи. «Логічна пауза – це мовчазна промова», що надає судовій промові стрункність, завершеність; урівноважує епізодичні переходи. Психологічна пауза повністю визначається підтекстом і діє як виразний засіб художньої мови, підсилює її зміст.

Культура судової промови являє динамічний процес досконалості ораторської майстерності; їй властиві загальна і юридична грамотність; правдивість; влучність слова; простота, доступність, ясність, точність, образність, емоційність і помірність.

Слово судового оратора програмує долю людини. Це значить, що слово має базуватися на засадах високої професійної, суспільної, політичної й християнської моралі. Отже, кожне слово – це відбиття сокровених таємниць серця, якості душі людини, істинне ество особистості.

Пам'ятаймо: «Вміння правильно говорити... ще не заслуга, а не вміння – вже ганьба, тому що правильне мовлення, по-моєму, не стільки достоїнство вправного оратора, скільки властивість кожного громадянина...» (Цицерон).

4.2. ОСНОВНІ ЗАКОНИ МИСЛЕННЯ. ЗВ'ЯЗОК ЛОГІКИ З НАУКОЮ ПРО СЛОВО

*Слово судового оратора
відіграватиме велику роль у
майбутніх судових процесах...
Цицерон*

Судовий оратор має володіти логікою міркування – умінням обґрунтовувати свою правоту і логічно доказувати неспроможність тез опонента. Щоб правильно збудувати міркування, дійти до істинного висновку із істинних посилок, судовому оратору необхідні знання, сформовані логікою основних законів мислення – закону тождества,

закону протиріччя, закону достатньої підстави. Будь-який акт мислення має відповідати законам логіки та принципам словесного формулювання. Це важливо для підвищення ефективності мисленнєво-мовленнєвої діяльності оратора та для уникнення помилок.

Закон тождества вимагає, щоб думка була виражена ясно, точно, щоб при повторенні мала стійкий, визначений зміст, скільки б разів вона не повторювалась.

Закон протиріччя орієнтує на правильне мислення; навчає послідовності у мисленні і мові, несуперечливості думок, оскільки дві протилежні думки про один і той же предмет, взяті в один і той же час, в одному і тому відношенні, не можуть бути одночасно істинними.

Закон достатніх підстав вимагає, щоб істина кожного висунутого у промові положення була доказана дійсними фактами, обґрунтована іншими думками, істина яких практично доказана. Судження не повинні бути необґрунтовані.

Зауважимо, відхилення від вимог законів логіки знижує переконливість промови, а іноді веде до несправедливого вироку.

Знання законів логіки, їх дотримання є необхідним для правильного мислення, висловлювання своїх думок. В умовах судочинства, де на основі доказів формуються певні висновки і приймаються відповідні рішення, знання законів логіки набуває особливого значення.

Так, ідею логічної культури оратора наполегливо розвивав відомий вчений Костянтин Зеленецький. Значущими є дослідження про риторику в наукоподібному змістові та відносинах, які вона має до загальної теорії слова і логіки. Читаймо:

Риторика, як наука про слово, може розраховувати на повне громадянство у сфері наук точних, позитивних... зі спрямуванням нашого часу... Справа риторики не в одному красномовстві, а в тому, щоб показати, перш за все, загальні й необхідні умови, вимоги мовлення взагалі, а потім перейти до красномовства та його видів.

Університет, академія – ось де освічується адвокат, оратор, красномовець; ось де місце для всього, що належить до морального, громадянського й політичного значення ораторства, до його сили переконувати уми і прихилити серця. Це особливий, абсолютно частковий предмет і курс занять, що вимагає певної зрілості розуму й змужності почуття. Так риторика повинна бути перетворена у наш час. Як та частина науки про слово, якій випала на долю найповніша його форма мовлення, вона повинна розв'язати всі ці питання.

Зв'язок логіки з наукою про слово стає очевидним. Оскільки всяка наука, як певна теорія, повинна бути вірним відображенням дійсності буття реального, а слово є відображенням думки, то й наука про слово в усіх своїх частинах повинна зумовлюватися теорією мислення, логікою, повинна, так би мовити, відобразити її у собі. Різниця між ними має полягати у тому, що перша – розглядає думку в її зовнішньому, пластично-словесному вираженні, в її творенні й переході у форму слова, розглядає властивості, закони і дії слова; друга – тобто, логіка, аналізує ту саму думку, але в її внутрішньому, чисто духовному вигляді, в її кореневих законах і діях, суттєвих відношеннях до пізнаючого й пізнавального.

Відтак, логічна сформованість наукового бачення зв'язку логіки з наукою про слово, дала можливість упорядкувати риторичні елементи історичного, теоретичного, практичного аспектів.

Історичний – виокремлює риторичну й ораторське мистецтво; ілюструє модель ораторської діяльності Арістотеля, зокрема: основні види і жанри ораторського мистецтва; висвітлює етапи виникнення і розвитку ораторського мистецтва в історії людства, становлення слов'янського ораторського мистецтва, відродження риторичної спадщини в Україні. Теоретичний – орієнтує на організацію та управління мисленнєво-мовленнєвою діяльністю. Це: моделювання аудиторії, безпосереднього спілкування; мовленнєвий, концептуальний, стратегічний, тактичний, системно-аналітичний закони риторичні. Практичний – включає предмет і зміст публічного виступу; текст промови, композицію, стиль; полемічне мистецтво оратора; його образ, логічну і мовленнєву культуру; спілкування з аудиторією, психологічний стан слухачів.

Завважте, у наш час опанування логічної структури риторичної відбувається з урахуванням фахових інтересів та суспільних потреб. Мета сучасної особистості – осмислити риторичну спадщину на новому державному рівні розвитку, відповідно до власних можливостей і обставин спілкування; виробити оригінальний ораторський стиль.

Пам'ятаймо: «Риторика корисна, тому що істина й справедливість за своєю природою сильніші за свої протилежності...» (*Арістотель*).

4.3. МИСТЕЦТВО ПЕРЕКОНАННЯ І ВПЛИВУ В СУДІ

*Щоб переконати інших, треба
ретьельно зважувати кожне слово...*

Петро Пороховициков

Ораторське мистецтво є засобом спілкування людей і вираження думок, почуттів, волевиявлень. В юридичній сфері воно підкоряється здійсненню функцій права через миттєве розкриття досвіду, характеру, намірів оратора. Ораторське мистецтво – це трибуна для юриста, засіб правового впливу й культури. За переконанням Анатолія Коні, юрист мусить бути людиною, у якої загальна освіченість повинна передувати спеціальній освіті, оскільки юрист щодня має справу з найрізноманітнішими життєвими виявами.

Так, існують певні чинники підвищення майстерності публічного виступу: мовні, технічні, психологічні, етичні, логічні.

Мовні, технічні (інтонаційні) – це способи передачі інформації. Вони впливають на якість інформації опосередковано, підсилюючи (або послаблюючи) інформацію.

Логічний фактор, забезпечує організацію інформації з погляду упорядкування процесу мислення, його послідовності, незаперечності, тотожності, доказовості.

Значне місце посідає психологічна основа, адже оратор має справу з людьми різних характерів і поглядів. Переконання залежить від того, чи створив оратор необхідну атмосферу в аудиторії; контакт зі слухачами. У даному випадку мовиться про комунікативні уміння судового оратора долати перешкоди у спілкуванні, які виникають саме через психологічні труднощі такої діяльності, як слухання (нестійкість сприйняття, нетривалість уваги, «відчуження» думки іншого тощо).

Визначено основи ораторського мистецтва: мовна, технічна, психологічна, етична, логічна. Ці основи нерівнозначні. Чотири перші можна назвати зовнішніми, вони впливають опосередковано; остання – внутрішня, впливає безпосередньо.

Буває, коли говорить судовий оратор перші хвилини, сприйняти, його ідею та аргументи не завжди можна. Якщо судовий оратор припускається мовних помилок або мова безбарвна, то аудиторія стежить не за тим, що він говорить, а як, і, зробивши висновок про

відсутність мовної культури, починає сумніватися в його доводах. Також неправильно інтонована промова може перекрутити її зміст.

Врешті, внутрішня основа – логічна. Під логічністю слід розуміти міркування, що відповідає основним логічним принципам і законам.

Ораторське мистецтво, як складова частина професійних якостей юриста, є ефективним засобом емоційного впливу. Мовно-виразні та інтонаційні засоби промови допомагають оратору краще передати думку, акцентувати увагу на деталях проблеми.

Виступ у суді – один з найскладніших і найвідповідальніших моментів участі прокурора, захисника та інших учасників процесу. Щоб впевнено відстоювати права людини і захищати інтереси суспільства, слово оратора має бути справедливим, переконливим. Бо саме вміння кваліфіковано переконати у винності чи невинності підсудного – його професійний обов'язок. Тож вплив судового оратора на слухачів залежить від глибоких правових знань, професійних навичок, вміння публічно говорити. «Хто має справу з людьми... повинен мислити добре, але говорити ще краще...» (*Михайло Сперанський*).

Судовий оратор, відповідно до своєї процесуальної позиції, аналізує й дає оцінку зібраним доказам, формулює висновки, що мають стати переконливими й обґрунтованими, адже цього чекає судова аудиторія.

Цікава думка щодо переконання аудиторії у Аліґ'єрі Данте: «Проголошуючи промову, я повинен, передусім, потурбуватися про те, щоб переконати слухачів... Найсильніше ж переконання – обіцянка сказати нові дуже важливі речі, щоб привернути увагу аудиторії».

Анатолій Коні відзначав, що відвертість у відношенні до почуття і до ділових висновків чи затвердженого положення має складати необхідну приналежність до гарної, тобто такої, що претендує на вплив промови. Відвертість судового оратора привертає увагу аудиторії, викликає повагу і розположення до нього, оскільки відвертий оратор глибоко переконаний у правоті своїх думок і дійсно відчуває те, що виражає словами. Прокурор і адвокат приходять в суд не лицедіяти, а чесно й аргументовано висловлювати свою думку у справі і цим допомогти суду правильно здійснити правосуддя.

Для того щоб вплинути на суд, слід віднайти правильні докази і полегшити їх такою формою висловлювання, яка була б найбільш переконливою. Не правильно чинять оратори, які сподіваються переконати суддів компліментами: не стану детально обґрунтовувати свої висновки перед таким кваліфікованим складом суду, як ваш; не

буду затримувати вашої уваги на обставинах справи, в яких ви прекрасно розібралися. «У багатьох людей є цілий словник, який позбавляє їх від думок; він складається зі слів, які мало що виражають...», – говорить Артур Шопенгауер.

Пам'ятаймо: «Усне мовлення одне з найсильніших знарядь людини... Воно є животворним і схоплюється цілком, просякнуте враженнями й поступком людського духу...» (Паоло Мантегацца).

4.4. ОРАТОР І СУДОВА АУДИТОРІЯ

Між тим, хто говорить, і тим, хто слухає, відбувається безперервний обмін почуттями й настроями, хто не відчуває цього, не створений бути оратором...

Едуард Рене Лабуре

Спілкування із судовою аудиторією – одне з важливих завдань судового оратора. Тут мають гармонійно поєднуватися засоби переконуючої комунікації. Це високий професіоналізм, етичні засади, красномовство оратора, його майстерність публічно говорити. «В наявності двох умов – знання предмета й знання слухачів – успіх оратора в їх комбінації залежить від сили й обсягу тих розумових здібностей, якими він володіє» (О. Бен).

Судова аудиторія – це певна кількість людей у залі судового засідання, які беруть участь у процесі або цікавляться ним. Умовно її можна розподілити на чотири групи: професійні учасники процесу; представники громадськості; учасники процесу, зацікавлені особи; публіка, яка прийшла з різних мотивів і спонукань. Практика показує, що у залі судового засідання особливої уваги, терпіння, такту, почуття міри потребує четверта група – публіка. Адже вона рідко буває однорідною за своїм складом (хіба що у виїзних засіданнях суду). Тож одні приходять до суду підтримати рідних, близьких, знайомих; інші – послухати, як вирішуються проблеми щодо правопорушення тощо. «Якби усі люди були однаковими і перебували завжди у тому самому настрої, ораторові досить було б знати самого себе, щоб уміти впливати на інших. Але при наявності великого розмаїття людських характерів потрібен важкий труд для вивчення значної кількості людей...

Безумовно, кожен оратор має безліч спільних точок зору зі своїми слухачами, але вважати, що всі люди в усьому схильні вчиняти так, як ми самі, це хоча й природно, але неправильно...» (О.Бен).

Отож-бо, судовий оратор має добре знати аудиторію, її мотиви, інтереси, переконання. Оскільки склад слухачів неоднорідний, то, можуть виникати труднощі в установленні контакту із аудиторією. Для того, щоб досягти взаєморозуміння, слід враховувати емоційний стан, рівень уваги, готовність вступити в контакт, зацікавленість слухачів, їх вік і професійне спрямування. «Публіка – це той інструмент, на якому грає оратор, але це живий інструмент, який виявляє зі свого боку свою активність» (Едуард Рене Лабуле).

На підставі авторських наукових та практичних міркувань, бачиться: оратор завойовує увагу аудиторії не категоричністю своїх суджень, а такою побудовою, яка привела б слухачів до його висновку. Потрібно бути переконливим, а не категоричним. Перебільшене нав'язування своєї думки викликає негативне відношення. Судова промова має будуватися з урахуванням індивідуальних особливостей суддівського сприймання, яке формується у ході процесу, за його проявленням оратор має уважно стежити.

Атмосфера судової аудиторії – завжди має бути у полі зору оратора. Її увага і подальша стабільність досягається й іншими риторськими прийомами. Приміром, виголошенням початкових фраз (Вельмишановні судді! Прошу звернути на це увагу! Послухайте, будь ласка); посиленням емоційного впливу, що налаштовує слухачів.

Важливо зосередити увагу аудиторії на прикінцевій частині захисної промови. Щоправда, вона не є обов'язковою в кожній судовій промові. Але у великих захисних промовах іноді корисно підсумувати висновки захисту. Захиснику необхідно так переконливо сформулювати висновки, щоб суду стало очевидним, що виправдання в цьому випадку – правильний шлях правосуддя.

Із захисної промови майстра психологічного захисту Сергія Андрієвського: *«Отже, ви виправдаєте М-ву. Але нехай же ваше виправдання послужить їй іншу службу. Нехай відділення розшуку хоча б на мить відійде від своєї прямолінійності, від поспіху, бо хоч збоку і гарно дивитися, як баский кінь стрілою мчить від Анічкіна мосту до Адміралтейства, але при цьому часто буває, що він калічить ні в чому не повинних перехожих. Так само у цій справі відділення розшуку придушило і М-ву. Коли вина підсудного чітко доказана, тоді ми готові віддати його в караючі руки; але коли звинувачення базується на одних*

здогадках і причому дуже хитких, – наші кращі захисники, тобто судді, завжди скажуть тому, хто зазіхне на волю М-вої: руки геть! Ця жінка недоторканна! Такий вирок ви постановите спокійно і достойно, для підтримання віри в чистоту звичаїв, оскільки основне правило, на якому має триматися кримінальне правосуддя, завжди залишається незмінним: довіра вище підозри». (Мова оригіналу).

Звернення до слухачів з питанням, пов'язаним зі змістом промови – теж влучний спосіб загострити їх увагу. Завжди надійними факторами впливу на слух аудиторії є засоби мовної виразності. Це юридичні афоризми, прислів'я, приказки, яскраві образи. Але ж слід пам'ятати про їх доцільність. Закцентувати слухачів аудиторії допомагають жести і рухи, котрі, як ніщо інше, визначають індивідуальний стиль судового оратора. Щоб підкреслити значимість певної фрази, судовий оратор слугується голосовими прийомами. Це ефективний засіб активізувати увагу слухачів. «Тон промови слід обирати такий, який найбільшою мірою утримує увагу слухачів і який не тільки їх усолоджує, а й насолоджує без пересичення...», – писав Цицерон. «Тон голосу... є не менше красномовним, ніж самі слова...», – наголошував Жан Лабрюйєр.

Вміння виступати публічно та схилити до себе слухачів не приходять само собою. Цьому треба наполегливо учитися: відшліфовувати прийоми ораторського мистецтва; добре вивчати мову, збагачувати лексику; володіти тонкощами красномовства, щоб вплив ритму на слух аудиторії володарював над нею. Красномовство має бути чесним і високоморальним, щоб проникало в людську душу – в цьому сила істини оратора. Слушна оцінка Віюлле де Дюка: Кращою похвалою ораторові буде, якщо кожний, хто чув його промову, скаже собі: «Але я сам так думав, він лише висловив так, що я відчув».

Судові оратори повинні прагнути до того, щоб їхні промови впливали на суддів та судову аудиторію, на результат судового процесу. Отже, судова промова є важливим засобом у розумінні ораторами своїх процесуальних функцій, оскільки в ній концентруються і висновки, і позиція оратора. Теоретик ораторського мистецтва Платон, особливо критично ставився до судових ораторів, підкреслюючи роль красномовства «чим допоміг би нам розум, коли б ми не могли висловити нашої думки...».

Пам'ятаймо: «Платон, поєднуючи мудрість із красномовством, майстерно схилив до себе серця і дух своїх слухачів не блюзнірством і хитрощами, але більш силою істини...» (Клод Віланд).

4.5. ПОРАДИ ВІДОМИХ МАЙСТРІВ ЖИВОГО СЛОВА

У душі оратора повинна лежати істина...

Густав Лансон

Уміння говорити, манера триматися – невід’ємні чинники ораторів. Вони – представники великих і малих аудиторій; беруть участь у судових процесах; виступають з промовами соціально-політичного, соціально-побутового, лекційно-пропагандистського, академічного, парламентського, дипломатичного, військового призначення. За літературними джерелами, риторика – база для науки ораторського мистецтва. Якщо риторика можна навчити людину, то ораторським мистецтвом може оволодіти той, у кого є схильність та бажання до цього виду діяльності. Майбутнім ораторам добре прислужаться поради відомих людей, майстрів живого слова.

Так, етикет мовця оригінально викладено у працях доктора психологічних наук Ольги Корніяки. Увагу спрямовано не лише на словесний добір, а й на арсенал засобів, за допомогою яких виражається розмаїття відтінків підтексту. Читайтемо.

Тон у мовленні означає так само багато, як жести та пози у манері триматися. Інтонація – надзвичайно сильний засіб передачі думки. Одне й те слово, мовлене з різною інтонацією, набуває неоднакового смислу, виражається відтінками підтексту: прохання, вимога, схвалення, порада, попередження, вибачення тощо.

Тонкий гумор або жартівливі натяки надають, навіть, «важким» темам, легкого, невимушеного характеру, створюють дружню атмосферу. Гумор повинен бути доречним, виваженим, невульгарним.

Чесна людина, яка володіє мистецтвом дотепності, не висміюватиме присутніх. За словами Андре Моруа, слід бути досить дотепним, щоб не стати надміру дотепним. Гумор свідчить про людську гідність, стверджує перевагу людини над обставинами.

Посмішка як складова людської міміки, має з’являтися щирою, привітною – це міра симпатії, приязного ставлення до присутніх.

Завважте і на поради відомого чеського письменника, соціолога Іржі Томана. Читайтемо.

Хто говорить надто тихо, той справляє враження людини, яка не вірить у свої сили. Той же, хто говорить надто голосно, справляє враження агресивної людини.

Наголосити на якійсь думці можна так: перш ніж висловити її, помовчіть чуть-чуть, а потім уже говоріть; підсильте голос або стиште; уповільніть виклад і наголосіть на кожному окремому слові у реченні; доповніть усе слово жестом і мімікою; змініть тон голосу; повторіть важливе слово або речення. Вживайте якомога більше слів, що підкреслюють шанобливе ставлення до людей: даруйте, вибачте, перепрошую, дякую, будь ласка.

Значущою є теорія ефективного спілкування американського педагога, оратора Дейла Карнегі. Це – сукупність ідей, положень, висловлювань, спрямованих на те, щоб допомогти людям стати успішним і впливовим у сфері комунікацій і спілкування; уникнути конфліктів; набутти впевненості у словах і діях. За його твердженням, логіка – чудова річ. Але, коли йдеться про спілкування, люди – емоційні. Посилаючи людям емоції, – вони ж отримуються і від них, тобто, мають зворотну дію. У результаті, мова фізичної форми тіла, голос, тональність передають близько 93 відсотків інформації. Ці ознаки показують, що людина відчуває і про що думає. Важливо створювати власні емоції. Приміром, щоб бути веселим, то треба й діяти весело: змінити положення тіла, вираз обличчя. Адже радість, позитивні емоції корисні для спілкування. Нецирий інтерес помічається відразу і спілкування від цього програє.

Цікаві думки популярного німецького оратора, автора книг з риторики Рольфа Руледера. Ось фрагмент праці «Якщо вам заважають виступати». Читаймо.

Ритор повинен розраховувати і на те, що його виступ можуть перебивати. Однак, у будь-якому випадку, не слід дозволяти, аби слухачі виводили з рівноваги. Однозначних рекомендацій, як краще поводитися за таких обставин, невизначається, але деякі поради можуть допомогти.

Не варто говорити владно: «Якщо Ви думаєте мене перебити...». Тут же вигукнуть: «Уже перебив». І аудиторія вибухне сміхом.

Не варто відповідати агресивно: «Ваше зауваження недоречне» або «Спочатку подумайте, потім кричіть».

Не варто відповідати на кожне зауваження. Іноді краще вдати, що не почуто. Однак, якщо їх багато, треба реагувати. Приміром, відповісти так, щоб поставити того, хто запитує, у «глухий кут».

До речі, Уінстон Черчіль до своїх промов готував формулювання і використовував, коли його виступ перебивали. Можна, скажімо, здивувати супротивника, коротко відповівши: «Щиро дякую» і продовжувати виступ. Супротивник, безперечно, задумається.

Або таке: повторити запитання чи ущипливе зауваження, ніби подаючи його слухачам для оцінки. Для відповіді слід вибрати когось зі слухачів, з ким є зоровий контакт і впевненість, що він схвально киває головою. Ймовірно, він займе вашу позицію.

Попросити повторити зауваження – непоганий прийом, якщо не обмежує час. Запропонувати супротивнику повторити не все, а окремі формулювання. Результат буде вражаючий, оскільки важко повторити зауваження швидко і точно, або обґрунтувати.

Гарний прийом для того, аби виграти час для відповіді – попрохати, щоб людина, яка кинула ущипливе зауваження, відрекомендувалась, назвала місце роботи. Якщо зауваження ділове, необхідно схвально подякувати.

Корисний метод «так, але». В основі – не вдаватися до довгих висновків і діалогів. Відповідати коротко за принципом «так, але». Проте не завжди доцільно говорити слово «так», краще використати близькі формулювання: «Згоден з Вами, але водночас необхідно врахувати, що...». Рівнозначно «але» замінити на «лише», «тільки», а «водночас» – на «однак».

Провокаційні зауваження можна нейтралізувати так: «Я передбачав це питання. Однак упевнений, буде цікавіше для слухачів, якщо продовжу виступ». В інтересах слухачів не годиться вести приватні розмови. Можна, запропонувати тому, хто перешкоджає виступу, поговорити потім, наодинці. Це створює сприятливу атмосферу.

Доречно, звернутися до шляхетності присутніх. Якщо вигукнете зауваження неестичне, слід запитати: а як би він поведився у подібній ситуації? Цей прийом діє не лише на супротивника і не стільки на нього, як на інших.

Попрохати того, хто запитував, зачекати і толерантно відповісти, що ця тема буде висвітлена пізніше. Якщо зауваження співпадає із загальною тематикою, то можна прислухатися, але потрібно призупинити виступ і записати зауваження, та так, щоб усі бачили. Це покаже, що ритор серйозно ставиться до питання.

Слід уникати висловлювань на зразок: «Не заважайте», «я вас попереджаю». Краще сказати: «Дякую за питання». Відповівши, не треба продовжувати дивитися на людину. Відразу ж потрібно перевести

увагу на слухачів. В іншому випадку ця ж людина знову намагатиметься втручатися. Відповідь не має порушувати межу ввічливості і часу.

На додаток: якщо відповідь буде жартівлива, слід відразу ж перейти до серйозного тону. Жартівливі перерви добре трактувати серйозно, а серйозні – жартівливо.

Ознайомившись з порадами відомих людей Ольги Корніяки, Іржі Томана, Дейла Карнегі, Рольфа Руледера, доцільно взяти на замітку висловлювання блискучих особистостей. Читаймо.

Античний оратор Марк Туллій Цицерон: Балакучих людей я знав декількох, а красномовну людину – досі жодної. Балакучою тут я називаю таку людину, яка може досить розумно і ясно говорити перед пересічними людьми, керуючись загальнозживаними поняттями, а красномовну – тільки ту, як будь-який обраний нею предмет може розкрити й прикрасити так, щоб він став більш вражаючим і пишним, і яка засвоїла і запам'ятала всі ті знання, що можуть служити джерелом красномовства.

Шотландський філософ епохи Просвітництва Девід Юм: Оратор, який виступає перед певною аудиторією, повинен враховувати рівень її здібностей, інтересів; в іншому випадку він даремно розраховуватиме на вплив серед її слухачів і на їх прихильність. Якщо в аудиторії є якість упередження проти нього, то, хоч би якими необґрунтованими вони були, він не повинен проходити мимо цього несприятливого факту і, перш ніж приступити до предмета свого виступу, повинен намагатися прихилити до себе аудиторію й домогтися її прихильності.

Французький філософ, енциклопедист епохи Просвітництва Дені Дідро: Хоч би якою високою була майстерність, без ідеалу немає істинної краси. Краса ідеалу вражає всіх людей, краса майстерності приваблює явище знавця... Істинне красномовство буде непомітним. Якщо помічаю вашу красномовність, значить, ви недостатньо красномовні. Різниця між достоїнством майстерності і достоїнством ідеалу в тому, що одне полонить зір, а друге – душу.

Пам'ятаймо: «Без природних обдаровань оратором бути неможливо, але теорія покаже початківцю, як слід користуватися тими фізичними засобами, які дала йому природа, як слід впливати на слухачів...» (*Август Левенстім*).

4.6. ДІАЛОГІЧНЕ МОВЛЕННЯ

*Відчуйте, передусім, у собі ті
пристрасті, які Ви сподіваєтесь
викликати в інших...*

Горацій

Серед жанрів публічного мовлення чільне місце посідає діалог, що стверджує сучасний стиль перемовин, обговорень, договорів. А відтак, діалогічне мовлення, відповідно до потреб суспільства і вимог часу, актуалізується. Набуває нового характеру і змісту, виявляє особливі риси щодо інтенсивності і дієвості.

Діалог – інструмент ораторів, політичних лідерів, який формує цивілізовані внутрідержавні і міжнародні відносини, сприяє інтересам людей і суспільства. Невміння вести демократичний, конструктивний діалог може стати причиною непорозуміння і протистояння сил у суспільстві. А ще діалог займає почесне місце у сферах духовного життя, зокрема, серед вчених, мистецтвознавців; набуває сенсу у міжособистісних стосунках, виявляючи тенденції до змістовності й дієвості. Також діалог – досить ефективний засіб освіти, бо, передусім, сприяє інтенсифікації навчального процесу; самовираженню, до якого прагнуть представники підростаючого покоління. Зазвичай, тут переважає диспут – одна із найпопулярніших і найефективніших форм діалогу у навчально-виховному процесі.

Тож, діалог – «не лише витвір людини, а й певною мірою творець людської особистості».

Філософське обґрунтування діалогу, полеміки дали ще античні вчені, оратори Сократ, Платон, Арістотель, Цицерон та інші. Філософи-діалектики склали теорію діалогу на основі трьох базових понять: етос, ідея, пафос. Пріоритет належав етосу, ідеї – морально-етичній позиції оратора, який розвивав свою ідею. Така позиція вважалася базовою для ораторів, які відстоювали моральну ідею.

Серед різновидів сучасного діалогу вирізняються бесіда, прес-конференція, полеміка, інтерв'ю. Так, окремим видам діалогу властиві полемічність розмови, зіставлення понять, протиставлення різних поглядів, пристрасті й емоції, що іноді виходять за межі здорового глузду. Слід пам'ятати, неконтрольований розум зменшує творчий потенціал діалогу.

Демократичний діалог – складне соціальне явище. Але навчитися мудро, вишукано й успішно вести його – можна і потрібно. Насамперед, він вимагає комплексного, системного вивчення, взаємозв'язку різних наук: логіки, філософії, мовознавства, психології, етики, педагогіки.

Опановуючи тонкощами діалогічного мовлення, треба глибоко вивчати й аналізувати такі аспекти:

- логічний – суттєва форма мислення;
- соціальний і соціологічний – між різними соціальними групами;
- лінгвістичний – роль слова у діалогічному спілкуванні, сутність словесної творчості, структура, функції мови;
- психологічний – аналіз душевного стану співрозмовника;
- історичний (досвід) – осмислення багатих за змістом, яскравих за формою зразків;
- аксіологічний – розкриття його ціннісного значення й сенсу;
- педагогічний – вчити вести творчий діалог, прищеплювати бажання висловлювати ідею, ділитися думками, переконаннями, формувати почуття поваги до співрозмовника;
- політологічний – ідейно-політичний аспект діалогу, застосування, з'ясування ідейно-політичних моментів у різних формах діалогу.

Цікава думка щодо діалогічного мовлення бачиться у працях вчених. Вони вважають, що багате й повноцінне спілкування можливе між духовно багатими людьми; гострий, змістовий і дієвий діалог характерний для діалектично мислячих людей, творчих особистостей, які постійно працюють над своїм духовно-інтелектуальним зростанням.

Пам'ятаймо: «Мовлення, яке я люблю, це безхитрісне, просте мовлення, таке саме як на папері, так і на вустах... вільне від усякої набундюченості, невимушене, сміливе...» (*Мішель Едем де Монтень*).

ЗАПИТАННЯ: ЗМІЦНЮЙМО ЗНАННЯ

1. Що означає поняття: гармонія думки і слова?
2. Які основні закони мислення? У чому сутність зв'язку логіки з наукою про слово? Хто розвивав ідею логічної культури оратора?
3. Як впливає на якість судової промови вживання стандартних словосполучень?
4. Чи властиві судовій промові риси наукового стилю?
5. Які основні чинники підвищення майстерності оратора?
6. Як виражаються у судовій промові елементи публіцистики? У якій частині промови простежується публіцистичність?
7. З якою метою оратор у промові іноді коментує цитати авторитетних людей або висловлює своє відношення до них?
8. Чи виправдане вживання гумору в ораторському мистецтві?
9. Яке значення у промові оратора має пауза? Як розрізняються логічні і психологічні паузи?
10. Яку роль у промові відіграє ритмічність? Як вона досягається?
11. Чи впливає темп мовлення оратора на виразність промови?
12. Якими професійними навичками має володіти оратор для переконання і впливу в суді?
13. Що означає поняття: судова аудиторія?
14. Що має знати оратор, щоб досягти порозуміння зі слухачами?
15. Від чого залежить вплив оратора на судову аудиторію?
16. Якими прийомами слугується оратор, щоб переконати слухачів? У чому сила істини оратора?
17. Чи допомогли Вам поради Рольфа Руледера, Іржі Томана удосконалити мовлення?
18. Яка роль діалогічного мовлення у сучасному суспільстві?
19. Чому демократичний діалог є складним соціальним явищем?
20. У чому сенс вислову: «Діяти зі словом треба чесно. Воно вищий подарунок Бога людині...» (Микола Гоголь)?

РОЗДІЛ 5.

ФАКТОРИ, ЩО ВИРІЗНЯЮТЬ МОВНО-МОВЛЕННЄВУ ГРАМОТНІСТЬ ОРАТОРА

---

*Дай мудрому пораду і він стане ще
мудрішим...*

Кн. притч Соломонових

5.1. ЕТИКА СЛОВОВЖИВАННЯ

5.2. ІНТОНУВАННЯ: ВПЛИВ НА ЗМІСТ ТЕКСТУ

5.3. РОЛЬ ПРОСОДИЧНИХ ЗАСОБІВ У МОВЛЕННІ ОРАТОРІВ

5.4. ВСТАВНІ І ВСТАВЛЕНІ КОНСТРУКЦІЇ У ТЕКСТІ СУДОВОЇ ПРОМОВИ

5.5. ПРИЙМЕННИКИ У ТЕКСТІ СУДОВОЇ ПРОМОВИ

5.6. СУДОВА ПРОМОВА: МОВНА ПРАКТИКА СВДЧИТЬ

5.7. СУДОВІ ПРОМОВИ: ЩО ПОКАЗАЛИ ДОСЛІДЖЕННЯ

5.1. ЕТИКА СЛОВОВЖИВАННЯ

*Істинний мудрець, хто вміє
багато сказати коротко і ясно...
Аристофан*

Ораторське мистецтво – одна з найдавніших форм людської діяльності, засіб культурного й духовного впливу. Ще у Давній Греції (V ст. до н.е) цьому софісти вперше навчали молодих людей із заможних родин. Адже майстерне володіння словом завжди вважалося ознакою високої освіченості й культури.

Плин часу змінює суспільні відносини, обумовлює відповідно спілкування. Але непорушною залишається етика мовлення. Це добір лексичних засобів, вимова слів, інтонування, жести, міміка і, звичайно, ерудиція самого оратора.

Культурна, вихована людина, виступаючи за трибуною, не порушує регламенту та вміло слугується заздалегідь підготовленим матеріалом. Текст промови – головний елемент оратора. Він має бути бездоганим – нормативним і грамотним. Тож мовцеві слід знати закони і принципи української мови, не ігнорувати правилами граматики, «у граматиці всі науки... потребу мають».

Промова має бути грамотною, простою, зрозумілою широкому колу слухачів; точно відтворювати, передавати й доносити реальні думки, явища, факти, події.

Текст промови обов'язково поділяється на абзаци. Кожен абзац розпочинає нову думку і створює певну паузу. Нормативними вважаються абзаци з трьох чи п'яти речень. Бажано, щоб речення були різні: довгі й короткі. І їх слід чергувати. Тому що довгі речення важко сприймати й розуміти. А нагромадження коротких речень – робить мову монотонною.

Готуючи промову, пам'ятаймо, основну думку треба завжди висловлювати головним реченням, а не підрядним.

Добре подбати й про лексичний запас. Потрібно виявити часто повторювані слова й вирази і замінити їх іншими (якщо це не є терміни).

Необхідно стежити й за використанням іменників у реченні. Якщо кілька іменників стоять підряд, то речення сприймається важко.

Не слід захоплюватися вживанням особових займенників замість імен осіб, бо це може привести до неправильного тлумачення сказаного.

Неетично оратору слугуватися займенником «я», демонструючи свою перевагу в аудиторній ситуації чи за обов'язками служби. І як тут не згадати слухні слова Іржі Томана: «Вимовляйте слово **ми** голосно, а слово **я** – пошепки».

Не варто використовувати без необхідності сполучники типу: *з огляду того, що; у зв'язку з тим, що; зважаючи на те, що; враховуючи, те, що; про те, що; через те, що; тому, що* та ін.

Але доречно знати особливості вживання деяких частотних слів: *властивий* (кому?) і *характерний* (для кого?), *завідуючий* (чим?) і *завідувач* (чого?), *оснований* (на чому?) і *заснований* (ким?), *опанувати* (що?) і *оволодівати* (чим?), *багата* (на що?) і *славиться* (чим?).

Створюючи текст промови, не бажано також захоплюватися іншомовними словами, якщо є українські відповідники. До речі, піклуючись про чистоту мови Петро Пороховщиків критикує вживання іноземних слів без потреби. Він зауважує, що іноземні слова у зіставленні з особами, які їх вимовляють часто викликають посмішку. Слушно сказав відомий мовознавець Іван Огієнко: «У світі не має такої мови, що не мала б у своєму словникові чужих слів. Справа тільки у тому, щоб не вживати їх непотрібно». Слід пам'ятати, що у багатій мові завжди знайдеться синонім іншомовного слова.

Іноді оратори користуються книжними словами, маловідомою термінологією; різними граматичними зворотами; надмірною кількістю цитат, порівнянь та інших засобів словесності. Така мова не сприймається слухачами, втомлює, створює дискомфорт і свідчить про низький рівень оратора. Щоб цього не траплялося, оратор має правильно добирати слова, дотримуватися їх точного визначення і вживання. Зважте на слово *консенсус*, що ввійшло до сучасної лексики і усталилося в усному мовленні. Воно означає збіг думок, одностайне прийняття рішень учасниками наради, конференції, комісії, засідання (*учасники процесу досягли консенсусу*).

У промові оратора з'являється слово *смысл*, що передає низку значень і відтінків, які мають неправомірну сферу слугування. Отож-бо, слід знати, що замість поширених ненормованих висловів: *у смыслі того, в якому смыслі, є смысл, не має смыслу, смысл слова, здоровий смысл* – треба вживати: *у розумінні того, в якому розумінні, є сенс, немає сенсу, є рація, немає рації, щодо того, зміст слова, здоровий глузд*.

Особливої уваги потребують дублетні слова. Приміром, *ментальність* і *менталітет*, що означають паралельні назви того самого поняття: особливість думок; сукупність розумових навичок і

духовних інтересів, притаманних окремій людині чи суспільній групі; національний характер, який відбивається в мові, культурі, звичаях народу. Слово *ментальність* утворене за допомогою поширеного у слов'янських мовах суфікса, і, очевидно, тому більше узвичаїлося в нашій мові, ніж слово *менталітет*, що сприймається дещо «чужіше». У мовній практиці слово *ментальність* усталилося у словосполученнях: *українська ментальність, ментальність українського народу*.

Щоб активізувати увагу слухачів, оратор використовує голосові прийоми. Скажімо, підвищує або понижує голос, змінює темп мовлення. Бажаючи підкреслити значимість того чи іншого факту, оратор промовляє фразу повільно, голосно, виразно, увиразнює інтонаційно окремі слова. Це – завжди надійний засіб мовлення.

Одним з головних чинників мови ораторів є знання правил орфоєпії. Не секрет, на фонетичне наголошення слів припадає немало помилок. Це буває тому, що оратор недостатньо обізнаний з орфоєпічними нормами або просто нехтує ними. Приміром, говорять *український* замість *українській*, *провести* замість *провести*, *читання* замість *читання*, *новий* замість *новий*, *статут* замість *статут*, *статус* замість *статус*, *квартал* замість *квартал*.

Особливістю українського мовлення є переміщення наголосу в іменниках першої відміни множини на закінчення: *книжка – книжки, книжок, книжками, книжках, книжкам*.

Правильним є наголошення кінцевого складу у дієсловах типу: *вести, везти, нести; нести – принести, занести, внести, піднести...* (а не *принести, занести, внести...*).

Запам'ятаймо наголошення особових форм дієслова **бути**: *будеш, будемо, будуть... була, було, були...*

Слід звернути увагу й на наголошення віддієслівних іменників середнього роду на (-**ання**): *читати – читання, писати – писання, завдати – завдання, пізнати – пізнання, питати – питання, запитати – запитання, надбати – надбання, признати – признання*.

А ще варто знати, що є три способи дієслова: дійсний, умовний, наказовий. Вирізняється наказовий. Так, наказовий – означає спонукування до дії у формі наказу, побажання, поради, заклику. Наказовий спосіб має лише форми другої особи однини (нульове закінчення) та першої і другої особи множини. Звернімо увагу на закінчення першої і другої особи множини.

Закінчення **-и, -ім(о), -іть**:

– під наголосом: *берім(о), беріть; живім(о), живіть*;

– у дієсловах із наголошеним префіксом **ви-**: *виберім (о)*, а без префікса – наголос наприкінці: *берім(о), беріть*;

– у дієсловах з основою на **л** або **р** після приголосного: *підкрéслім(о), підкрéслить*.

Оратор має ретельно стежити за словом мовленим і писаним. Тому важливим фактором у мові виступу є дотримання морфологічних норм, зокрема, правил відмінкових закінчень іменників, прикметників, числівників, займенників, особових закінчень дієслів. Так, в орудному відмінку треба вимовляти і писати: *межею, кручею, піснею...* (а не *межою, кручою, пісньою...*), а також у родовому відмінку – *статей, доповідей*, (а не *статтів, доповідів*).

Звичайно, промова не обходиться без цифрових даних. Щоб вживання числівників у тексті виступу не створювало дискомфорту й не викликало сміху, радимо речення будувати так, щоб числівники вживалися у називному відмінку та записувати їх словами з проставленням наголосу. Порівняймо:

1. *Звернення до прокурора області підписано вісімдесятьма (вісімдесятьома) сьома (сімома) мешканцями села.*

2. *Звернення до прокурора області підписало вісімдесят сім мешканців села.*

Щодо правописних норм, то числівник 87 в обох реченнях записано правильно: у першому реченні в орудному відмінку, у другому – називному. Але у мовленнєвій ситуації слід слугуватися другим реченням, де числівник вживається у називному відмінку.

В українській алфавіт повернено літеру (ґ). Вона вживається в небагатьох словах, зокрема, у власне українських і давньозапозичених. Згідно з правилом, приголосні розрізняються так: **г** – гортанний, щілинний звук (*газета, гордість, грамота, геній, голуб*), **ґ** – проривний, задньоязиковий (*грунт, обґрунтувати, гаджет, гвалт*).

Також вирізняються у мові африкати (**дж, дз**). Вони вимовляються як один звук: *джерело, бджоляр, котедж, коледж, дзвін, дзижчати*.

Оратор повинен говорити грамотно, чітко, переконливо. Але буває, що самого строгого офіційного тексту замало. Думки треба довести до слухачів. Для цього можна скористатися влучними прислів'ями, афоризмами, цитатами (але не забувати про почуття міри).

Пам'ятаймо: «Оратор – це звичайна людина, яка вміє використовувати у судових і громадських справах слова, приємні на слух і судження, переконливі для розуму...» (*Цицерон*).

5.2. ІНТОНУВАННЯ: ВПЛИВ НА ЗМІСТ ТЕКСТУ

*Модуляція голосу – найпрекрасніша з
усіх чарівностей красномовства.
Це – музика мовлення...*

Леонардо да Вінчі

Інтонанція (тон) – має велике значення в ораторському мистецтві. Це досить сильний засіб передачі думок. Адже одне й те слово порізнному інтоноване, набуває неоднакового значення. СENS у тім, що одним же текстом можна передати різні думки. Слово чи фраза, залежно від тону, яким мовиться, може стверджувати, заперечувати, звеличувати, бадьорити, звеселяти, дивувати, застерігати, бентежити, спонукати до дії.

Трапляється, окремі оратори навіть не задумуються, що інтонаційно вкладають у слова значно більше, ніж вони означають. Тут треба бути надто обережним, особливо, коли йдеться про людину. Бо її скривдити можна без образливих слів чи підвищення голосу, а зневажливою інтонацією, з якою мовиться фраза.

Не рідко доводиться стикатися із показною підлабузницькою ввічливістю, чуйністю, добротою, інтонаційно опрацьованою. Насправді, за таким словоблуддям криється байдужість до людської долі.

Безперечно, інтонація збагачує зміст сказаного, надає йому певного відтінку. Робота над інтонацією полягає не лише в умінні акцентувати увагу на тих чи інших фактах, а й тонко виявляти думку про внутрішню сутність. Тому, за будь-яких обставин, потрібно стежити за інтонацією. Зокрема, не слід злісно говорити й різко суперечити та ще й при цьому гримасувати або ж навмисно на щось викривлено натякати.

Виголошуючи промову, слід змінювати інтонацію, щоб мова не була монотонною, невиразною, утаємниченою. Потрібно наперед спрогнозувати реакцію аудиторії, щоб скорегувати мовлення, якщо слухачі втратили інтерес. Повернути увагу до промови можна завдяки логічності думки, переконливості, аргументації, дотепності й інтонації як мелодійного ладу мовлення.

Мовознавці стверджують, що інтонація відіграє важливу роль у створенні так званої «логічної перспективи висловлювання». Це

означає, інтонаційно слухач відчуває, що оратор закінчив промову, думку або ж збирається продовжити. Також інтонативністю виділяється у тексті головне і другорядне. Важливим чинником, пов'язаним із комунікативними і виражальними можливостями інтонації є те, що інтонаційні коливання у літературній мові нормативні. Оратори мають дотримуватися тих норм. Передусім, їхня інтонація повинна бути адекватною мовній ситуації. Неадекватність інтонації виявляється нетерпимістю до чужої думки. Така риса притаманна людям запальним, некультурним або психічно невірноваженим. Крім того, інтонація, що виражає нетерпіння оратора може створити конфліктну ситуацію. Звичайно, оратор має передбачити подібне і правильно подати промову в усіх аспектах мовлення.

Пам'ятаймо: «Люди у всьому світі отримують задоволення, слухаючи прекрасні звуки, але, якщо це задоволення не оживлюється звичними модуляціями мелодії, воно не викличе захоплення і не перейде у насолоду...» (*Жан Жак Руссо*).

5.3. РОЛЬ ПРОСОДИЧНИХ ЗАСОБІВ У МОВЛЕННІ ОРАТОРА

*Ораторові приходять на допомогу
це м'якість голосу, скромний вираз
обличчя, ласкавість мовлення...*

Цицерон

Українська мова належить до сім'ї слов'янських мов. Вона є однією з найбільш розвинених і мелодійних мов світу, – писав Михайло Драгоманов. Щоб мовленнєве спілкування було легким у вимові, мелодійним потрібно добре знати закономірності й принципи української літературної мови.

Варто звертати увагу на використання просодичних засобів. Це – висота тону, сила звучання, темп, наголос, паузи – тобто, ті компоненти, що слугують для творення ритмічної, інтонаційної або мелодійної, ладово-гармонійної організації мовлення.

Так, ритмічні коливання творять музичні тони, неритмічні – шум. Зміна висоти тону під час мовлення лежить в основі створення інтонаційного зображення фрази. Приміром, різні типи фраз у різних

мовах мають свої особливості зміни тону у процесі мовлення. Сила звучання регулюється переважно ситуацією мовлення і залежить від характеру й стану оратора. Щодо темпу мовлення, то він буває швидким і повільним, залежно від стилю мовлення та індивідуальних особливостей оратора.

Словесний (логічний) наголос – виділення у слові одного зі складів посиленням голосу та збільшенням тривалості й зміною тону звучання.

Словесний наголос, як просодичний засіб, виступає чинником інтонаційної, ритмічної будови висловлювання.

Виникає логічний наголос з тієї причини, що будь-яке висловлювання має найважливіші щодо змісту слова. Тому вони виділяються уповільненням темпу, посиленням голосу, зміною висоти тону, паузою тощо.

У мові людей вимовляється безліч звуків, але всі об'єднуються у строго обмежене число звукових одиниць, що слугують для творення і розрізнення слів та їх граматичних форм. Звукові одиниці мови, які слугують для творення і розрізнення слів та граматичних форм – називаються фонемами.

Фонема – найпростіша одиниця звукової мови і на дрібніші частини не поділяється.

Слід чітко розрізнити два поняття – звук і букву. Звук – явище акустичне і сприймається на слух. Буква – спеціальний умовний знак, за допомогою якого позначається звук на письмі. Повної відповідності між звуками (фонемами) і буквами в українській мові немає. Хоч буква і позначає певну фонему, але одна й та ж буква може позначати й дві фонemi. А одна фонема може позначатися двома буквами. За допомогою 33 букв українського алфавіту передається багатство національної мови.

Усі звуки української мови поділяються на голосні та приголосні.

Закономірністю даної мови є чергування голосних і приголосних звуків, що полегшує вимову слів і робить їх милозвучними.

Чергування звуків – постійна і закономірна зміна їх у коренях і афіксах етимологічно споріднених слів та форм: *нести – носити, велетень – велетня, вік – вічний, могли – помагати, робота – робити*.

У мові розрізняють два види чергувань: позиційне (фонетичне) й історичне (фонетично незумовлене).

Позиційне – чергування, яке відбувається залежно від позиції звука у слові і зумовлюється фонетичними законами сучасної мови.

Історичне – чергування, успадковане зі спільнослов'янської та давньоруської мов.

Більшість чергувань голосних належить до історичного.

Специфічними є чергування голосних **(о, е)** з **(і)**. Фонема **(о, е)** виступають найчастіше у відкритих складах, **(і)** – у закритих. Так, у різних формах того самого слова: *семи – сім, осені – осінь, мого – мій, радості – радістю*; у словах одного кореня або спільної основи: *воля – вільний, будова – будівник*.

При зміні слова голосні **(о, е)** у суфіксах випадають: *день – дня, сон – сну*. Це правило чергування **(о, е)** з нулем звука.

У сучасній мові є ряд слів, в основі яких сталася зміна етимологічного (давнього) звука **(о)** на **(а)**: *багато, багаття, багатир* (у значенні *багач*); *гаразд, гарячий* (але *горіти*); *хазяїн, калач, кажан*. Таку зміну називають гармонійною асиміляцією (уподібненням). Але у багатьох словах давній звук **(о)** зберігається: *богатир* (у значенні *силач*); *монастир, гончар, товар, козак, солдат*.

Чергування приголосних звуків відбувається при відмінюванні слів та утворенні нових. До найпоширеніших належать: чергування **(г, к, х)** з **(ж, ч, ш)**: *дорога – дорожній, друг – дружній, рука – ручний, сухий – сушити*; чергування **(г, к, х)** з **(з, ц, с)**. Це чергування відбувається перед закінченням **(-і)** у давальному відмінку однини іменників жіночого роду та у місцевому відмінку чоловічого, жіночого, середнього родів. Давальний відмінок: *книга – книзі, візитка – візитці, колега – колезі*; місцевий відмінок: *відпустка – у відпустці, копілка – у копільці, верстка – при верстці*.

Безумовно, збіг кількох приголосних ускладнює вимову. Тому існує принцип спрощення. Найчастіше це відбувається у таких групах: **-ждн-, -здн-, -стн-, -стл-, -слн-**, в яких випадає середній звук: *користь – корисний, щастя – щасливий, якість – якісний, честь – чесний, тиждень – тижневий*. Це спрощення відбувається у вимові й на письмі.

У групах приголосних **-скн-, зкн-** випадає **(к)** у дієсловах, утворених за допомогою суфікса **(-ну-)**: *блиск – блиснути, бряк – брязнути, тріск – тріснути* (але: *випускний*). Спростилися групи приголосних і у словах: *міськом, сонце, серце*.

Отже, успішне мовлення – це бездоганне знання правил і традицій української мови. Високопрофесійний оратор має вміло слугуватися просодичними засобами української мови, фонетичним і морфологічним принципами. Бо це і є фактор виявлення грамотності, мелодійності й компетентності оратора.

Пам'ятаймо: «Українська мова у багатстві, витонченості й гнучкості не поступається ані жодній із сучасних літературних мов слов'янства...» (Михайло Драгоманов).

5.4. ВСТАВНІ І ВСТАВЛЕНІ КОНСТРУКЦІЇ У ТЕКСТІ СУДОВОЇ ПРОМОВИ

*Як часто неправильно вжите слово
породжує помилкові судження...*
Герберт Спенсер

Одне просте слово може бути мірилом вираження сутності справи, ставлення до людини та її вчинків. Тому важливо уміти влучно підібрати таке слово, правильно наголосити на ньому (емоційно виділити) і таким способом вказати на джерело думки, виразити впевненість, невпевненість чи протиставлення.

У таких випадках доречно слугуватися вставними конструкціями, бо саме ними виражається ставлення до висловлюваної думки. Вставні конструкції (слова, словосполучення і речення) – вводяться у речення з метою внести пояснення або надання інших модальних значень. Вони граматично не пов'язані з членами речення, але смислово поєднані з ним, то ж виключення вставних конструкцій із речення змінює його зміст, але не порушує синтаксичної будови.

За значенням вставні конструкції поділяються на групи, що:

– виражають ступінь вірогідності повідомлюваного: *справді, очевидно, безумовно, безперечно, можливо, мабуть, може, розуміється, звичайно, певно, здається, напевно, прикметно;*

– вказують на зв'язок думок, послідовність викладу або його завершення: *до речі, втім, отже, значить, зокрема, нарешті, головне, проте, однак, між іншим, власне кажучи, точніше кажучи, по-перше;*

– виражають емоції: *на щастя, на диво, чого доброго;*

– вказують на характер висловлення та способи оформлення думок: *так би мовити, коротше кажучи, іншими словами, можна сказати;*

– вказують на джерело повідомлення: *за словами, з погляду, на думку, як кажуть, гадаю, вважаю, думаю, скажімо, здається, на наш погляд, уявіть собі, по-моєму, за повідомленням, за вченням;*

– виражають звернення до співрозмовника, з метою привернути увагу: *даруйте, розумієте, уявіть собі, пам'ятаймо, завважте.*

Розміщення вставних конструкцій в основному реченні довільне, але найчастіше – на початку і всередині речення, рідше – наприкінці.

В усному мовленні вживання вставних конструкцій не створює зайвої інформації, навпаки, допомагає лектору зорієнтуватися, а слухачам краще сприйняти сказане. У діалогічному мовленні надмірне вживання вставних конструкцій створює враження некомпетентності, низької мовної культури. Вставні конструкції в усному мовленні виділяються паузами.

На відміну від вставних, вставлені конструкції бувають різних структурних і семантичних типів. Це – слова, сполучення слів та словосполучення, речення або декілька речень.

Вставленими називаються конструкції, що вживаються для доповнення, роз'яснення чи уточнення предметного змісту речення. Вони з'являються тоді, коли оратор вважає їх доцільними. Вставлені конструкції переважно виділяються дужками: *Сергій Андрієвський (майстер психологічного захисту) уміло користувався порівняннями, нерідко вживав гострі співставлення* (посібн.). Навіть одне слово може виділятися дужками, якщо має додаткове пояснення: *Неозначена форма дієслова (інфінітив) для ділових паперів характерна* (посібн.).

Невеликі вставлені конструкції, що стоять всередині основного речення (вони мають тісніший змістовий зв'язок), виділяються тире: *Метод незалежних характеристик – збирання відомостей про особу – використовується у юридично-психологічній сфері* (посібн.).

А ось у публіцистиці та художній літературі вставлені конструкції вживаються для стислості викладу чи експресії. Вони можуть приєднуватися до основного речення без сполучників або з ними (сурядності: **а, але, та, і;** підрядності: **як, щоб, що, бо, тобто**).

Отож-бо, готуючи промову (лекцію, доповідь) з використанням вставлених конструкцій, обов'язково треба слугуватися розділовими знаками. Це полегшить виголошення тексту.

Пам'ятаймо: «Слово... є певною мірою стимулом розуму...» (*Титу Майореску*).

5.5. ПРИЙМЕННИКИ У ТЕКСТІ СУДОВОЇ ПРОМОВИ

*Справжнє красномовство...
полягає у сутності*

Шарль Сент-Бев

У тексті судової промови, як і в інших жанрах літературної мови, широко використовуються прийменники. Правильне їх вживання робить легким текст у вимові, м'яким для слухового сприймання. Адже збіг голосних або приголосних звуків є незвичним явищем для української мови. Тому практикується принцип чергування окремих прийменників, що є однією з характерних фонетичних рис української мови.

За допомогою прийменників сполучаються іменники й займенники з дієсловами та іншими частинами мови. Зв'язок слів за допомогою прийменника посилюється закінченням іменника. А якщо закінчення відсутнє у слові, то показником граматичного зв'язку виступає нульове закінчення разом з прийменником.

В українській мові часто використовуються прийменники **(у, в)**. Вони, як виразники синтаксичного зв'язку між членами речення, вживаються тільки з родовим, знахідним та місцевим відмінками, і разом з відмінковими формами характеризують певне коло смислових відношень; приналежність; місце, куди спрямована дія; міру; стан; розмір тощо.

Прийменники **(у, в)** чергуються у певних позиціях, залежно від моментів звукового характеру.

Літера **(у)** вживається, щоб уникнути збігу приголосних. Ось в яких випадках це буває – між приголосними: *Професор наголосив, щоб у спілкуванні цінували дотенну відповідь* (посібник); на початку речення перед приголосним: *У Храмі Господа все сповіщає про славу Його* (Псалм 28); незалежно від закінчення попереднього слова перед наступними **(в, ф)** та сполученнями літер **(св, хв, тв, льв)**: *Говоріть лише тоді, коли у Вас є що сказати* (Іржі Томан). *У світі немає такої багатой і мелодійної мови як українська* (підруч.). *Велике значення у формуванні характеру має виховання поваги до рідної мови* (підруч.); після паузи, що на письмі позначається комою, крапкою з комою, двокрапкою, тире, дужкою й крапками, перед приголосним: *У будь-якій науці, у будь-якому мистецтві найкращий учитель – досвід* (Сервантес).

Літера **(в)** вживається, щоб уникнути збігу голосних. Це відбувається: між голосними: *Загальноживані слова в українській мові складають основу лексики* (підруч.); на початку речення перед голосними: *В українській мові налічується кілька сот тисяч слів* (за словн.); після голосного перед більшістю приголосних (крім **в, ф, хв, св, тв, льв**): *Він мав свій талант і знайшов себе в ньому* (Олександр Довженко).

Отже, слугуючись принципом чергування **(у – в)**, слід урахувати не лише момент звукового характеру, а й темп та ритм вимови. Це може залежати від мовленнєвої ситуації, а також темпераменту оратора.

Скажімо, якщо попереднє слово закінчується на голосний звук, а наступне починається з приголосного, то залежно від швидкого або прискореного темпу мови і від ритму її, може вживатися прийменник **(у)** і **(в)**.

На початку речення переважно вживається прийменник **(у)**, але трапляється і прийменник **(в)**: *У структурі судових промов виділяються три основні засади: логічна, етична, психологічна* (підруч.).

Готуючи текст для усного чи писемного слугування, іноді виникає невпевненість у використанні варіантів прийменника **(з – із, зі, зо)**.

Насамперед, слід знати, що прийменники **(з, із, зі, зо)**, вживаються при самостійних словах у родовому, знахідному, орудному відмінках і, відповідно, означають момент, спосіб, причину, простір, напрям дії чи стану, підставу, твердження, процес, розмір, приблизну кількість, зв'язок між предметами чи особами тощо.

Така широка сфера слугування цих прийменників виробила певні позиції їх чергування, що дають можливість уникнути збігу приголосних тяжких для вимови та досягти гармонії в мовленні.

Прийменник **(з)** уживається перед:

- голосним незалежно від паузи та закінчення попереднього слова: *Цінну працю з історії українського права написав Микола Василенко* (підручник);

- приголосним (крім **с, ш**), рідше сполученням приголосних, якщо попереднє слово, закінчується голосним, а також на початку речення, після паузи: *З погляду лікаря, письменника, викладача Гуго Вільгельма фон Цимсена, медицина складається з науки та мистецтва* (авт.).

Варіант **(із)** вживається:

- переважно між звуками **(з, с, ц, ч, ш, щ)** та між групами приголосних (після них або перед ними): *Петро Конашевич-*

Сагайдачний, родом із Галичини, із Самбора, з околичної шляхти (Володимир Антонович).

Варіант (зі) вживається:

- перед сполученням приголосних початку слова, зокрема, коли початковими виступають (**з, с, ш, щ**), незалежно від паузи та закінчення попереднього слова: *Зі святом Різдва Христового!*

Фонетичний варіант прийменника (**зі – зо**) вживається:

- завжди при числівниках **два, три** (*отримав зо три тисячі*);

- при займеннику **мною** (*зі мною, зо мною*). Але: *зі Львова*.

Зверніть увагу! Особливістю для даних прийменників є принцип чергування. Варіанти такого слугування сприяють легкому мовленню і приємному слуховому сприйманню.

Завважимо: в українській мові вживання прийменника **по** – обмежене. Він може слугувати у сполученнях на зразок: *наказ по університету, колеги по роботі, черговий по району*. В інших випадках (у складі конструкцій) замінюється такими прийменниками:

за: *за свідченням; за власним бажанням; за дорученням; за наказом; за вказівкою; юрист за професією;*

з: *комісія з питань правопису; програма з української мови; з ініціативи; з нагоди;*

на: *на замовлення; на вимогу; на пропозицію; на адресу;*

для: *курси для вивчення; комісія для вирішення;*

після: *після одержання; після повернення; після розгляду;*

у (в): *у службових справах; у вихідні; в усіх напрямках.*

А ще конструкції з прийменником **по** при значенні тривалості чи повторюваності дії створюють синонімічний ряд з безприйменниковою конструкцією – іменником в орудному відмінку (*інформувати по телефону – інформувати телефоном*). Конструкція орудного відмінка є загальноновживаною в мові.

Пам'ятаймо: «Щоб правильно розмовляти й писати, треба прагнути до удосконалення своїх знань, ... треба любити українську мову і свою справу... Це мова великого народу, великої культури...» (*Василь Сухомлинський*).

5.6. СУДОВА ПРОМОВА: МОВНА ПРАКТИКА СВДЧИТЬ

*Одного неточного, невдало
сказаного, або хоча б погано
вимовленого слова іноді досить,
щоб зіпсувати усе враження...*

Адам Бернард Міцкевич

Текст судової промови має відповідати загальним правилам мови, якою ведеться судочинство та вимогам щодо складання процесуальних документів. Це означає, що потрібно добре володіти державною мовою, знати її закони і принципи; уміти слугуватися професійною лексикою; дбати про системність і логічність викладу; оформляти папери відповідно до передбаченого порядку.

При складанні судових промов, слід уникати лексичних повторів; термінів, що мають декілька значень, просторіччя, жаргону. Особливої уваги потребують слова, що передають відомості з фактичного боку злочинів. Щоб судові промови були бездоганні, треба дотримуватися певних вимог щодо їх складання. Це професійна достеменність і мовна норма (нормативність). Ці два важливі компоненти взаємопов'язані. Бо лише правдиве відображення і грамотне записування конкретних фактів – створюють істинний документ. Текст – головний елемент, він складається з речень, об'єднаних спільним змістом і розташованих у правильній логічній послідовності.

Судові промови мають писемно-усний характер, тому й вимоги до них відповідні. Передусім, це питання мови і мовлення, вирішення якого дає можливість судовим ораторам вийти на високий рівень мовно-мисленнєвої майстерності.

Мова правників – специфічна. Вона вирізняється своєрідною юридичною термінологією; структурою побудови речень і тексту. Приміром, часто вживаються словосполучення дієслівного типу, дієприслівникові і дієприкметникові звороти, пряма мова. Однією з особливостей мови державних обвинувачів і адвокатів-захисників є використання складних поширених речень. Однак перевантаження тексту складними, поширеними реченнями – небажане. «Віддавайте перевагу коротким реченням. Дотримуйтесь правила, що кожна нова

думка вимагає нового речення... Довгі висловлювання малопереконливі», – пише Петро Пороховщиков.

Правова діяльність здійснюється на основі психологічних, логічних і етичних міркувань. Це вимагає певних закономірностей і психологічної організації; точних визначень; чітких суджень і обґрунтування їх доказами; переконань та етичних принципів, що сформувалися у правничій сфері. А нормативність літературної мови забезпечує правильне розуміння висловлюваних думок; дотримання відповідних правил при доборі лексики; утворенні граматичних форм; сполученні слів, побудові речень, складанні судових промов та інших кримінально-процесуальних документів. Учений-енциклопедист, теоретик красномовства Михайло Ломоносов «відкрив нам красу й багатство нашої мови, дав нам відчуття гармонію, виявив її чарівність і відсторонив її грубість».

Мовна практика в юридичній сфері свідчить, що саме, у ній, як ні в якій іншій, потрібні: простий доступний стиль мови, ясна думка, чітке мовлення. Бо від цього залежить вирішення справ, тлумачення законів, положень юристами і сприйняття їх учасниками судового процесу, певною групою слухачів. Це, безумовно, має вплив на життєву (службову) позицію людей. Арістотель писав: «Достоїнство стилю полягає в ясності: доказом цього служить те, що, якщо промова не є ясною, вона не досягає мети». Простота стилю полягає в тому, що складний матеріал подається у такій формі, яка легко і швидко засвоюється. Слушно сказав відомий мовознавець Іван Огієнко: «Ясний і простий стиль – то найкращий стиль». Оратор може слугуватися найпростішими словами, але зрозуміти їх сенс не легко, якщо немає ясної й послідовної думки «... думка є змістом мови, а мова – формою думки». Тож тільки чіткий і вдало викладений текст робить аргументи переконливими, доносить потрібну інформацію до слухачів.

Безперечно, юриспруденція – досить складна система. Тому дехто переконаний, що подавати правові поняття загальнодоступною мовою неможливо. Чи насправді це так? Читаймо (друкується мовою оригіналу): *«Шановні судді! На підставі всього вислуханого і перевіреного у судовому засіданні було встановлено таке. Вранці 15 березня 2017 року в 73 номері готелю «Театральний» Валерій Соприкін викрав із валізи гроші у сумі 30000 грн, що належали Шарову Олександрю Ігоровичу, який мешкав у цьому номері разом із братом Григорієм. Шарови запідозрили у крадіжці свого недавнього приятеля Соприкіна. Останній ухилився від слідства, але невдовзі був*

затриманий. Він повністю визнав свою вину і повернув викрадені гроші. Здійснення крадіжки пояснює тим, що гроші йому потрібні були ніби для весілля і він хотів їх швидко повернути. Взяв таємно, оскільки знав, що Шарови йому не дали б у борг. Це твердження спростовується показаннями свідка Ольги Слинько, яка сказала, що серйозної розмови про весілля у них не було, а також іншими матеріалами справи. Про мотиви крадіжки свідчать дії Соприкіна, який у день крадіжки виїхав до Одеси, купив там дорогу шубу, а повернувшись до Києва, знайомиться відразу з декількома дівчатами, ходить з ними в кіно, ресторани, продовжує витрачати гроші на себе. Мотивом здійснення крадіжки було не бажання Соприкіна одружуватися, а прагнення вести лінивий образ життя. Намагання повернути гроші у Соприкіна було відсутнє, оскільки своїх грошей у нього не було, на роботу він влаштовувався не збирався, з батьками зв'язків не підтримував, уникав зустрічі з Шаровими. Лише після зустрічі з батьком, якого розшукав і привіз до Києва Олександр Шаров, і, довідавшись про початок слідства, Соприкін змушений був повернути частину грошей. Решту – віддав його батько. Свідок Григорій Шаров підтвердив, що гроші, повернені Соприкіним, були тими ж купюрами і у тій же упаковці, в якій лежали у валізі. Це ще раз підтверджує вину підсудного».

Як бачимо, фрагмент не містить жодного речення, яке б важко було сприймати юристу чи пересічній людині. Зміст ясний і зрозумілий, кожен аргумент впливає із абсолютно прозорого тлумачення законодавства.

Однак, слід пам'ятати, що трапляються випадки, коли оратор свідомо відмовляється, від абстрактних висловлювань (скажімо, для переконання суддів) і надає перевагу конкретним точним фразам. Бо розуміє, що це більш переконує і є вірогідність виграти суперечку. До речі, таку позицію сміливо висувують і деякі американські юристи. Лорд Деннінг пише, що «закон має усіляко сприяти такому ставленню до проблеми». Можливо така позиція видається дещо виваженою, оскільки ще не всі готові її сприйняти. Проте, факт вказує, оратор повинен висловлюватися зрозуміло й недвозначно і не ховатися за абстрактними юридичними фразами (звичайно, у межах професійної етики).

Порівняймо (за Деннінгом), фрагмент рішення, винесеного Апеляційним судом. Суд мав вирішити, чи повинна компанія «Мартін і Ко», яка випадково пошкодила електричний кабель, відшкодувати збитки, завдані підприємству «Спартан стил», робота якого була

призупинена на період знеструмлення. В цьому абзаці суддя робить перелік різноманітних факторів, які необхідно взяти до уваги. Проаналізуймо природу вказаної проблеми – знеструмлення електричного кабелю. Кожен, напевно, стикався з цим явищем. Воно може стати наслідком короткого замикання або удару блискавки, на дрот може впасти дерево, кабель може бути пошкоджений випадково або через недбалість. Коли трапляються подібні аварії, негативні наслідки відчуває безліч людей, але вони рідко завдають шкоди здоров'ю або майну, а скоріше спричиняють певні незручності та (інколи) фінансові втрати. Енергопостачання, як правило, відновлюється через кілька годин, тобто втрати не є такими вже значними. Більшість людей сприймає подібні інциденти як лихо, з яким просто потрібно змиритися, рідко хто вимагає якоїсь компенсації. Дехто встановлює автономні системи живлення, дехто, намагаючись уникнути матеріальних втрат, купує страховий поліс. Але переважна частина людей готова ризикувати. Коли світло зникає, вони не мчать до юриста і не намагаються з'ясувати, хто винен, а просто змиряються з цим явищем і наступного дня більше працюють, щоб компенсувати збитки. Подібний підхід здається дуже виваженим, і закон має всіляко заохочувати таке ставлення до проблеми. Фрагмент не містить жодного речення, яке б важко сприймалося. Зміст є ясным та зрозумілим, і кожен аргумент логічно впливає з абсолютно прозорого тлумачення законодавства.

Розгляньмо уривок (за Едмондом Девісом), в якому висловлюється протилежна думка щодо цього. Тут автор надає перевагу більш традиційній мові.

Проаналізувавши істинну природу проблеми, що стала предметом позову, а також проконсультувавшись із представниками відповідних служб, я зроблю, як уже зазначалося, висновок, що інцидент стався через недбалість, яка призвела до очевидних матеріальних втрат, хоча наслідки були цілком передбачуваними і прямо впливають з факту невиконання обов'язків. Безперечно, в певних обставинах застосування цієї норми може спричинити деякі труднощі, але водночас вона дає можливість компенсувати матеріальні збитки за умови, що вони є прямим наслідком фізичного пошкодження. Це зразок традиційної юридичної мови. Зміст наведеного фрагмента цілком зрозумілий для правників, бо вони мають уявлення про що йдеться, але сприймати подібний матеріал досить важко.

У першому випадку наведено уривок з промови лорда Деннінга, у другому – не менш поважного судді Апеляційного суду, лорда Едмонда Девіса. Очевидно, лорд Деннінг свідомо намагався перефразувати норми закону й обирав формулювання, що мають більш переконливий вигляд. Ось що він говорить. *Чим більше я розмірковую над цією справою, тим, здається, важче знайти якусь лазівку. Одного разу я кажу: «Тут ніхто не винен», іншого заявляю: «Термін давності вже закінчився». На мою думку, настав час відмовитися від критеріїв, що виявилися такими ненадійними.* Деннінг не випадково спрощує стиль мовлення і звертається безпосередньо до повсякденного життя – до того, що дійсно трапляється (блискавка; дерева, що падають) і як люди на це справді реагують (змиряються, встановлюють автономне енергопостачання, купують страхові поліси). Він розуміє, щоб виграти суперечку, треба переконати і суд, і суддю, який буде застосовувати це рішення, що подібне тлумачення закону є більш логічним і комплексним.

Отже, наведені уривки засвідчують, що чітка і вдало використана мова робить аргументи максимально переконливими.

Сучасний вимір життя суспільства підказує, що не варто «прив'язуватися» до стереотипів, але й руйнувати їх треба у міру.

Буває й таке, що людина не впевнена у тому, що говорить, тоді виникає спокуса вдатися до незрозумілих слів та конструкцій. Мовляв, ніхто не ризикне їх коментувати. Ось тут оратори мають суперечити таким тенденціям. Адже надзвичайно важливо правильно викладати текст промови. Слід знати стиль, граматичні конструкції, правила пунктуації і, навіть, розміщення тексту на сторінці. Насамперед, потрібно спрогнозувати розвиток подій; чітко сформулювати думку; проаналізувати структуру матеріалу щодо логіки: від загального до конкретного; не забувати про вимоги писати простою мовою і зважати на правила та звичаї, що склалися у цій сфері й мовній практиці.

Пам'ятаймо: «Майстерна промова здатна ... запалювати, полонити...» (Френсіс Бекон).

5.7. СУДОВІ ПРОМОВИ: ЩО ПОКАЗАЛИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Для ясності промови необхідно, щоб кожне слово вживалося в якомусь із добре відомих його значень і щоб до думки добиралися найбільш доречні слова...

О. Бен

Слова характеризують оратора як особистість, тому мова його має бути чистою. Такою вважається мова, структура якої немає чужих у літературній мові слів, діалектів, жаргонів, просторіччя. «Літературна наша мова мусить бути чистою, без разячих говіркових привнесень...» (Іван Огієнко).

Літературна мова є найвищим досягненням мовної культури. Вона слугує засобом спілкування і розвитку суспільства на всіх етапах історії. «Мова в усьому своєму обсязі і кожне окреме слово відповідає мистецтву...» (Олександр Потебня).

Літературна мова має певну систему лексичних, граматичних, фонетичних, орфографічних і орфоепічних норм. Щоб усвідомити закони розвитку мови і оволодіти як слід нормами сучасної української літературної мови, треба глибоко вивчити її лексичний склад, фонетичну систему, граматичну будову і стилістичні властивості.

Мовна норма – науково встановлені й загально обов’язкові правила вживання слів, їх сполучення у мові. Насамперед, у мові виявляється смислова сторона окремих слів і будови мови, їх повна відповідність, висловлюваній думці. Поняття норми (нормативності) літературної мови – дотримання певних правил при доборі лексики, утворенні граматичних форм, правописі та вимові. Мовна норма забезпечує правильне розуміння висловлюваних думок, сприяє розвитку мовного спілкування та зростанню культури. Мовна норма – історично обумовлене явище. У ній проявляються історичні закономірності розвитку мови, а також типові для кожної епохи звичаї й традиції, підтримані й схвалені суспільством у мовній практиці. Залежно від розвитку мови взагалі, і, відповідно до її законів, мовна норма може змінюватися – така історична та життєво реальна закономірність. Але

процес має відбуватися повільно і поступово. Сьогодні це один з найважливіших чинників мовної норми.

Стилістична норма – використання слова чи форми у певному стилі або з певним стилістичним значенням. Стилістична норма – частина літературної норми, вона не заперечує, а лише обмежує використання літературно унормованої одиниці певним стилем мовлення (слова чи форми). Стилістична норма – володіння стилістикою – добірним і досконалим літературним мовленням.

Лаконічність мови досягається точним вираженням думки, чітким формуванням, відсутністю зайвих слів, багатослів'я. Так, поширеною помилкою у судових промовах є *багатослів'я*: на прохання своїх сусідів, відгукується тільки позитивно; різновидом багатослів'я є *плеонізми* – сполучення слів, що означають одне і те, як ось: сімсот гривнів грошей, біла білявка; *словесні покручі*, що характеризуються макаронічною мовою (ММ), до якої вдаються з метою висміяти: азартні «мисливці», естетично недовершені, найвибагливіший інтер'єр, автентичний ексклюзив, утилітарно необхідні.

При дослідженні проблеми: судова промова державного обвинувача та адвоката-захисника у кримінальному судочинстві України у мовному аспекті проаналізовано сто промов. Виявлено низку недоліків в усній і писемній формі їх реалізації. А саме:

- невміння належно слугуватися живим словом, засобами переконуючої комунікації, тобто, використовуються переважно «штампи», що не можуть ефективно впливати на переконання суддів, а також викликати захоплення в інших учасників судового процесу;

- безпосередній мисленнєво-мовленнєвий рейтинг переважно схиляється до вузької (пасивної) лексики, монотонної форми мовлення, тоді, коли під час судового процесу необхідні логічні міркування, мовна етика, засоби переконуючої комунікації, поєднання словесних форм з несловесними (невербальними засобами інформування), останні, як правило, відсутні взагалі (заклякла постать оратора) або ведуться некультурно (забагато рухів, які іноді не відповідають мовленню);

- порушення логічної послідовності викладу у промовах, що створює неясність стилю, а іноді й стилістичну несумісність, відповідно ж втрачається виразність думки, сила слова;

- довгі речення, нагромаджені зайвими словами; вживання розмовної лексики, просторіччя, плеонізмів, кальок, тавтологічних сполучень;

- використання у судових промовах іншомовних слів, маловідомих підсудному та присутнім у залі суду. Це робить промову недоступною, а вона має бути від початку і до кінця зрозумілою слухачам;

- порушення мовної етики оратора, зокрема, ввічливості між процесуальними супротивниками; у висловлюваннях прокурора й адвоката вживання просторіччя, розмовної лексики (особливо, коли розмовні слова поєднуються з юридичними термінами); некоректне ставлення до підсудного;

- порушення стилістичних і граматичних норм; неправильне наголошення слів;

- нерозрізняється логічна структура і лексична стрункість слів у тексті;

- спостерігається порушення у вживанні усталених приєднаних конструкцій; неточність відмінкових закінчень та родових понять, загальноживаних слів і власних назв.

За результатами дослідження, зроблено висновок, матеріали якого подаємо:

Розмовна лексика, просторіччя: викрадено рідку книгу (замість) викрадено рідкісну книгу, розіслано червону доріжку (замість) розстелено червоний хідник. (З виступу прокурора).

Некоректне ставлення до потерпілих: злочин цього конченого наркомана очевидний, лише погляньте на його рожу. (З виступу прокурора).

Багатослів'я: адвокат намагався аналізувати зібрані ним всі його докази, незамовчуючи з них жодного. (З виступу прокурора).

Плеонізми: експертиза підтвердила відбиті відбитки пальців на цінних цінностях. (З виступу прокурора).

Кальки: весьма польщає (замість) вельми лестить; сплошна тьма (замість) суцільна пільма; вищестоящий (замість) вищий за офіційним статусом; наказне убивство (замість) вбивство на замовлення.

Іншомовні слова: панове судді, оскільки нас лімітує час (замість обмежує час), я не буду багатослівним; у підсудної у квартирі була повна анархія (замість безладдя).

Тавтологія: мій підзахисний в кінці-кінців завжди відкладав особисті справи на кінець.

Неточне термінологічне слововживання: точка прийняття рішення (йдеться про рішення суду); даний термін-вислів належить льотчикам, а не суддям.

Помилка у вживанні усталених прийменникових конструкцій: відповідно з законом (слід) відповідно до закону; згідно до статті (слід) згідно зі статтею; на протязі року (слід) протягом року; ввести в склад комісії (слід) ввести до складу комісії.

Порушення граматичної і лексичної структури слів: рахую (замість) вважаю, проблема (замість) проблема, поощряє (замість) заохочує.

Нерозрізняється лексична стрункність слів у контексті: оснований (на чому?), а не (ким?), заснований (ким?), а не (на чому?).

Нерозрізняється логічна структура слів: шкода (нанесені збитки), шкода (даремно); прошу (будь ласка), прошу (звертання з проханням).

Ораторське мистецтво – особливий вид публічного мовлення, який виявляється у писемно-усній формі. У ньому найповніше реалізується система професійної, мисленнево-мовленнєвої переконуючої діяльності державного обвинувача і адвоката-захисника. Адже уміння кваліфіковано впливати на переконання учасників судового процесу – професійний обов'язок сучасного оратора. Тут якраз і мають поєднуватися логічні, психологічні, етичні, мовно-мовленнєві аспекти. Виявляються вони, передусім, у методах підготовки і складання судових промов та культури їх виголошення. Якість судових промов також залежить від загальної ерудиції, високого професійного рівня оратора, ораторської майстерності, вміння триматися перед аудиторією.

Прикметна думка Йоганна Вольфганна фон Гетте: «Ораторське мистецтво користується усіма видами поезії й усіма її правами...». Німецький канцлер Отто фон Бісмарк, приділяв ораторському мистецтву не менше уваги, ніж акторському. І не дивно, адже йому вдавалося на сто відсотків тримати увагу аудиторії. Це досить впливало на його популярність.

Пам'ятаймо: «Добре підготовлена промова – це на 9/10 виголошена промова...» (*Дейл Карнегі*).

ЗАПИТАННЯ: ЗМІЦНЮЙМО ЗНАННЯ

1. У чому специфіка мови юридичного спрямування?
2. Які особливості мови вирізняються у судових промовах державних обвинувачів і адвокатів-захисників?
3. Що таке мовна норма?
4. Що таке стилістична норма?
5. Як досягається лаконічність мови?
6. Що означає поняття: логічна послідовність?
7. Чи впливає логічна послідовність викладу тексту на стиль промови?
8. Що має знати оратор про граматичну, лексичну і логічну структури слів, перш, ніж виголошувати промову?
9. Що називається вставними конструкціями і з якою метою вони вживаються у тексті промов?
10. Що таке вставлені конструкції? Яка їх сфера вживання у промовах?
11. З якою метою використовується чергування прийменників у мові?
12. Як досягається мелодійність мовлення?
13. Які засоби використовуються для ладово-гармонійної організації мовлення?
14. З якою метою у мові відбувається спрощення приголосних?
15. Яку думку висловлює Петро Пороховщиків щодо вживання іншомовних слів у промовах?
16. Що має знати оратор про фонетичне наголошення слів, виголошуючи промову?
17. Що повинен пам'ятати оратор про вживання особових займенників, спілкуючись із аудиторією?
18. Чи поділяєте думку Іржі Томана: «Вимовляйте слово **ми** – голосно, а слово **я** – пошепки»?
19. Яка роль інтонативності у тексті промови? Чи впливає інтонування на зміст тексту? У чому полягає робота оратора над інтонацією?
20. У чому сенс вислову: «Виявлення своїх почуттів оратором є могутній засіб захоплювати інших...» (О. Бен)?

РОЗДІЛ 6.

СУДОВЕ КРАСНОМОВСТВО З ПОГЛЯДУ СУЧАСНИХ ВИМОГ

---

*Ніщо не може бути світлішим
та сильнішим істини...*

Іоанн Златоуст

**6.1. СУДОВЕ КРАСНОМОВСТВО – СКЛАДНИК
ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ОРАТОРА**

**6.2. СУДОВА ПРОМОВА: ЕТИЧНІ, ЛОГІЧНІ,
ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ**

6.3. ПРО ГОЛОВНІ ЗАСОБИ ВПЛИВУ У СУДОВІЙ ПРОМОВІ

**6.4. ДОКАЗУВАННЯ ТА СПРОСТУВАННЯ У СУДОВІЙ
СУПЕРЕЧЦІ**

6.1. СУДОВЕ КРАСНОМОВСТВО – СКЛАДНИК ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ОРАТОРА

*В основі судового красномовства
покладено необхідність доказувати
і переконувати...*

Анатолій Коні

Судове красномовство – теорія і практика – досить важливий чинник культури народу. Адже у судах вирішуються долі людей, тому «загальний рівень судового красномовства є яскравим зразком рівня поваги до людини у суспільстві...»; «судове красномовство – необхідна частина справжньої культури судового процесу, без якої справедливе правосуддя не мислиме...».

Тож серед усіх видів красномовства чільне місце посідає судове. Воно є досить актуальним з погляду сучасних вимог до організації риторичної діяльності судових ораторів. Адже слово обвинувача чи захисника може переконувати суд, впливати на його рішення. «Потрібно знати предмет, про який говориш, точно й детально, оперувати його позитивними і негативними властивостями» (Анатолій Коні). Судові оратори мають глибоко вивчати й аналізувати зібрані матеріали; поєднувати аспекти мислення, словесної форми, душевного стану учасників процесу; формувати почуття поваги до аудиторії.

«Нічого немає легшого, як відрізнити людину, яка добре відчуває, але погано говорить, від тієї, яка добре говорить і нічого не відчуває» (Дені Дідро). Тому важливо судовим ораторам завважувати на стиль виголошення промови. Судовий стиль характеризується чітким вираженням мети, відсутністю штучної розпливчатості, манірності; доступністю у сприйнятті, вмінням доцільно використовувати засоби естетичного впливу на слухачів тощо. У теорії судового красномовства вищим достоїнством вважається простота, ясність викладу, що досягається нелегко.

Судове красномовство поділяється на такі види: обвинувальна (прокурорська), захисна (адвокатська), самозахисна промови.

Обвинувальна промова державного обвинувача – публічний виступ прокурора, в якому підтримується державне обвинувачення і викладаються фактичні обставини; міститься аналіз зібраних

доказів; обґрунтовується кваліфікація злочину; дається характеристика особи підсудного; обґрунтовуються пропозиції про міру покарання та цивільний позов; аналізуються причини та умови, що сприяли учиненню злочину.

Захисна промова – публічний виступ захисника у судових дебатах, в якому з позиції захисту дається аналіз зібраних доказів; викладається міркування стосовно обвинувачення та кваліфікації злочину; характеристика особи підсудного та пропозиції щодо міри покарання чи звільнення від нього; містяться питання, із судовими витратами, запобіжними заходами, примусовим лікуванням та заходами безпеки стосовно учасників процесу.

З досвіду теоретиків-практиків очевидно, оратор має говорити аргументовано, зрозуміло, культурно, без гонору, бо «гонористість – найбільша вада оратора». Контакт зі слухачами, повага до них – велика справа, яка приносить успіх оратору.

Пам'ятаймо: «Оратор, який бажає привернути увагу слухачів, повинен говорити з чистим серцем і відкритою душею...» (Єгор Фужс).

6.2. СУДОВА ПРОМОВА: ЕТИЧНІ, ЛОГІЧНІ, ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

Якщо хочеш переконати, прагни перш за все сподобатися, прагни, щоб голос твоєї звучав гармонійно, ... щоб головні пункти у твоїй промові та її висновки звучали сильно й голосно...

Філіпп Честерфілд

Завдання судових ораторів – підготувати й виголосити промову так, щоб вона була переконливою й обґрунтованою, зрозумілою і доступною, як для професійних учасників процесу, так і для слухачів, які знаходяться у залі судового засідання з різних мотивів і спонукань. «Оратор повинен володіти дотепністю діалектика, думками філософа... пам'яттю законодавця...» (Цицерон).

Судовий оратор, відповідно до своєї процесуальної позиції, аналізує й дає оцінку зібраним доказам, формулює висновки і обґрунтовує даними, що були здобуті у процесі розслідування і

судового розгляду. Необхідно ретельно проаналізувати не лише ті докази, що підтверджують позицію виступаючого, але й дані, що не узгоджуються з нею. Так забезпечується всебічність, повнота і об'єктивність дослідження. Висновки, зроблені судовими ораторами, стають переконливими й обґрунтованими, а саме цього і чекають судді та інші учасники судового процесу.

Виходячи з теорії і практики судової риторики, завважимо, моделювання судової промови припускає етичні, логічні, психологічні засади. Кожна впливає на зміст і спосіб побудови судової промови.

Етичні засади містять комплекс моральних заборон і дозволів, обумовлених специфікою розгляду і вирішення у судових засіданнях кримінальних, цивільних, адміністративних справ. Дотримання етичних норм сприяє повнішому, результативнішому виконанню учасниками судових дебатів обов'язків, підвищенню ефективності діяльності. Етичні засади вимагають від судового оратора індивідуального підходу до кожного питання, що розглядається, урахування особливостей учасників, які беруть участь у процесі. Недопустимі приниження людської гідності, упередженість, односторонність у висвітленні фактичних обставин. Судовий оратор не має права застосовувати незаконні засоби і методи для відстоювання своєї позиції, наполягати на твердженнях, які не підкріплені матеріалами справи. Він не має також права навмисно затягувати судовий розгляд, свідомо вводити суд і осіб, які присутні в залі в оману.

Логічні засади визначають обґрунтованість, переконливість і доказовість судової промови. Вимоги логіки сприяють формуванню в ораторів чітких суджень і обґрунтуванню їх доказовими даними. «З розумовим запасом людини і з її здатністю необхідно рахуватися, хоч би за чим ми зверталися до неї – навчити її чого-небудь, переконати у чомусь... В ораторському мистецтві це знання дає точку опору доказам оратора і становить необхідну умову для доступності промови» (О. Бен).

Психологічні засади – форма мовленнєвого спілкування учасників судового процесу, спосіб передачі інформації; засіб переконання суду, учасників процесу у правильності висунутих суб'єктами дебатів тез і обґрунтованості рішень. У психологічній структурі судових дебатів виділяються такі компоненти: психологічні властивості та якості виступаючого, психологія сприйняття промови і впливу на формування судового переконання. Значима психологія у сфері судочинства при проведенні процесуальних дій. Зокрема, промови

державного обвинувача і адвоката-захисника; формування внутрішнього переконання суду; вплив на судову аудиторію з метою висвітлення психологічних механізмів та ступенів небезпеки вчинення злочину; особливостей поведінки злочинця; наслідків злочинної діяльності. Особливе значення має обстановка у суді, де головною особою є підсудний. Ось тут всім учасникам процесу слід бути досить обережними. Тому знання судової психології посідають чільне місце. «Досить витримана людина, яка завжди здається доброю, може викинути свою агресію в одному великому вибухові. Це погоджується з тезисом про те, що насилля має місце, якщо людина не може нормальним чином викоренити свою агресію», – говорить відомий американський психолог, психотерапевт Ролло Мей.

Корисність знань із психології у судочинстві безперечна. Психологія має сенс у сфері наукових досліджень, що сприяють удосконаленню правозастосовної діяльності. Це тісний зв'язок з юридичними і процесуальними науками. Тут формується правова свідомість і юридична відповідальність; досліджується психологічний стан потерпілого і обвинувачуваного; вивчаються методи психологічного впливу і внутрішнього переконання.

Пам'ятаймо: «Оратор, який виступає перед певною аудиторією, повинен враховувати рівень її здібностей, інтересів...; в іншому випадку він даремно буде розраховувати на вплив її слухачів і на їх прихильність. Якщо в аудиторії є якісь упередження проти нього, то, хоч би якими необґрунтованими вони були, він не повинен проходити повз цей несприятливий факт і, перш ніж приступити до предмета виступу, повинен намагатися прихилити до себе аудиторію й домогтися її прихильності...» (Девід Юм).

6.3. ПРО ГОЛОВНІ ЗАСОБИ ВПЛИВУ У СУДОВІЙ ПРОМОВІ

*Промова повинна розцвітати і
розгортатися тільки на основі
повного знання предмета...*

Цицерон

Основною якістю судової промови є переконливість і обґрунтованість. Найкраща форма підготовки судової промови – це складання детальних тез промови. Правильна їх побудова вимагає від оратора чіткого розуміння, що є головним, другорядним і допоміжним. Тези повинні містити головні положення, найважливіші докази, хід міркувань, необхідні фактичні, юридичні, суспільно-політичні висновки. «Станьмо самі на місце тих, хто нас слухає і перевіримо, чи є правильною обрана нами форма, чи гармонуює вона з темою, чи справляє на тих, хто зібрався, таке враження, що вони не в змозі їй протистояти. Слід по-можливості зберігати простоту й природність, не перебільшувати дрібниць, не применшувати значного. Форма повинна бути вишуканою,... відповідати змістові й мати у собі все необхідне, але тільки необхідне» (Блез Паскаль).

Судова промова – цілеспрямований виступ, що має вплинути на адресата. Вплив – процес привертання уваги слухачів до предмета мовлення. Головним засобом впливу у судовій промові є організація матеріалу, логічні докази. Кожна судова промова складається щонайменше з трьох частин: вступу, основної частини і прикінцевої. Тут існують особливі правила, усталені багаторічним надбанням.

Розпочати промову з красивого періоду, що має красиву думку, справа не легка. Перші фрази і періоди треба добре обдумати і задалегідь підготувати. Оратори стародавнього світу розглядають це досить позитивно. Так, Цицерон бачить у вступі особливий спосіб впливу на слухачів – «шляхом тонких лестощів». Судовий оратор за допомогою фактів раціонально впливає на суддів, якщо він не боїться ставити гострі питання і знаходити їм правильне рішення – його промова звучить переконливо. Але емоційний вплив виступає як необхідний момент, оскільки переконання досягається двома шляхами: раціональним і емоційним.

У працях юристів про культуру судової промови часто висловлюється думка, що промова має бути образною, емоційною. Однак, деякі автори застерігають судових ораторів, що не варто надто захоплюватись використанням художніх засобів.

Емоція – узагальнена суттєва реакція, що виникає у відповідь на різні за характером сигнали: ті, що йдуть із навколишнього середовища, і ті, що виявляються індивідуально психологічними факторами.

Емоційність – вираження почуття переживань суб'єктивного відношення до предмета речей. Емоційним може бути самий зміст промови: обурення, невдоволення тощо. *

Експресивність промови розуміється як її виразність. Це може бути певне інтонаційне відтворення (підсилення звучання голосних звуків, прискорення і уповільнення темпу мови, паузи).

Експресія може пронизувати як емоційний зміст, так і інтелектуальний (логічний). Експресивно виголошена промова підкоряє, захоплює суддів і аудиторію впливовою силою.

Для судової промови характерним є авторська оцінка. Вона може виражатися конструкціями: я вважаю, я думаю та ін. За допомогою них оратор намагається залучити членів суду, учасників процесу до своїх міркувань. Дослідження показують, що обвинувальна промова відрізняється більшою категоричністю міркувань у порівнянні із захисною. Це виражається у вживанні таких конструкцій: я заявляю, я запевняю – тут дієслова ілюструють категоричність думки. У захисній промові категоричність присутня не завжди, особливо у випадках, коли в адвоката немає можливостей оспорювати кваліфікацію злочину. Це виражається так: я думаю, на мою думку, я надіюся, я передбачаю та ін.

Важливим засобом мовного впливу на членів суду є точність слововживання, коли оратор привертає увагу суду до важливих, на його думку, явищ. Зразком є промови ораторознавця Сергія Андрієвського. Вони яскраво вирізняються творчою індивідуальністю.

Завважимо, неточне слововживання приводить до неправильного формулювання обвинувачення. Щоб цього не траплялося, слід знати основні закони мислення і грамотно упорядковувати словесні форми.

Пам'ятаймо: «Занадто багато слів затемнюють думку, яка повідомляється. Кожне зайве слово, хоча й поставлене для роз'яснення, справляє зворотню дію...» (*Артур Шопенгауер*).

---

* *Руслан Кацавець*. Юридична психологія. Навчальний посібник. Друге видання К.: Алерта, 2019. – 150 с.

6.4. ДОКАЗУВАННЯ ТА СПРОСТУВАННЯ У СУДОВІЙ СУПЕРЕЧЦІ

Найбільша цінність оратора не тільки сказати те, що потрібно, але і не сказати того, чого не треба...

Цицерон

Для того, щоб досягти успіху у судовій суперечці, потрібно добре володіти ситуацією; мати бездоганні теоретичні знання і практичні навички. Важливу роль у суперечці відіграють певні прийоми. Так, Річард Гарріс, звертаючись до прокурорів, говорив: «Не слід заручатися штучними прийомами заради того, щоб досягти осуду людини, але ніхто не зобов'язаний відмовлятися від них тільки тому, що предметом промови є злочинна дія. Ваш обов'язок полягає в тому, щоб доказати винність підсудного..., якщо можете це зробити чесними засобами. Щоб досягти цього, слід передавати факти у природній послідовності (це мистецтво), у найбільш стислому вигляді (це мистецтво) і з найбільшою простотою (це також мистецтво)». Таким мистецтвом має володіти кожен оратор, особливо у суперечці, де велике значення мають певні прийоми, правила, і, в першу чергу, правила логіки.

Логічною умовою результативної суперечки є визначеність предмета, ясність позиції тих, хто веде суперечку. Якщо процесуальний супротивник формує думку невизначено чи занадто багатослівно, її потрібно повторити при викладі заперечень у більш ясній і короткій формі, щоб стало зрозуміло, проти чого слід заперечувати – проти тез чи засобів доказування. Для з'ясування даної обставини виступ процесуального супротивника має бути уважно вислуханий. У полеміці ціниться мистецтво слухати. Під час промови не слід перебивати оратора, висловлювати невдоволення і непогодження мімікою, жестами. На жаль, це ще допускають прокурори і адвокати. Потрібно бути уважним до супротивника, сприймати слова і докази у тому значенні, в якому він викладає.

У суперечці треба чітко дотримуватись логічних законів, що дають можливість судовому оратору бути послідовним у міркуваннях. Доказування у судовій суперечці, як і в будь-якій полеміці, бувають теоретичні і фактичні. Теоретичні – положення, доказування, установлені юридичною наукою. Фактичні – доказування у

процесуальному значенні і установлені ними факти. Юрист має вміти користуватися фактами. Помилкою судових ораторів є те, що вони беруть не факти, а «фактики», висмикуючи їх із сукупності фактів.

Щодо доказів у суперечці досить цінні поради дає Петро Пороховщиків (Сергеїч):

- у всьому, що продумано, розрізняйте необхідне і корисне, неминуче і небезпечне;
- не забувайте різниці між міркуваннями, які стосуються суті суперечки і аргументацією, спрямованою на людське, моральне;
- бережіться так званих двогострих доказів;
- із попереднього правила випливає інше: умійте користуватися двогострими міркуваннями;
- не доказуйте очевидного;
- якщо вам удалося знайти яскравий доказ або сильне заперечення, не починайте з них і не висловлюйте їх без певної підготовки;
- відкиньте все посереднє і ненадійні докази;
- доказуючи і розвиваючи кожне окреме положення, не випускайте із виду головної думки й інших основних положень: користуйтеся будь-яким випадком, щоб нагадати те й інше;
- не упускайте нагоди викласти сильний доказ у вигляді міркування: одне із двох, тобто дилеми, не бійтесь погоджуватися із супротивником, не чекаючи заперечення;
- якщо докази сильні, слід подавати їх окремо, детально розвиваючи кожен з них;
- якщо вони слабкі, необхідно зібрати їх в одну жменю;
- намагайтеся якомога частіше підкріплювати один доказ іншим;
- не намагайтеся пояснювати те, чого самі не зовсім розумієте;
- не допускайте суперечностей у своїх доводах.

Одним з основних аспектів суперечки є: теза – думка, що виділяється із суперечливого положення; антитеза – думка, висунута у противагу тезі і, як правило, створює пункт розбіжності. Теза і антитеза мають бути якомога простішими і коротшими. Помилкою є використання складної антитези, що складається з двох чи більше думок. Очевидне у полеміці не доказується, про нього достатньо згадати. Судові оратори грішать тим, що у промовах надмірну увагу приділяють зрозумілому і тому, що не викликає ніяких сумнівів. А отже, втрачають можливість аналізу тих доказів, що є суперечливими, з

якими не всі погоджуються. Сильне доказування і сильне заперечення викладаються наприкінці промови. Спочатку висловлюються інші міркування, і тільки при закінченні – останнє і рішуче доведення. Найбільш вагомі докази мають концентруватися навколо головної тези у справі «винний – невинний». Сильні доводи нерідко викладаються у вигляді міркувань. Іноді обставини вимагають погодитися із супротивником, що й доцільно зробити. Погодившись з тезою супротивника, можна також обґрунтувати, що він цього не доказує чи доказує не те, що хотів. У судовій суперечці важливо не порушувати того, чого сам оратор не розуміє. Не слід допускати протиріччя у своїх доводах, це послаблює їх і викликає недовіру.

При спростуванні кожен довід досить важливий в доказуванні, і розглядається окремо. Петро Пороховщиків про спростування у суперечці говорить так:

- не розділяйте узагальнені доводи суперечника;
- заперечуючи супротивнику, не висловлюйте особливої ретельності;
  - не залишайте без заперечень сильні доводи супротивника;
  - не доказуйте, коли можна заперечити;
  - відповідайте фактами на слова; заперечуйте супротивнику його власними доводами;
  - не сперечайтесь проти безсумнівних доказів і правильних думок суперечника;
    - не спростовуйте неймовірного;
    - користуйтеся фактами, які визнав супротивник;
    - якщо захисник обійшов мовчанням неспростовний доказ, обвинувачу слід лише нагадати його суддям і указати, що його супротивник не знайшов пояснення, яке б усунуло його.

Слід нагадати загальне правило будь-якої суперечки: щоб викривати неправильні міркування супротивника, необхідно усувати із них другорядні міркування, окремі положення, що складають ланку логічного ланцюга, розташувавши їх у вигляді одного або декількох силогізмів: помилка тоді стане очевидною.

Звісно, найсильніше заперечення супротивнику – заперечення його власними доказами. Прокурор, відстоюючи тезу про винуватість, висуває у промові найрізноманітніші доводи. Захисник цими ж доводами, спростовує тезу про винуватість. Тут велике значення має уміння логічно і послідовно мислити. Особливо важливо користуватися

фактами, визнаними супротивником, тобто, тиснути супротивника його аргументами. Цей прийом був відомий ще в античній риторичі.

Отож-бо, судовому оратору не слід оспорювати очевидні докази і правильне міркування супротивника, бо це не має сенсу і аморально. А краще виявити тактовні засоби. Це добре уміли робити майстри юридичного і психологічного аналізу Микола Криленко, Яків Кисельов.

Цицерон вважав найбільш корисним для оратора етику і логіку, тому що навчав поважати гідність супротивника і цим дотримуватись своєї власної. Логіка чимало вирішує у полеміці. Велику роль відіграє етична сторона, тон полеміки. Суперечка у суді має вестися з головних питань за допомогою доказів, доводів, а не ущипливих зауважень. Грубість недопустима у суперечці, тим більше у судовій. Якою б гострою не була суперечка між процесуальними супротивниками, не слід надмірно виявляти емоції, нехтуючи такими важливими життєвими цінностями, як людяність і повага один до одного. Логіка у суперечці доповнюється психологічним впливом (гумором, іронією тощо), тут особливо треба мати почуття такту.

Завважимо, потрібно поважати свого процесуального супротивника: дати йому можливість зібратися з думками; недопустимо перебивати його під час основної промови чи репліки, глузувати з мовних та стилістичних помилок, діалектних слів, звички говорити, міміки, жестів.

Пам'ятаймо: «Судовий процес – це словесне змагання захисту й обвинувачення...» *(Петро Пороховицьков)*.

ЗАПИТАННЯ: ЗМІЦНЮЙМО ЗНАННЯ

1. Що вважається вищим достоїнством теорії судового красномовства?
2. На які види поділяється судове красномовство?
3. Що таке судова промова?
4. Які основні засади судової промови?
5. Яка роль логіки у побудові судової промови?
6. Що має знати оратор про етичні засади при виголошенні судової промови?
7. Чому Цицерон вважав найбільш корисним для оратора етику і логіку?
8. Чому процесуальна діяльність учасників судочинства вважається психологічним актом?
9. Що є головним засобом впливу у судовій промові?
10. Що означають поняття: емоція і емоційність у процесуальній сфері?
11. Що означають поняття: експресивність і експресія судової промови?
12. Який ораторознавський прийом є важливим засобом у сфері мовного впливу на членів суду?
13. Які правила етикету мають бути між процесуальними супротивниками?
14. Що треба знати оратору, щоб досягти успіху у судовій суперечці?
15. У чому вбачає обов'язок прокурорів, як мистецтво, Річард Гарріс?
16. Що є логічною умовою результативності суперечки?
Що таке теоретичне доказування? Що таке фактичне доказування?
17. Які поради щодо доказів у суперечці подає Петро Сергеїч?
18. Що є одним із основних аспектів суперечки?
19. Що таке теза і антитеза?
20. У чому сенс висловлювання: «Що стосується судових промов, то справою їх є звинувачувати чи виправдовувати, тому що позивачі завжди роблять неодмінно що-небудь одне з двох: звинувачують або виправдовують...» (Арістотель)?

РОЗДІЛ 7.

СУЧАСНЕ СУДОЧИНСТВО: ОБВИНУВАЛЬНА ПРОМОВА ПРОКУРОРА

---

*Закон – це врівноважений розум...
Арістотель*

- 7.1. ЗМІСТ, ПОБУДОВА ОБВИНУВАЛЬНОЇ ПРОМОВИ**
- 7.2. ЗАСОБИ І ПРИЙОМИ ПОБУДОВИ ВСТУПНОЇ ЧАСТИНИ
ОБВИНУВАЛЬНОЇ ПРОМОВИ**
- 7.3. АНАЛІЗ І ОЦІНКА ДОКАЗІВ**
- 7.4. ОБҐРУНТУВАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНУ.
ХАРАКТЕРИСТИКА ПІДСУДНОГО.
ПРОПОЗИЦІЯ ПРО МІРУ ПОКАРАННЯ**
- 7.5. АНАЛІЗ ПРИЧИН І УМОВ, ЩО СПРИЯЛИ ВЧИНЕННЮ
ЗЛОЧИНУ. ПРИКІНЦЕВА ЧАСТИНА
ОБВИНУВАЛЬНОЇ ПРОМОВИ**
- 7.6. ПРО СТРУКТУРУ ТА ЗМІСТ ПРОМОВИ ПРОКУРОРА
ПРИ ВІДМОВІ ВІД ОБВИНУВАЧЕННЯ**

7.1. ЗМІСТ, ПОБУДОВА ОБВИНУВАЛЬНОЇ ПРОМОВИ

Сила обвинувачення в доводах...

Анатолій Коні

Промова прокурора у суді – виступ представника державної влади, що обвинувачує порушників закону, вимагає їх покарання. Тому обвинувальна промова має бути переконливою як для суду, так і для всіх присутніх.

Факти, їх аналіз, зв'язок – мають бути в основі промови державного обвинувача. Це є те, що робить промову переконливою і змушує суд прислухатися до неї.

Активна й цілеспрямована діяльність прокурора на всіх етапах судового розгляду дає можливість систематизувати докази, досконало з'ясувати обставини вчинення злочину – і в такий спосіб допомогти суду знайти істину.

Зміст і композиція обвинувальної промови можуть бути найрізноманітнішими. Залежно від характеру злочину, труднощів доказування, характеру особи підсудного чи потерпілого, складу судової аудиторії – прокурору в одних випадках доводиться приділяти у промові увагу таким фактам і моментам, про які в інших – він має право не говорити чи обмежитись лише згадуванням. Закон не регламентує зміст промов учасників судових дебатів на відміну від змісту обвинувального висновку чи вироку. І немає необхідності робити тут винятку для промови державного обвинувача.

Як вважає професор Шумський, прикінцевому, підсумковому виступі прокурора у суді більше відповідає довільна форма викладу. Важливо, щоб у промові державних обвинувачів правильно підсумовувалися факти, встановлені судовим слідством; була відповідь на запитання, що можуть виникати у суді при винесенні вироку. Водночас, два моменти (окрім головного – приведення доказів винуватості) обов'язково повинні бути висвітлені в обвинувальній промові: кваліфікація злочину і міра покарання підсудному, як їх уявляє собі прокурор. Доцільність такої вимоги очевидна. Неможливість відхилити розумну послідовність велінь, відповідно до яких прокурор спочатку повинен відкрити кримінальне провадження, потім докласти зусиль (на слідстві і у суді) до виявлення і викриття винної особи. Після

завершення цієї роботи висловитися про те, що становить одне з головних завдань процесу – покарання. Але що конкретно прокурор повинен про це сказати? Питання залишатися спірним. Виходячи з окремих положень, – додає професор, – суть розбіжностей можна звести до одного головного пункту: якою повинна бути ступінь конкретизації покарання в обвинувальній промові прокурора? Напевно, за всіх умов обвинувач повинен назвати вид покарання, яке, на його думку, необхідно застосовувати щодо винної особи (позбавлення волі, виправні роботи, штраф тощо). Якщо в обвинувальній промові не було вказано на вид покарання, значить прокурор взагалі нічого не сказав про покарання, повністю ухилився від обговорення цього питання тобто не виконав вимог закону. Розмір покарання, названий в обвинувальній промові, має для суду значення додаткового орієнтиру.

Тож зміст обвинувальної промови визначається темою ораторського виступу; позицією прокурора; предметом судової промови «...розробка предмета робить промову захоплюючою».

У промові прокурора недопустимою є схильність до обвинувачення, але це не означає, що він має бути поблажливим до скоєного злочину. На жаль, у практиці зустрічаються обвинувальні промови, що абсолютно не відповідають висунутим вимогам.

Важлива роль належить висновку прокурора. Проголошуючи обвинувальну промову у судових дебатах, він висловлює остаточні і прикінцеві висновки, підбиває підсумки обвинувальної діяльності. Виступ прокурора з обвинувальною промовою є одним з найбільш відповідальних етапів підтримання обвинувачення у суді.

Промова прокурора у судових дебатах, в якій підтримується державне обвинувачення, містить аналіз доказів; висловлюються міркування про кваліфікацію злочину, міру покарання та інші питання, що мають значення для винесення законного і обґрунтованого вироку – називається обвинувальною промовою прокурора.

Зміст судової промови державного обвинувача у кримінальному процесі містить:

- громадсько-політичну оцінку злочину й особи підсудного;
- характеристику складу злочину, який, на його думку, знайшов своє підтвердження у судовому засіданні;
- вичерпний аналіз зібраних і перевірених на судовому слідстві доказів і обґрунтування ними своєї позиції щодо вини підсудного, кваліфікації його дій та міри покарання.

Крім того, прокурор у своїй промові підтримує пред'явлений ним або цивільним позивачем позов, якщо цього вимагає охорона державних чи громадських інтересів або прав громадян. Також висловлює й обґрунтовує думку з інших питань, які належить вирішити судові під час постановлення вироку.

Прокурорська практика виробила таку структуру обвинувальної промови: вступна частина; фабула (виклад фактичних обставин злочину); аналіз і оцінка зібраних доказів; обґрунтування кваліфікації злочину; характеристика особи підсудного; обґрунтування пропозицій про міру покарання, цивільного позову; аналіз причин і умов, що сприяли вчиненню злочину, пропозиції щодо їх усунення; заключна частина промови. Не завжди обвинувальна промова вміщує всі перераховані елементи в такій послідовності. Але на практиці саме така послідовність усталилася.

Зміст і структура обвинувальної промови неможуть бути однаковими і незмінними. Тому прокурор повинен правильно розподілити частини промови, викласти матеріал логічно й послідовно. Експозиція, розподіл матеріалу – досить важливий чинник в ораторському мистецтві.

Обстановка у суді перед виступом прокурора особлива. Коли слово надається державному обвинувачу, в залі панує тиша. Увага звернена до прокурора, всі чекають, що він скаже. І тут головне для прокурора – закріпити увагу слухачів.

Пам'ятаймо: «Привернути слухача, збудити його увагу..., викласти справу коротко й ясно... обґрунтувати свою точку зору та спростувати протилежну і зробити це не хаотично, а за допомогою такої побудови окремих доказів, щоб загальні наслідки впливали із часткових доказів; нарешті замкнути все це запальним або заспокійливим висновком...» (*Цицерон*).

7.2. ЗАСОБИ І ПРИЙОМИ ПОБУДОВИ ВСТУПНОЇ ЧАСТИНИ ОБВИНУВАЛЬНОЇ ПРОМОВИ

*Точність думки обумовлює
точність висловлювання...
Гюстав Флобер*

Засоби і прийоми побудови вступної частини обвинувальної промови бувають різними. Вони залежать від характеру справи у кримінальному провадженні; навичок обвинувача, складу судової аудиторії та інших обставин. «Вдалий початок судової промови допоможе установити необхідний психологічний контакт зі слухачами і створить сприятливу атмосферу», – радить професор Валеріан Молдован.

Оцінка суспільно-політичного значення фактів, що є предметом судового розгляду – важливий засіб побудови вступної частини обвинувальної промови. Злочини за своєю природою є суспільно небезпечними діяннями. Тому від прокурора вимагається виявити і показати розуміння цього, звернути увагу учасників судового розгляду, публіки.

Юриспруденція стрімко розвивається, з'являються різні способи викладу фактичних обставин у промовах судових ораторів. За дослідженням, у юридичній практиці існує декілька традиційних способів викладу фактичних обставин: хронологічний (так, як установив слідчий), систематичний (так, як це мало місце в дійсності), змішаний (перший і другий разом).

Згідно з опитуванням, прокурори віддають перевагу хронологічному способу викладу, ніби відновлюючи обставини у тій послідовності, в якій вони були установлені у стадії досудового розслідування і у процесі судового слідства.

Читаймо фрагмент (друкується мовою оригіналу): *«Досудовим слідством було встановлено, що 10.09.2018 р., приблизно о першій годині ночі, троє осіб під'їхали на автомобілі «Газель» до поля орендного господарства «Фермер» і почали завантажувати ящики з перцем та помідорами, що були зібрані вдень орендарями. Їх помітив сторож Даценко і наказав поставити ящики на місце. У відповідь злодії побили його, заподіявши тяжкі тілесні ушкодження. Коли в результаті побоїв сторож утратив свідомість, злодії завантажили ще декілька*

ящиків з перцем та помідорами і зникли з місця події. Зłodії намагалися виїхати з райцентру, але їх було зупинено за перевищення швидкості. При огляді машини було виявлено продукцію на суму 50 тисяч гривень без документів, які б свідчили про право власності товару. Дати чіткі пояснення водій і пасажирі – не змогли, поводитись нервово і підозріло. Їх було затримано».

За систематичним способом викладу, фактичні обставини подаються у такій послідовності, в якій вони мали місце в дійсності. Читаймо (друкується мовою оригіналу): «Події, що стали предметом судового розгляду, розгорталися таким чином. Надвечір, 10 жовтня п'яний Анатолій Виноградов, знаходячись у казино «Платон», повів себе зухвало, брутально, ображаючи вчинками і словами оточуючих. Запросивши на танок Галину Бушуєву, він допустив вільності у поведженні з дівчиною, а на прохання «танцювати як слід» нецензурно обізвав її. Звісно, Галина Бушуєва відмовилася танцювати з Виноградовим. За її прикладом послідувала і Ніна Кузнецова, яку він майже силою вихопив на танок із групи дівчат. Виноградов, невдоволений відмовою двох дівчат танцювати з ним, вийшов із казино і попрямував до свого гуртожитку. На вулиці Бастіонна біля будинку № 15 Виноградов зупинив Ларису Тезіну, яка поспішала додому, і перегородив їй вхід на танок. Ухопивши за рукав пальто, не давав можливості піднятися вгору східцями. Тезіна просила залишити її у спокої. Виноградов відпустив руку, піднявся вище, загородив вхід у двері і почав нецензурно висловлюватися на адресу киян, мовляв, «у Києві люди дуже зажерливі». Потім він запропонував Тезіній прогулятися. Відмова Лариси від його пропозиції викликала нову хвилю злоби. Виноградов несподівано кілька разів ударив Тезіну в обличчя, в живіт, у спину. Тезіна закричала. Розлючений хуліган затиснув рот дівчині долонею і намагався її стягнути з танку та примусити силою піти з ним. Тезіній удалося вирватися із «обійм» Виноградова і вскочити у будинок. Залишившись наодинці, Виноградов пішов до свого гуртожитку і зупинився біля нього. Було близько 24 години. На той час із казино поверталися додому Тетяна Ісаєва і Галина Бушуєва. Дівчата дійшли до тролейбусної зупинки, зустрілися з Парфеновим і Базановим і разом пішли вулицею Кутузова. Зупинилися біля училища. Галина запропонувала йти далі, але Тетяна, ще не закінчивши розмови з Базановим, затрималася. Галина залишила подругу і пішла одна. У неї не було підстав підозрювати щось недобре. Через декілька хвилин Тетяна попрощалася з Базановим і пішла слідом за Галиною. Потапов і

Сомов, які стояли на вулиці напроти гуртожитку, де жив Виноградов, підтвердили, що через 5-10 хвилин після того, як мимо пройшла Галина Бушуєва, вони побачили Тетяну Ісаєву, яка наближалася, і порадили їй наздогнати подругу. Тим часом до Сомова і Потапова наблизився Виноградов і, не зупиняючись, пішов за Ісаєвою. Цей факт установлений на досудовому слідстві і в суді. Він визнаний підсудним, зафіксований на очній ставці між Виноградовим і Потаповим. На цьому нитка прямих показань свідків обривається. Ісаєва залишилась у безлюдному місці наодинці з Виноградовим, а вранці 3 листопада, її знайшли на підвір'ї, прилеглому до Госпітальної вулиці».

Нерідко виклад фактичних обставин в обвинувальній промові поєднується з показом суспільної небезпеки здійсненого злочину. Це підсилює виховний вплив судового процесу, розкриває причини й умови, які сприяли вчиненню злочину. У цьому ж виступі про убивство Тетяни Ісаєвої прокурор показує тяжку моральну травму, нанесену мешканцям міста; вказує, що громадяни, які не змогли потрапити до залу, зібралися на майдані і дивляться на великому екрані трансляцію процесу. Читаймо фрагмент (друкується мовою оригіналу): *«Інколи говорять, що хуліганство – це безмотивне бешкетування, і якщо не звертати увагу на дії хуліганів, вони скоро заспокояться і все скінчиться миром. Такі судження неправильні. Хуліганство – грубе порушення елементарних норм людського співжиття, демонстративне заперечення моральних підвалин суспільства. Хуліган намагається установити своє бундючно-зневажливе «Я» над оточуючими, принизити гідність інших людей. Не зустрівши опору, хуліган розізлився ще більше. Правильно зауважив французький мораліст Жан Лабрюйєр: «Покараний злочинець – це приклад усім негідникам». Відомий французький письменник Ромен Роллан наголошує: «Жалість до катів обертається жорстокістю до жертв». Хулігани – вороги законності, вороги громадського правопорядку. Хуліганство нерідко переростає у небезпечні злочини. Від хуліганства – до убивства один крок. Підтвердженням цього і є справа, яка сьогодні розглядається».*

Змішаний спосіб викладу – менш вживаний. Тут виклад фактичних обставин, аналіз і оцінка доказів часто переплітаються і тісно пов'язані. Тому деякі правники, як практики так і теоретики, рекомендують об'єднати ці частини промови. Це можна робити в тому випадку, коли не змінився обсяг обвинувачення і немає суперечностей з адвокатом з цього питання. Достатньо згадати фабулу і сказати, що всі факти

обвинувачення підтвердилися в залі судового засідання. Потім приступити до аналізу й оцінки доказів.

Зауважимо, досить добре у суді сприймається частина промови, коли оратор зуміє відтворити події, так, як це робили Сергій Андрієвський, Федір Плевако, Микола Карабчевський, Микола Криленко, Роман Руденко, Микола Холева.

Пам'ятаймо: «Вступ взагалі повинен бути скромним і простим: оратор, починаючи говорити шанобливо, може помалу закрадатися в розум своїх слухачів. І після такого зробитися абсолютним їхнім володарем...» (*Габріель Анрі Гайар*).

7.3. АНАЛІЗ І ОЦІНКА ДОКАЗІВ

*Для переконливості слід уміти
урізноманітнювати вирази...*

О. Бен

Аналіз і оцінка доказів – важлива частина обвинувальної промови. У ній необхідно довести подію злочину і винність підсудного в її здійсненні. Якраз аналіз і оцінка доказів можуть переконати суд у правильності позиції прокурора, змусити прислухатися до його думки.

Докази, які наводить прокурор в обвинувальній промові, мають переконливо підтвердити правильність його висновку. В обвинувальній промові прокурор зобов'язаний систематизувати докази, дати їм оцінку з позиції обвинувачення. Аналізуючи докази, головну увагу державний обвинувач має зосередити на встановленні достовірності доказів, на виявленні їх доказової цінності. Необхідно переконатись самому і переконати інших, що не було допущено порушень процесуального закону при отриманні доказів. Докази та їх джерела, отримані з порушенням норм законодавства, завжди викликають сумнів у їх достовірності і недопустимі для використання у судовій промові.

Аналізуючи показання свідків, прокурору варто враховувати обставини, що дають підстави думати про помилкове уявлення або добросовісну помилку щодо фактів, про які свідок дає пояснення. Показання особи, яка не є очевидцем інкримінованого обвинуваченому злочину, можуть бути покладені в основу обвинувачення тільки після перевірки ґрунтовності джерел одержаних відомостей.

Обвинувальна промова не може ґрунтуватися лише на показаннях свідків. Особливо критично слід ставитися до показань свідків, які перебувають у ворожих стосунках з підсудним або в його підлеглості, малолітніх і неповнолітніх свідків. Тут слід враховувати можливість їхнього помилкового уявлення про повідомлювані факти.

Одним із важливих джерел доказів і одночасно засобом захисту від висунутого звинувачення є показання підсудного. Аналізуючи показання підсудного, прокуророві слід пам'ятати: що вони підлягають детальній перевірці. В обвинувальній промові на суді прокурору слід враховувати, що показання обвинуваченого дані на досудовому слідстві, від яких він відмовився згодом, і не підтверджені у судовому слідстві іншими доказами, не можуть бути покладені в основу обвинувального вироку. При оцінці показань підсудного, який викриває іншу особу, прокурору слід особливо ретельно і критично проаналізувати ці показання.

Зробивши аналіз доказів, прокурор підводить базу для юридичної оцінки установлених фактів. Правильна кваліфікація злочину є однією з гарантій здійснення правосуддя відповідно до закону.

Серед доказового матеріалу важливе значення має експертиза. У висновку експерта даються відповіді на запитання судді, прокурора, слідчого. Такий висновок виступає доказом.

Висновок експерта не має наперед установлені сили, переваги перед іншими доказами і підлягає оцінці за внутрішнім переконанням прокурора, що ґрунтується на всебічному, повному й об'єктивному розгляді всіх обставин у сукупності.

Виходячи з практичних міркувань, бачиться: недоліком обвинувальних промов при аналізі й оцінці доказів є те, що логічне доказування, аналіз доказів підмінюється переказом показань підсудного, потерпілого, свідків, висновку експерта. Таке повторення лише стомлює слухачів у залі судового засідання одноманітною і нікого не переконує. Тож завдання судового оратора – показати роль доказів, дати їм оцінку у сукупності.

Пам'ятаймо: «Оратор має бути знайомий з предметом промови до найменших дрібниць, тоді він зможе скористатися усіма сторонами предмета для досягнення успіху» (О.Бен).

7.4. ОБҐРУНТУВАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНУ. ХАРАКТЕРИСТИКА ПІДСУДНОГО. ПРОПОЗИЦІЯ ПРО МІРУ ПОКАРАННЯ

*Недопустимі висловлювання грубі,
принижуючі. Вони не підсилюють,
а лише послаблюють обвинувачення...*

Анатолій Коні

Обґрунтовуючи питання про кваліфікацію злочину, прокурор повинен чітко й неухильно дотримуватися вимог кримінального законодавства. Особливо старанно слід з'ясовувати суб'єктивну сторону вчиненого злочину. Оскільки, шкідливі наслідки, незалежно від їх тяжкості, можуть ставитися підсудному у провину лише в тому випадку, якщо він діяв навмисно або допустив їх з необережності. Ця частина судової промови може бути різною за обсягом.

Жодна альтернатива у питанні про кваліфікацію злочину зі сторони прокурора – недопустима. Коли кваліфікація набуває суперечливого характеру, прокурор чітко висловлює свою позицію, ґрунтовно аналізує й аргументує.

Характеризуючи особу підсудного, прокурор з'ясовує не лише його риси, якості та особливості, що пов'язані з вчиненням злочину, а й інші ознаки. Слід виявляти ставлення підсудного до праці, навчання, поведінку за місцем роботи, у побуті; працездатність, стан здоров'я, сімейні обставини; відомості про минулі судимості (якщо вони були). Ці дані мають бути оцінені державним обвинувачем у сукупності, а ті з них, що впливають на призначення покарання, повинні виділятися окремо в обвинувальній промові. *

Судова практика показує: якщо прокурор у промові добре проаналізує дані про особу підсудного, це допоможе повніше й об'єктивніше оцінити злочин; правильно визначити ступінь суспільної небезпеки; ступінь вини підсудного.

---

* Руслан Кацавець. Кримінальна психологія. Навчальний посібник. К.: Алерта. 2021. – 160 с.

Так, відомий судовий оратор, прокурорський і судовий діяч, публіцист Михайло Громницький наголошує: «Обвинувач має постійно пам'ятати, що все сумнівне, видаване ним за достовірне, обернеться, зрештою, проти нього і підірве в очах суду дієвість його обвинувачення...». *

Складаючи характеристику підсудного, прокурору слід пам'ятати: не повинно бути місця голосливим твердженням, суб'єктивній думці про підсудного; підсудний – це ще не злочинець; характеристика має базуватися тільки на зібраних за фактом даних; недопустимі необ'єктивність, ігнорування позитивних якостей підсудного. Не варто збирати факти, що компроментують підсудного. «Сила обвинувачення – в доводах, а не в епітетах», – писав Анатолій Коні.

У деяких випадках прокурору належить подавати характеристику потерпілого. Прокурор зобов'язаний захищати добре ім'я потерпілого від наклепу і необґрунтованих обвинувачень підсудного та інших осіб.

Негативна характеристика потерпілого має бути коректною, обґрунтованою, витриманою. Не можна приховувати у промові протиправні, аморальні дії, але і критикувати особу прокурор не повинен. У промові прокурора недопустима вульгарність, принизливі порівняння. Прокурор може заперечувати оцінку характеристики окремих доказів, аргументи і висновки захисника, але робити це слід тактовно.

Також не слід прокурору в обвинувальній промові допускати категоричності, бо це вказує на обов'язкове погодження суду з даним твердженням, в той час як суд – орган правосуддя, якому ніхто не має права нав'язувати свою думку. У виступі прокурора присутні мають відчутти його повагу до суду, зрозуміти, що прокурор впевнений у правильності своєї позиції і в цьому переконує суд.

Пам'ятаймо: «Стислість характеристики зовсім не є перевагою у судовій промові, коли з особистістю пов'язане пояснення справи...» (Петро Пороховицьков).

---

* Руслан Кацавець. Професійна етика юриста. Навч. посібн. К.: 2017. – 150 с.

7.5. АНАЛІЗ ПРИЧИН І УМОВ, ЩО СПРИЯЛИ ВЧИНЕННЮ ЗЛОЧИНУ. ПРИКІНЦЕВА ЧАСТИНА ОБВИНУВАЛЬНОЇ ПРОМОВИ

*Немає нічого красномовнішого,
ніж глибокі роздуми...*

Ніколя Трюбле

Причини й умови, що сприяють вчиненню злочинів, можуть мати найрізноманітніший характер. Приміром, погана охорона або облік матеріальних цінностей часто є причинами розкрадання майна; дитяча бездоглядність створює умови для вчинення правопорушення неповнолітніми. Якраз тут і повинен у промові державний обвинувач з'ясувати, які конкретно обставини були причиною злочину, умови і яким чином сприяли вчиненню; хто несе відповідальність; які заходи необхідно вжити для запобігання подібних злочинів.

Ось коментар: аналіз причин і умов, що сприяли вчиненню злочину. Чому підсудний вчинив злочин? Зі слів підсудного, причиною вчинення крадіжки було «тяжке матеріальне становище», у яке він потрапив. Але про яке «тяжке матеріальне становище», як причину злочину, говорить самотній чоловік? У нього «тяжке матеріальне становище» виявляється в тому, що немає грошей на подарунок та прогулянку з нареченою, з котрою знайомий два тижні. Безумовно, таке пояснення злочину не береться до уваги. У тому, що підсудний вдався до скоєння злочину, винний не лише підсудний. Тут є і вина колективу, який не виховав правосвідомості у колеги. Не стороннім спостерігачем має бути і суспільство.

Прикінцева частина обвинувальної промови прокурора – факультативний елемент судової промови державного обвинувача. У випадках, що не являють великої суспільної небезпеки, судова промова закінчується міркуванням прокурора про міру покарання. А у випадках, що мають особливе суспільно-політичне значення, викликають значний інтерес громадськості, у виїзних засіданнях, ця частина промови досить бажана. (Розуміється, вона не має бути штучною). Державний обвинувач може коротко зупинитися на підсумках судового процесу; висловити впевненість, що справедливий вирок буде сприяти зміцненню законності; висловити все те, що запало в душу

прокурора, учасників процесу; закликати присутніх до рішучої боротьби зі злочинністю. Ось зразки.

Промова Романа Руденка (друкується мовою оригіналу). *«В ім'я істинної любові до людства, якою сповнені народи, які принесли величезні жертви для порятунку миру, свободи і культури, в ім'я мільйонів невинних людей, загублених бандою злочинців, які стали перед Судом передового людства, в ім'я щастя і мирної праці майбутніх поколінь – я закликаю Суд винести всім підсудним виняткову міру покарання. Такий вирок буде схвально зустрінутий всім передовим людством».*

Промова Анатолія Коні (друкується мовою оригіналу). *«Закінчуючи обвинувачення, я не можу не повторити, що дана справа для свого вирішення вимагає багато зусиль, розуму і совісті. Але я впевнений, ви не відступите перед складністю завдань, як не відступила перед нею обвинувальна влада, хоча, може статися, вирішите її інакше. Я знаходжу, що підсудний здійснив жахливий злочин, знаходжу, що, постановивши жорстокий і несправедливий вирок над своєю бідною і ні в чому не винною дружиною, він з усією суворістю привів його до виконання. Якщо ви, панове присяжні, винесете із справи таке ж переконання, як і я, якщо мої доводи підтвердять у вас це переконання, то я думаю, що не далі, як через кілька годин, підсудний почує із ваших уст вирок, звичайно, менш суворий, але, без сумніву, більш справедливий, ніж той, який він сам виголосив над своєю дружиною».*

Можна і так закінчити обвинувальну промову: *«Я відчуваю, що суд незадоволений моєю промовою і робить мені різного роду жестикуляції. Я прошу відпочинку і води. Я стомився».*

Пам'ятаймо: *«Навчити красномовства неможливо, бо неможна навчити мати пишну уяву й сильний розум. Але можна навчити, як користуватися цим божественним даром» (Михайло Сперанський).*

7.6. ПРО СТРУКТУРУ ТА ЗМІСТ ПРОМОВИ ПРОКУРОРА ПРИ ВІДМОВІ ВІД ОБВИНУВАЧЕННЯ

*Обвинувачення передбачає
наявність злочину...*

Цицерон

Прокурор повинен виголосити обвинувальну промову лише в тому випадку, якщо у результаті судового розгляду він повністю переконується у винності підсудного. В іншому випадку, згідно із законодавством, повинен відмовитися від обвинувачення, пояснивши суду, чому він вважає пред'явлене підсудному обвинувачення необґрунтованим.

До речі, за літературними джерелами, законодавчий почин належить Норвегії. Тут у статуті кримінального судочинства 1887 року прокуророві надано право відмовлятися у судовому засіданні від обвинувачення у всіх випадках, коли він визнає недоцільним застосування покарання.

Безперечно, для відмови прокурора від обвинувачення існує низка причин у матеріально-правовому і кримінально-процесуальному аспектах. Відмова від обвинувачення відображає певний аспект процесу самостійності прокурора у суді, реалізує вимогу «про неприпустимість нав'язування прокурором учасникам судового розгляду – позиції, з якою вони не згодні».

Самостійність прокурора не може бути довільною, нічим не зумовленою. Вона має базуватися на сукупності таких обставин, які виступають як основа відмови від державного обвинувачення, що визначає об'єктивно-правовий характер такої відмови. Це означає, що заперечення обвинувачення для прокурора є пізнаною ним правовою необхідністю, реалізація якої вимагає втілення у конкретній практичній дії – заяві прокурора про відмову його від державного обвинувачення, оскільки «відмова від державного обвинувачення не тільки право, а й обов'язок прокурора».

Уявляється необхідним виділити два різновиди відмови прокурора від державного обвинувачення – повну і часткову. На об'єктивне існування таких форм звертає увагу доктор юридичних наук, професор Володимир Зеленецький: «Виділення цих двох різновидів відмови

прокурора від обвинувачення цілком закономірне, оскільки воно цілком точно відображає якісну визначеність об'єктів, які заперечуються, і повністю відповідає існуючій практиці».

Практика доводить, варіанти заперечення прокурором державного обвинувачення можуть бути різні. Але у будь-якому випадку вони виражають повну або часткову відмову прокурора від обвинувачення, інкримінованого конкретній особі. Кожний з цих різновидів відмов має свою специфіку.

Прокурор, обвинувачуючи підсудного у вчиненні злочину, доводить його винність, він є стороною у процесі – державним обвинувачем, виконує функцію обвинувачення. Але, якщо прокурор заявляє, що він відмовляється від обвинувачення, оскільки у нього немає підстав вважати підсудного винним, і просить суд винести виправдувальний вирок, – яке у цьому випадку його процесуальне становище? Чи залишається він державним обвинувачем чи перестає ним бути?

Питання про процесуальне становище прокурора, який відмовився від державного обвинувачення, порушується у юридичній літературі. Бачення вчених не однозначне. Читаймо. «Відмова прокурора від обвинувачення нічого не змінює в його процесуальному становищі: відмовляючись від обвинувачення, виступає як державний обвинувач».

«Прокурор не може лишатись державним обвинувачем, якщо він відмовився виконувати обвинувачення підсудного перед судом. Він продовжує здійснювати нагляд за законністю вироків, ухвал і постанов іншими методами, зокрема, шляхом подання висновку з питань, які виникають під час судового слідства».

Твердження про те, що прокурор, відмовившись від обвинувачення, все ж продовжує здійснювати функцію обвинувачення, «суперечить елементарним законам психології». З тлумачення цього положення випливає, якщо визнати, що в основі обвинувальної функції прокурора лежить впевненість у винності конкретної особи і саме це є рушійним моментом даної діяльності, а в основі відмови прокурора від обвинувачення є переконаність у невинності особи, яка сформулась у процесі судового розгляду, то не можна після відмови від обвинувачення залишатись державним обвинувачем.

Оскільки прокурор відмовився від державного обвинувачення і припинив його фактичне здійснення, він визнав відсутність будь-яких даних для того, щоб поставити перед судом питання про необхідність засудження особи, притягнутої до кримінальної відповідальності. Ця

обставина свідчить, що прокурор, припинивши державне обвинувачення у суді, відмовляється від раніше прийнятого ним рішення про затвердження обвинувального висновку, тобто, ніби анулює здійснений акт затвердження обвинувального висновку.

З цього приводу професор Володимир Зеленецький робить досить категоричний висновок, що «коли прокурор сформулював своє негативне ставлення до обвинувачення і дійшов висновку про необхідність відмови від державного обвинувачення, то з моменту заяви про це він перестає бути державним обвинувачем». Звісно, таке тлумачення приваблює, але його не можна визнати правильним ні з теоретичного, ні з практичного погляду. Також автор не розглядає питання про структуру і зміст промови прокурора при відмові від державного обвинувачення, напевно, тому, що потрібно було б недвозначно визначитись, у кого ж трансформувався державний обвинувач: в захисника чи в нову процесуальну фігуру.

Зміст і структуру промови прокурора при його відмові від державного обвинувачення в літературі недостатньо вивчено. За дослідженням вченого Іллі Перлова, «промова прокурора, в якій він відмовляється від обвинувачення, не може бути, зрозумілою, обвинувальною промовою. У ній прокурор не обвинувачує підсудного. Він викладає всі доводи і міркування на користь виправдання підсудного. Така промова прокурора за своїм змістом і характером нагадує захисну промову».

На відміну від структури та змісту обвинувальної промови, структура та зміст промови прокурора при відмові від державного обвинувачення зовсім не були розроблені. Слушними є пропозиції професора Василя Маляренка про таку структуру промови:

- викладення фактичних обставин, як вони були встановлені попереднім слідством;
- заява про непідтвердження обвинувачення у суді – про відмову від обвинувачення;
- аналіз та оцінка доказів попереднього і судового слідства;
- юридичні і фактичні підстави відмови від державного обвинувачення;
- причини та умови необґрунтованого притягнення як обвинуваченого, пропозиції щодо їх усунення;
- пропозиції, що стосуються поновлення порушених прав підсудного.

Тож, при відмові від обвинувачення прокурор має почати свою промову з роз'яснення сутності і значення вимог чинного законодавства, розкрити роль прокурора у судовому розгляді, його завдання. Потім коротко викласти обставини та докази, які були встановлені на досудовому слідстві, чи відразу зробити заяву про відмову від обвинувачення з відповідним мотивуванням.

Відмовляючись від державного обвинувачення, прокурор зобов'язаний у промові роз'яснити підсудному законодавство стосовно поновлення його честі, гідності, трудових, житлових, пенсійних та інших прав за умови його реабілітації. Одночасно це і будуть пропозиції суду про його дії щодо поновлення прав громадянина після набрання виправдувальним вироком чинності. У цьому ж розділі промови необхідно висловити вимогу про скасування запобіжного заходу щодо підсудного, якщо його було застосовано.

Отже, для підтримання державного обвинувачення і відмови від нього – необхідні підстави, які б в усіх випадках забезпечували законність та справедливість судових рішень. Це є можливим лише при комплексному і зваженому підході.

Пам'ятаймо: «Звинуватити можна й невинного, але засудити – тільки винуватого» (*Анулей*).

ЗАПИТАННЯ: ЗМІЦНЮЙМО ЗНАННЯ

1. Що таке обвинувальна промова прокурора? Які характерні ознаки обвинувальної промови?
2. Як визначається зміст і структура обвинувальної промови?
3. Яку роль відіграють логічний та мовний аспекти у побудові та виголошенні обвинувальної промови?
4. Якою має бути обвинувальна промова з етичних міркувань?
5. Чи впливає на зміст і форму судової промови особа оратора і судова аудиторія?
6. Чи мають місце психологічні міркування в обвинувальній промові?
7. Чи може прокурор у промові допускати категоричність?
8. Від чого залежать засоби і прийоми побудови вступної частини обвинувальної промови?
9. Які є способи викладу фактичних обставин? Якому з них прокурори надають перевагу?
10. Яку роль відіграють показання свідків у промові обвинувача?
11. Що має пам'ятати прокурор, аналізуючи показання підсудного?
12. Яке значення серед доказового матеріалу має висновок експерта? Як він впливає на виголошення обвинувальної промови?
13. Що має брати до уваги прокурор, характеризуючи підсудного?
14. Що радить юрист-практик Анатолій Коні прокурорам пам'ятати, складаючи характеристику підсудного?
15. Яке значення має прикінцева частина обвинувальної промови?
16. Яка форма викладу властива прикінцевому, підсумковому виступові прокурора?
17. У яких випадках здійснюється відмова прокурора від обвинувачення у кримінальному процесі?
18. Що означає: повна або часткова відмова прокурора від обвинувачення?
19. Як має прокурор викласти промову при відмові від обвинувачення та що роз'яснити підсудному, відмовляючись від обвинувачення?
20. У чому сенс вислову: «Істина завжди торжествує» (Цицерон) ?

РОЗДІЛ 8.

СУЧАСНЕ СУДОЧИНСТВО: ЗАХИСНА ПРОМОВА АДВОКАТА

---

*Багато говорити і багато
сказати не є те саме...
Софокл*

8.1. ЗМІСТ, ПОБУДОВА ЗАХИСНОЇ ПРОМОВИ

8.2. ВИКЛАД ФАКТИЧНИХ ОБСТАВИН

8.3. АНАЛІЗ ТА ОЦІНКА ДОКАЗІВ

8.4. ОБҐРУНТУВАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНУ. ХАРАКТЕРИСТИКА ПІДСУДНОГО

8.5. АЛЬТЕРНАТИВА У ЗАХИСНІЙ ПРОМОВІ

8.1. ЗМІСТ, ПОБУДОВА ЗАХИСНОЇ ПРОМОВИ

*Промова складається з трьох елементів: із самого оратора, предмета, про який він говорить та особи, до якої він звертається...
Арістотель*

Захисна промова – досить серйозна творча праця, що вимагає неабияких знань. Вона створюється у процесі всієї роботи захисника. Захисна промова спрямована на те, щоб виключити притягнення до кримінальної відповідальності і засудження невинного. За словами професора Валеріана Молдована, захисник у своїй промові всі факти і докази розглядає під кутом інтересів підсудного.

Захисник не заміняє підсудного, а діє поряд з ним. Водночас він є самостійним учасником кримінального процесу і не залежить від підсудного у визначенні тактики захисту та своєї позиції. За наявності підстав відстоює перед судом його невинність або меншу винність. Коли ж підсудний заперечує свою вину, а захисник переконаний у його винності, то розбіжність позицій підзахисного і захисника в даному питанні недопустима. У цьому випадку захисник не має права діяти за своїм внутрішнім переконанням, бо він фактично стає своєрідним обвинувачем і суддею, який вирішує питання про винність свого підзахисного. Така позиція захисника, якщо вона призведе до погіршення становища підзахисного, не може бути встановлена. Тож захисник повинен побудувати захист, визначити його засоби, ґрунтуючись на показаннях підзахисного, в яких він заперечує свою вину, і на оцінці інших доказів.

Захисна промова повинна мати визначену структуру. У літературних джерелах пропонується будувати промову так: суспільно-небезпечна характеристика; виклад фактичних даних, встановлених судовим слідством; аналіз перевірених судом доказів і зроблені з них висновки про подію і обставини злочину; винуватість підсудного; кваліфікація злочину; міркування щодо міри кримінального покарання.

А ось думка вченого, відомого захисника Віктора Гольдинера. Він коментує предмет захисної промови, ототожнюючи його з предметом доказування. Предметом промови захисника є: аналіз і оцінка

перевірених у судовому слідстві доказів і фактичних обставин, які впливають з цього аналізу і оцінки судження з питання доведеності або недоведеності події злочину і винуватості обвинувачуваного; характеристика особи обвинувачуваного; кримінально-процесуальні висновки із встановлених фактичних обставин.

Захисна промова повинна містити такі елементи: вступ; виклад фактичних обставин; аналіз доказів шляхом принципової критики обвинувачення; міркування про кваліфікацію діяння або про відсутність складу злочину чи про недоведеність пред'явленого обвинувачення, обґрунтовуючи свою позицію узагальненими, теоретичними положеннями з правової літератури і судової практики Верховного Суду України; характеристику особи підзахисного, дослідження психологічних моментів; аналіз причин і умов, які спричинили вчинення злочину; міркування щодо міри покарання і цивільного позову; висновок.

Виконуючи покладену законом функцію захисту, адвокат, як і прокурор, повинен домагатися того, щоб у результаті дослідження доказів у суді була встановлена істина. Захисник висловлює думку про значення перевірених доказів; наявність обставин, які виправдовують підсудного чи пом'якшують його відповідальність, а також свої міркування з приводу застосування кримінального закону та міри покарання.

До речі, на відміну від прокурора, відмова захисника у судовому засіданні від захисту підсудного, за винятком, недопускається.

Зміст захисної промови визначається темою виступу, матеріалами кримінального провадження, позицією захисника. Захисник висловлює думку, міркування.

Проголошуючи промову за тезами, і, формулюючи думку під час промови, судовий оратор виробляє майстерність говорити публічно. Промова, яка ж читається за готовим текстом, не створює необхідного контакту між оратором і судом, оратором і слухачами.

Зауважимо, судовому оратору важливо вміло й ефективно поєднувати професійні і мовні елементи на основі високої риторичної майстерності. Правові міркування адвоката мають бути аргументовані; висновки – обґрунтовані перевіреними доказами; мова – літературною, грамотною, зрозумілою; стиль – простий і ясний, високий, щоб захоплював слухачів, володарював над аудиторією. Одним з головних аргументованих чинників, що робить захисну промову оратора переконливою, сприйнятливою, зрозумілою – є ясність. Це така комунікативна якість, яка забезпечує адекватне розуміння сказаного,

не вимагаючи від слухачів особливих зусиль при сприйнятті змісту. Для цього промова не повинна бути перенасиченою термінами, іншомовною лексикою, індивідуальним слововживанням. *

Оскільки адвокат проголошує свою промову після прокурора, він має внести нове у висвітленні фактів, по-новому дослідити докази, розкрити характеристику підсудного. Захисник не повинен забувати про об'єктивність. Побудова захисної промови подібна до промови прокурора. Обов'язковий план, логічна послідовність і зв'язок частин. Вона теж поділяється на частини: вступна; аналіз фактичних обставин; обґрунтування кваліфікації злочину; характеристика особи підсудного; міркування про цивільний позов, міру покарання.

Тож вступна частина налаштовує публіку, учасників судового розгляду, готує до сприйняття промов. Вона має визначати напрямок, за яким буде розвиватися виклад матеріалу. Темою вступу захисної промови, як і обвинувальної, можуть бути різні структурні елементи судової промови: суспільно-моральна оцінка, причини та умови, які сприяли вчиненню злочину, характеристика особи підсудного. Вступну частину можна розпочати: вказівкою на специфічні особливості кримінального провадження; з викладу програми промови; характеристикою особи підсудного.

Але не слід забувати, що «за часом вступ не може перевищувати аргументів позиції, а емоційні відступи – аналізу зібраних і запропонованих суду доказів».

Пам'ятаймо: «Вступ є самою видимою й відчутною частиною: його слухають з більшою уважністю, він привертає або відволікає увагу слухачів. Часто, якщо вступ красномовний, слухачі у таке приходять засліплення, що огріхи в інших частинах промови ніким не бувають помічені; якщо ж він поганий, то хоч би, якою решта твору була прекрасною, оратор сприймається усіма без задоволення; настільки сильними є перші враження» (*Габріель Анрі Гайар*).

---

* *Руслан Кацавець*. Мова у професії юриста. Підручник. 2-вид. – К.: 2010. – 304 с.

8.2. ВИКЛАД ФАКТИЧНИХ ОБСТАВИН

Насамперед, слід пізнати істину стосовно будь-якої речі, про яку говориш чи пишеш...

Платон

Виклад фактичних обставин не повинен повторювати фабулу у тому вигляді, в якому вона викладена в обвинувальному висновку. Бо у такому вигляді виклад фактичних обставин лише стомить суддів і всіх присутніх у залі судового засідання і викличе байдужість. Безперечно, на якість промови впливає загальна ерудиція, професійна майстерність юриста-оратора, уміння оригінально мислити і говорити.

Як окрема і самостійна частина захисної промови, виклад фактичних обставин доречний, якщо:

- фабула досить складна і допускає різні тлумачення з позицій обвинувачення і захисту;
- захисник доказує наявність обставин, які усувають протиправність діяння (необхідна оборона, крайня необхідність);
- за відсутності суб'єктивних умов відповідальності (приміром, за відсутності у підсудного мети присвоєння чужого майна).

У цих випадках виклад фактичних обставин починається в такій послідовності, в якій вони містяться в обвинувальному висновку і промові прокурора. Потім захисник дає свою версію.

Виклад фактичних обставин – полягає у перерахуванні тих фактів, якими супроводжується подія злочину: обставин, що сприяли його здійсненню, місця, часу і способу дії, його наслідків, викладу фактичних обставин, що містяться в обвинувальному висновку. Окрім того, захисник може викласти фактичні обставини після (або у ході) їх аналізу та оцінки доказів.

Пам'ятаймо: «Усякий прекрасний і багатий думками розум завжди буде висловлюватися найбільш природно, без натяків і ясно повідомляти свої думки іншим. Навпаки, розумова злиденність, заплутаність, пихатість будуть обряджатися у найвишуканіші вирази, щоб пишними фразами прикрити буденні думки, подібно до людини, яка, не маючи величі краси, хоче замінити цей недолік одягом...» (*Артур Шопенгауер*).

8.3. АНАЛІЗ ТА ОЦІНКА ДОКАЗІВ

*Ясний виклад думок –
незмінний супутник розуму...
Франциск Вейсс*

Аналіз та оцінка доказів – найвідповідальніший і найвирішальніший розділ захисної промови. Тут ретельно розглядаються і оцінюються всі докази та їх джерела. На цих підставах даються висновки, що впливають на переконання суддів шляхом аналізу фактів та осмислення з позиції захисту. Аналіз доказів тісно пов'язується з питанням адвокатської об'єктивності у промові при використанні доказів та їх оцінки.

Виділяються вимоги об'єктивності, за яких адвокат повинен: аналізувати всі докази, не замовчувати жодного; зважувати і оцінювати докази, а не просто викладати їх у промові; забезпечувати реальний підхід до оцінки достатності доказів.

Розпочинати аналіз доказів потрібно із критичної оцінки кожного окремого доказу з позиції захисту. Деякі автори пропонують аналіз доказів проводити так: якщо виправдувальні докази сильні, а обвинувальні слабкі, то аналіз доказів краще починати із групи виправдувальних.

Доречно, щоб найбільш важливі і переконливі докази та їх джерела піддавалися розгляду на початку цієї частини захисної промови. У зв'язку з цим, виправдувальні докази мають аналізуватися з погляду їх достовірності, а обвинувальні – з погляду їх недостатності.

У юридичній літературі пропонується проводити аналіз доказів шляхом систематизації їх не за джерелами, а за окремими питаннями, окремими фактами, окремими епізодами. Трапляється, що аналіз доказів може привести до висновку про наявність недостовірних і сумнівних, котрі суперечать об'єктивно встановленій формі доказів. Це свідчить про те, що сумнів тлумачиться на користь підсудного. Тому міркування щодо кваліфікації злочину – займає досить важливе місце в захисній промові. Значення правового аналізу ще більш суттєве, бо, здебільшого, факти є встановленими і безспірними. Буває і навпаки, спірним і важливим є питання права, правової кваліфікації встановлених судом фактів. Адвокат-захисник не завжди має доказувати правильність кваліфікації. Як зауважує професор Юрій

Стецовський, «це не впливає з його функції (адвокат не зобов'язаний доказувати обставини, які викривають його підзахисного)».

Адвокатська практика рекомендує аналіз доказів давати судові в такій послідовності. Насамперед, захисник аналізує й оцінює докази, подані обвинуваченням, які:

- підтверджують наявність події злочину;
- свідчать про наявність чи відсутність у діяч підсудного складу злочину;
- встановлюють обставини, що виключають можливість відкриття кримінального провадження.

А також:

- аналіз характеру вини (крайня необхідність, наявність необережності, необхідна оборона...);
- аналіз мотивів, якими керувався підсудний;
- ступінь і характер відповідальності;
- причинний зв'язок між діями, у якому обвинувачуються підсудні за наслідками;
- питання, які відносяться до характеру і розміру шкоди.

Практика показує, темою захисної промови найчастіше буває доказування обставин, що пом'якшують відповідальність підсудного. Обставинами, що пом'якшують відповідальність підсудного, визнаються:

- відвернення винним шкідливих наслідків вчиненого злочину або добровільне відшкодування завданих збитків чи усунення заподіяної шкоди;
- вчинення злочину, внаслідок збігу тяжких особистих або сімейних обставин;
- вчинення злочину під впливом погрози чи примусу або через матеріальну чи іншу залежність;
- вчинення злочину під впливом великого душевного хвилювання, викликаного неправомірними діями потерпілого;
- вчинення злочину при захисті від суспільно-небезпечного посягання, хоч і з перевищенням меж необхідної оборони;
- вчинення злочину неповнолітнім;
- вчинення злочину жінкою у стані вагітності;
- щире розкаяння або явка з повинною, а також сприяння розкриттю злочину.

Суд може враховувати й інші пом'якшуючі обставини, відповідно до КК України.

Які помилки найчастіше допускаються молодими адвокатами? Найпоширеніша – аналіз доказів підміняється механічним відтворенням і перерахуванням того, що показали свідки, потерпілий, підсудний, експерт, інші учасники судового засідання. Аналізуючи показання потерпілого, підсудного, свідків, захисник повинен співставити: показання однієї і тієї ж особи на досудовому слідстві і у суді; показання різних свідків; показання учасників процесу і документи; показання підсудного, потерпілого і незаперечні факти; вільну розповідь на перших і наступних допитах на досудовому слідстві і у суді.

Аналізуючи докази, захисник не повинен замовчувати те, що не вигідно для його підзахисного, оскільки це може лише зашкодити. Закінчивши аналіз доказів, та, давши оцінку кожному зокрема, і всім доказам у сукупності, захисник повинен зробити мотивовані висновки, які відповідають доказам.

Захиснику слід добре попрацювати ще під час судового слідства. Адже необхідні факти і обставини мають бути дослідженими у процесі судового розгляду, тоді їх аналіз і оцінка у захисній промові матимуть особливо переконливий характер.

Якщо підсудний визнає себе повністю винним у пред'явленому йому обвинуваченні, інші докази також підтверджують його вину, завдання захисника – виключити можливість якої-небудь помилки і довести суду шире розкаяння підсудного та пом'якшуючі обставини. Якщо підсудний визнає себе винним частково, заперечуючи обвинувачення в одній його частині і визнаючи в іншій, аналіз доказів у захисній промові будується так: аналізуються докази щодо обвинувачення, що включає провадження, або заперечується, залежно від підстав; докази стосовно обвинувачення, яке не заперечується.

Пам'ятаймо: «Найпереконливіші промови саме ті, де міститься найбільше образів...» (*Клод Гельвецій*).

8.4. ОБҐРУНТУВАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНУ. ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ПІДСУДНОГО

Промова, яка турбується про істину, повинна бути простою і немудровоною...

Луцій Анней Сенека

Кваліфікувати – значить віднести те чи інше явище за його якісними ознаками до певного розряду, виду, категорії.

Правильна кваліфікація злочину є однією з гарантій здійснення правосуддя, оскільки кримінальній відповідальності і покаранню підлягає лише особа, яка винна у вчиненні передбаченого кримінальним законом суспільно-небезпечного діяння. Помилка у кваліфікації може потягнути безпідставне засудження особи, діяння якої не є протиправним.

Тому судовому оратору слід серйозно поставитися до цієї частини промови. Від захисника вимагається: точність і чіткість юридичних формулювань та посилань на закон; ретельна підготовка до обґрунтування кваліфікації злочину. Питання про кваліфікацію злочину ставиться захисником, коли обвинувачення повністю або частково визнається, а кваліфікація злочину, запропонована слідчим, заперечується. Правові міркування адвоката мають бути аргументовані, а висновки – обґрунтовані перевіреними доказами.

Які ситуації найпоширеніші у судовій практиці?

Захисник не заперечує фактичної сторони діяння, але стверджує, що воно передбачено не тим кримінальним законом, яким його кваліфікує обвинувачення; захисник заперечує окремі елементи діяння, приміром, розмір викраденого, мотив злочину і на підставі цього пропонує іншу кваліфікацію. Якщо захисник стверджує, що запропонована обвинуваченням кваліфікація неправильна, що діяння не відповідає складу злочину, то він повинен дати фактичну і юридичну характеристику діяння підсудного, а також розкрити зміст закону, застосування якого заперечується. Захисник має довести, що запропонована кваліфікація відповідає тій злочинній дії, яка визнається доказаною. На вирішення цього завдання і повинен бути спрямований аналіз елементів складу злочину.

Аналізувати слід: об'єкт злочину і його об'єктивну сторону (дія чи бездіяльність, їх наслідки, причинний зв'язок між суспільно-небезпечним діянням і суспільно-небезпечним наслідком, спосіб здійснення злочину, обстановка, при якій здійснено злочин тощо); суб'єкт злочину і його суб'єктивну сторону (умисел, необережність, мотив, мету).

Характеристика особи підсудного – займає значне місце у судових дебатах. Про що б не йшлося у судовому засіданні, яке б питання не порушувалося сторонами у промовах – все це спрямовано на те, аби правильно було вирішено подальшу долю підсудного.

Характеризуючи особу підсудного, прокурор і захисник вбачають це з різних позицій. Звісно ж, по-різному й змальовують особу підсудного. Слушна думка професора Євгена Матвієнка про те, що «адвокат повинен врахувати соціально-демографічні ознаки особи, морально-психологічні якості, соціальні ролі, що дозволить виявити обставини на користь підсудного».

Читаймо фрагмент характеристики особи підзахисного із захисної промови відомого адвоката, професора Володимира Титаренка (друкується мовою оригіналу): *«У справі немає жодних даних, які б хоч трохи кидали тінь на пояснення Чакова, посіяли щонайменше недовіря до його показань та дали б підставу для сумніву щодо правдивості свідчень допитаних судом свідків. Його поведінка під час досудового слідства і на суді була щирою. Це чесна, правдива людина, трудівник, який сумлінною, чесною працею заробляв собі на прожиття. Він ніколи не судився, не мав жодних адміністративних стягнень, характеризується позитивно на роботі. Отже, дані про особу підсудного доповнюють загальну його характеристику та ще раз переконують нас у тому, що він не вчинив жодного злочину».*

Завдання захисника – розкрити внутрішній світ підсудного, його світогляд і світосприймання; зрозуміти психологію, переживання і пояснити це суддям. І коли захисник зможе так зробити, його промова стане яскравою, переконливою, і, безперечно, вплине на всіх учасників судового розгляду. Захисник забов'язаний: зібрати і доповісти суду все, що говорить на користь підзахисного, здатне полегшити його участь і дозволить виявити обставини, сприятливі для підсудного.

Якщо захисник не оспорує кваліфікацію злочину, а звертається до суду з проханням, то він може говорити про відвернення винним шкідливих наслідків вчиненого злочину. Працюючи над підготовкою і особливо проголошуючи цю частину промови в залі судового засідання, не варто забувати про почуття міри.

Прикінцева частина захисної промови – не є обов'язковою в кожній судовій промові. Але у великих захисних промовах буває корисно підсумувати висновки захисту.

Якщо прокурор відмовився підтримувати обвинувачення і просить суд виправдати підсудного, це не звільняє захисника від обов'язку мотивувати у своїй захисній промові необхідність виправдання, а в заключній частині промови подати суду своє прохання. Захиснику необхідно так переконливо сформулювати висновки, щоб суду стало очевидним, що виправдання в цьому випадку – правильний шлях правосуддя. Йдеться про те, щоб переконати не лише суддів, але й всіх присутніх у залі засідання.

Оригінальним зразком є захисна промова відомого оратора, знаменитого майстра захисту Миколи Карабчевського: *«Я відчуваю, що пора закінчувати, панове судді! Але я боюся закінчувати. Коли я закінчу – черга вашому вироку. Може настати жахливе, те жахливе, яке ми вже переживали. Невже це насправді можливе? Суд і засудження близькі. Але закон не хоче, не вимагає від вас неможливого. У подібних випадках він, навпаки, сам приходить вам на допомогу, сам береже вас. Чи вам, юристам-суддям, нагадувати мені про це? Самонадіяність завжди сліпа. Сумніви ж – супутники розуму. Сказати, що в цій справі все для вас зрозуміле і немає сумнівів, ви не можете... Я прошу для підзахисного виправдувального вироку».*

Пам'ятаймо: «Закон вимагає, щоб поблажливість базувалася на обставинах справи. Але з усіх обставин справи, звичайно, найголовніша – сам підсудний. Тому, якщо в його житті, в його особі, навіть у слабкостях його характеру, які впливають із його темпераменту і його фізичної природи, ви знайдете підстави для поблажливості чи милості, – ви можете до суворого голосу засудження приєднати голос милосердя...» (Анатолій Коні).

8.5. АЛЬТЕРНАТИВА У ЗАХИСНІЙ ПРОМОВІ

Промова, так само як і наші вчинки, створює сприятливе враження тільки тоді, коли вона сповнена невимушеності, простоти й щирості...

Франциск Вейсс

Чи допустима альтернатива у судовій промові? В обвинувальній промові прокурора – ні. Що ж стосується альтернативи у промові захисника, то вчені не схиляються до однієї думки.

Читаймо: «Якщо дотримуватися логічних правил доказування, не припускати логічних помилок та не вдаватися до логічних хитрощів при обґрунтуванні чи спростуванні фактичних обставин предмета захисту – альтернативи у своїй позиції захисник позбавлений». «Допускається альтернатива в захисній промові за умови, що адвокат поставить питання про повернення кримінальної справи на додаткове розслідування, якщо суд відкинув його попереднє клопотання і одночасно пропонує своє рішення по справі». «Не можна вимагати від адвоката, щоб він будував захист проти переконання. По-перше, це неетично, а по-друге, недоцільно, оскільки, захист без переконання, без впевненості в його правоті – це не захист, він приречений на провал». «Захист потрібен не для того, щоб викладати суду свій особистий погляд на справу, а для вилучення із матеріалів справи всього того, що свідчить на користь підсудного».

Опитування адвокатів дало можливість виявити типові помилки, допущені адвокатами-захисниками під час судового розгляду: неспівпадання позицій захисника і підзахисного; неправильна оцінка судової ситуації; створення адвокатом-захисником спірної ситуації без потреби та ін. Найбільше помилок адвокати-захисники допускають під час дебатів. Прикметно, що адвокати, котрі мають стаж роботи близько трьох років, здебільшого, помилкою під час захисту вважають власне недоопрацювання. Зокрема, неуважне ознайомлення з матеріалами кримінального провадження; незаявлення необхідного клопотання тощо.

Неспівпадання позиції, яку займає захисник із позицією підзахисного – більшість опитуваних висунула на перше місце. Тут

помилка захисника полягає в тому, що він з будь-яких причин не погоджується із позицією, яку зайняв підзахисний. Це трапляється тому, що захисник виокремлює свої знання, досвід і вважає, що запропонована ним позиція захисту більш правильна, ніж та, яку зайняв підзахисний. Приміром, захисник, ознайомившись з матеріалами кримінального провадження, переконався, що вина підзахисного повністю доведена досудовим слідством, відповідає правилам відносності і допустимості. На його думку в даній ситуації захисну позицію необхідно будувати за обставинами, що пом'якшують винність підсудного, при повному або частковому визнанні вини підсудного і розкаянні у скоєному злочині. Але підзахисний (трапляється досить часто) не налаштований визнавати свою вину; заперечує очевидні факти, посилаючись на докази, які підтверджують його доводи, або викликають обґрунтовані сумніви. Відтак, у судовому засіданні захисник і підсудний виходять кожен із своєї позиції – підзахисний вину не визнає, захисник у своїй діяльності займається виявленням обставин, що пом'якшують вину підсудного.

Захисник при виборі позиції захисту пов'язаний тією, яку зайняв його підзахисний, навіть, якщо він і не погоджується з нею. Отож, у публікаціях адвокатів звертається увага на те, що захисник має змодельовати перед підзахисним найбільш очевидні ситуації, що можуть виникнути у судовому засіданні; доступно показати всю негативність сприйняття судом і державним обвинувачем позиції безмотивного заперечення очевидних фактів і спробувати переконати підзахисного в тому, що його позиція помилкова, і, дотримуючись її, можна тільки погіршити становище. Наступною найпоширенішою типовою помилкою є подвійність позиції захисника. Так, наприкінці всього судового слідства захисник відстоює невинність підзахисного у висунутому обвинуваченні. У своїй промові в дебатах знову дає оцінку доказам, зібраних досудовим слідством і досліджених у судовому слідстві; ще раз доводить невинність підзахисного, але завершує промову зверненням до суду з проханням при винесенні вироку і призначенні покарання урахувати обставини, що пом'якшують вину підсудного. Останнім проханням захисник руйнує свою позицію, зайняту раніше і погоджену з підзахисним.

Проаналізувавши викладене, бачиться, що в даному випадку захисник залишив підзахисного без захисту, оскільки висловив прохання взяти до уваги пом'якшуючі обставини, а значить, він

фактично визнав винність підзахисного у скоєнні злочину, хоч підзахисний і займає іншу позицію.

Низку помилок складає і те, коли захисник ігнорує психологічний стан потерпілого, який досить часто не приховує, що очікує помсти за скоєне. Захисник розраховує на те, що після скоєння злочину минув певний час, враження у потерпілого притупились або й зовсім зникли, і в силу цього потерпілий, можливо, пом'якшить свої показання. Але під час допиту потерпілого, замість очікуваного захисником пом'якшення позиції, останній активно викриває підсудного. Потерпілий не виправдовує сподівань захисника, котрий виявився не готовим до такої розв'язки ситуації. У цьому випадку помилка показує різницю між бажаним і реальним.

Ствердно, вирішення будь-якої проблеми передбачає вироблення варіантів, тобто побудови декількох мисленневих моделей. Для цього захиснику необхідно змоделювати можливі ситуації і відстежити під час судового слідства чи відбудеться певна слідча дія і всі судові розслідування в дійсності. При виборі конкретного варіанту захисник не має об'єктивної можливості оцінити позитивні і негативні сторони всіх можливих варіантів. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що неправильна оцінка судової ситуації чи організаційно-тактична помилка захисника є між замислом і тактичним рішенням конкретної судової дії і результатом реалізації даної дії.

За дослідженням вчених, уміння вибудовувати мисленневу модель дає захиснику можливість найправильніше і найповніше визначити обставини, що підлягають доказуванню; згрупувати дані докази для складання і пред'явлення суду своєї версії, що підтверджує належні докази. На вибудованій моделі захисник перевіряє достовірність тих даних, що використовувались для складання моделі та оцінює отримані результати.

Читаймо фрагмент промови адвоката, блискучого оратора Миколи Холеви: *«Говорити про винність чи невинність будь-кого в злочині можна тільки за умови, що подія цього злочину безсумнівна. Заперечувати звинувачення в отруєнні можна лише тоді, коли загибель уявної жертви від отрути є доказаною. Тому ви, панове присяжні засідателі, зрозумієте скрутність мого становища: мені доводиться заперечувати винність підсудної в злочині, який, на моє глибоке переконання, ніким і ніколи не був вчинений. Мені доводиться для цього здійснювати над собою деяке розумове насильство – допустити отруєння, яке мною заперечується – не як факт, а як логічну посилку,*

як необхідну умову для даного судового змагання. Зробити таку тимчасову, умовну поступку обвинуваченню для захисту уявляється цілком безпечним. Звичайно, для захисту суттєво відхилити отруєння: досягнувши цього результату, він може вважати своє завдання виконаним. Немає загибелі від отрути, немає злочину отруєння, не може бути і мови і про будь-чию винність... Не відмовляючись від жодного слова, мною сказаного про причину загибелі, до другого питання – про винність підсудної. Я повинен тимчасово допустити, що спірне отруєння доказане».

Коли так трапляється, що виникають підстави і для виправдання, і для перекваліфікації дії підсудного, найкраще вибрати позицію, найсприятливішу для підзахисного – просити виправдувальний вирок. Тут можна застосувати ораторський прийом: запитання – відповідь.

Запитання: А чи мав місце склад злочину, передбачений статтею... КК України, за яким підсудний відданий до суду?

– У відповіді доказується, що даного складу злочину немає.

Запитання: А, можливо, має місце інший склад злочину?

– Доказується, що і цього складу злочину немає, після чого захисник переходить до викладу остаточної позиції про виправдання.

Це так звана прихована альтернатива і вона допустима у промові адвоката-захисника.

Отже, альтернатива в захисній промові має бути. Але при цьому вимагається ретельний аналіз і серйозне обґрунтування висловлених тверджень; недопущення грубого протиставлення однієї концепції іншій і механічного відтворення міркувань, що стосуються як однієї, так і іншої версії захисту.

Пам'ятаймо: «Промова..., яка відповідає і поняттям, і думкам слухачів, становить невід'ємне надбання оратора...» (Цицерон).

ЗАПИТАННЯ: ЗМІЦНЮЙМО ЗНАННЯ

1. Що таке захисна промова адвоката?
2. Що є предметом судової промови захисника?
3. Яка роль вступної частини при виголошенні промови?
4. Які елементи повинна містити захисна промова адвоката?
5. Яка структура захисної промови?
6. Як визначається зміст захисної промови адвоката?
7. Яка комунікативна якість забезпечує адекватне розуміння сказаного?
8. Які головні чинники роблять захисну промову переконливою?
9. У чому полягає виклад фактичних обставин у захисній промові?
10. Чому аналіз і оцінка доказів є найвідповідальнішим і найвирішальнішим розділом захисної промови?
11. Як адвокат-захисник має розпочинати аналіз доказів?
12. У якій послідовності, згідно з адвокатською практикою, рекомендується подавати суду аналіз доказів?
13. Що означає у праві поняття: кваліфікувати? Коли захисник має ставити питання про кваліфікацію злочину?
14. Якими чинниками має керуватися адвокат-захисник, характеризуючи особу підсудного?
15. Чи є обов'язковою прикінцева частина захисної промови?
16. Чи допустима альтернатива у захисній промові?
Яке бачення вчених щодо цього?
17. Що означає поняття: прихована альтернатива?
18. На що слід звертати увагу молодим адвокатам, аналізуючи й оцінюючи процесуальні докази?
19. Яких помилок не повинні допускати молоді адвокати-захисники під час судового розгляду?
20. У чому сенс висловлювання: «Потрібно говори
21. ти голосно, щоб Вас чули... Потрібно говорити тихо, щоб Вас почули...» (Поль Клодель)?

РОЗДІЛ 9.

РЕПЛІКА У СУДОВИХ ДЕБАТАХ: ЛОГІЧНИЙ, ЕТИЧНИЙ, МОРАЛЬНИЙ АСПЕКТИ

---

*Промови достойної людини
завжди спрямовані до вищого
блага...*

Платон

9.1. РЕПЛІКА У СУДОВИХ ДЕБАТАХ: НАУКОВІ МІРКУВАННЯ

9.2. ПРАВО НА РЕПЛІКУ УЧАСНИКІВ СУДОВИХ ДЕБАТІВ

9.3. РЕПЛІКА ПРОКУРОРА

9.4. РЕПЛІКА АДВОКАТА-ЗАХИСНИКА

9.1. РЕПЛІКА У СУДОВИХ ДЕБАТАХ: НАУКОВІ МІРКУВАННЯ

*Чудова справа – вміти в усіх
випадках володіти словом...*

Джованні Боккаччо

Репліка – частина судової промови, основне призначення якої коротко, у стислій формі звернути увагу суду на перекручення фактів, домисли та принципово неправильні судження, допущені учасниками дебатів у своїх промовах. Її не слід зводити до обговорення другорядних, дрібних і приватних питань. Репліка – це заперечення проти промови або її частини.

Зміст реплік суттєво відрізняється від змісту основних судових промов. Він залежить від тих питань, що порушувалися захисником у промові чи обвинувачем у репліці. Використовуючи репліку, потрібно роз'яснити причини, що спонукають до її виголошення; потім перерахувати питання, що будуть порушені в ній; викласти їх суть і наприкінці сформулювати висновки щодо сказаного в репліці.

У науці кримінального процесу говориться, що «під реплікою розуміють короткий виступ учасників судових дебатів, який заперечує іншій стороні з питань, які та виклала у промові чи репліці». Репліка являє промову, але більш конкретну, стислу, яка присвячена лише суттєвим моментам справи. Репліка – відповідь на судові промови або репліку інших учасників процесу. Тому вона не має бути перетворена у повторення чи продовження основної промови.

Існують різні погляди вчених щодо репліки у судових дебатах. Читаймо. «Правом репліки прокурор повинен користуватися у виняткових випадках, якщо він вважає, що захисник викривив суспільно-політичне значення справи і необхідно виправити його помилку». «Окремі прокурори і захисники умисно залишають для реплік найбільш сильні і переконливі аргументи, розраховуючи на їх ефект у завершальний момент судових дебатів. На прикінцевому підсумку такий прийом, не надаючи ніяких переваг тому, хто виступає, призводить до порушення нормального ходу судових дебатів, до послаблення значення судової промови, до зниження її дієвості». «Репліка – не продовження основної промови, а самостійна промова». «Реплікою слід користуватися в тому випадку, коли учасник судових

дебатів: перекрутив фактичні обставини справи; висловив принципово неправильні положення; під впливом когось із учасників судових дебатів інший учасник змінює свою позицію і бажає заявити про це суду; дав неправильну правову оцінку фактичних обставин справи; хоче дати доповнення істотних прогалин у промові». «У репліці не обов'язково відповідати на всі твердження, які наводяться в захисній промові або репліці прокурора. Це слід робити тільки у випадку необхідності. Як правило, репліка обвинувача складається із заперечень захиснику, під впливом судової промови захисника».

На підставі наукових міркувань поділяється думка про те, що заперечувати можна лише проти тверджень, пов'язаних: з теоретичними помилками; з перекрученням фактичних обставин або позиції, яку займає інший учасник судових дебатів; з неправильною оцінкою суспільної небезпеки злочину.

З репліками можуть виступати не лише прокурор і захисник, але й цивільний позивач та цивільний відповідач, їхні представники, підсудний. Відмова прокурора від репліки позбавляє інших учасників судових дебатів права виступати із запереченнями щодо його судової промови, оскільки всі вони виступали у судових дебатах після прокурора і мали можливість заперечити йому. Але така відмова не виключає можливість обміну репліками між іншими суб'єктами судових дебатів, приміром, між цивільним позивачем і цивільним відповідачем.

Репліка, як і судова промова, не може обмежуватися часом. Тому головуючий не має права встановлювати час для проголошення репліки, але, має право зупинити учасника судового процесу і запропонувати говорити суттєво. Також репліка не може бути використана учасниками судових дебатів для: суперечок, що не мають принципового значення справи; висловлювань на адресу інших учасників судових дебатів; повторення вже сказаного.

Отже, репліка – важливий виступ, але тільки при дотриманні узвичаєних логічних і етичних норм.

Пам'ятаймо: «Змагання вимагає великих зусиль від ораторів. Тут корисніша поміркованість, а іноді й терплячість...» (*Квінтіліан*).

9.2. ПРАВО НА РЕПЛІКУ УЧАСНИКІВ СУДОВИХ ДЕБАТІВ

Ні красномовне слово не може приховати поганство діяння, ні хороше діяння не може бути заплямоване огидним словом...

Демокріт

Правом на репліку володіють всі учасники судових дебатів, незалежно від того, виступали вони з промовою чи ні. Суд не може порушувати право на репліку лише тому, що даний учасник процесу не проголошував судової промови. Право останньої репліки належить підсудному.

Якщо один учасник судових дебатів заперечує одночасно декільком учасникам або з багатьох питань тож, щоб уникнути повторень і надати репліці логічну стрункість та послідовність викладу, доцільно згрупувати заперечення відповідно: за учасниками судових дебатів; підсудними; кваліфікацією злочину та ін. Прокурор може скористатися реплікою не для заперечення, а щоб повністю або частково приєднатися до думки, висловленої кимось із учасників судових дебатів. Так, слухаючи промову захисника, прокурор починає розуміти, що обвинувачення поступово втрачає фактичну опору в результаті зовсім іншого тлумачення доказового матеріалу.

У процесі полеміки не слід виходити за межі коректності, застосовувати прийоми, що недозволені з моральних міркувань. А ще «не можна піддаватись стереотипу отримати словесну перемогу, нехтуючи моральними вимогами».

Репліка у суді – важлива частина виступу. Тут слід завважувати на дотримання звичаєвих логічних і етичних норм. Нерідко доводиться спостерігати непривабливу картину, коли репліка перетворюється в огидне словоблуддя.

Ось як це буває (із судової практики). Адвокат, виступаючи із захисною промовою, сказав: «Товариші судді, якщо по совісті говорити...». У цей момент прокурор, піднявшись зі свого місця, кинув адвокату репліку: «А у вас є совість?». Суд прийняв рішення занести репліку прокурора до протоколу судового засідання і довести до відома вищого за офіційним становищем прокурора.

Не слід користуватися реплікою для того, аби змінити щось у виступі, доповнити судові дебати. Репліка, як правило, гостро полемічний виступ. Вона повинна бути короткою, чіткою і зрозумілою. Добре сприймається репліка як суддями, так й іншими учасниками судового засідання, коли використовуються крилаті вирази, афоризми, народна мудрість.

Репліка – не доповнення, не продовження основної промови, а самостійна частина судової промови. Отже, основна промова і репліка – це виступи, в яких ведеться спір суттєво, з основного питання процесу. Однак у репліках полеміка досягає найбільшої гостроти, адже репліка означає відповідь, заперечення, зауваження одного співрозмовника на слова іншого. Після проголошення промов учасники дебатів мають право обмінятися репліками, про що наголошує КПК України. Обмін репліками – це право, а не обов'язок прокурора й адвоката-захисника.

Так, після промови захисника з реплікою може виступати обвинувач, який не зобов'язаний відповідати на всі доводи, що мали місце у захисній промові. Доречно використати право на репліку у випадках, коли потрібно роз'яснити свою позицію, якщо виникли нові заперечення у зв'язку з промовою захисника.

Репліку не можна використовувати з метою неприязних стосунків; полеміка має торкатися тільки принципових питань. Слід пам'ятати, що спір відбувається у суді, де знаходиться чимало людей, які ретельно стежать за судовими дебатами, що, безперечно, впливають на них.

Основні правила, яких повинні дотримуватись під час судових дебатів учасники процесу, це – повага, ввічливість, коректність.

Пам'ятаймо: «Одна з найбільших перемог, яку можна отримати над супротивником – бути ввічливим...» (*Генрі Шоу*).

9.3. РЕПЛІКА ПРОКУРОРА

*Учися подобатися... вдалим
вибором слів і точною зміною
голосу...*

Сільвіо Пелліко

Репліка обвинувача складається із заперечень захисту. Але, скориставшись нею, державний обвинувач може під впливом промови захисника змінити свою позицію. Якщо адвокат у своїй промові використовує незаконні засоби і способи захисту, прокурор має право скористатися реплікою, в якій звертає на це увагу суду.

За будь-яких обставин репліка не має перетворюватися у другу обвинувальну промову або повторення основної промови.

Отже, репліка прокурора повинна містити заперечення проти:

- неправильних тлумачень з правових питань (норм кримінального і кримінально-процесуального закону);
- перекручення фактичних обставин, які згідно з КПК України є судовими доказами;
- неправильного уявлення кого-небудь із учасників процесу про предмет доказування;
- висловлених помилкових тверджень;
- грубої поведінки стосовно учасників судового розгляду, які принижують людську гідність, або необґрунтовано дискредитують їх службу та громадську діяльність.

Пам'ятаймо: «Коли промова складається з гарячих рухів, живих вигуків і різноманітних змін голосу, то уява має більше роботи й пристрасті зрушуються швидше...» (*Харрі Блер*).

9.4. РЕПЛІКА АДВОКАТА-ЗАХИСНИКА

*Найкращі виступи прості, зрозумілі,
наповнені глибинним змістом...*

Анатолій Коні

Якщо репліка прокурора є відповіддю на захисну промову, то репліка адвоката – не на обвинувальну промову, на яку він уже відповів у своїй захисній мові, а на репліку прокурора. Чи обов'язково захиснику скористатися реплікою, якщо з реплікою виступив обвинувач? У цьому не завжди є необхідність, якщо прокурор не висунув заперечень щодо захисної мови, то адвокату достатньо зіслатись на дану обставину і заявити відмову. Репліка не основна промова, але може її уточнити.

Якщо репліку проголошує прокурор, він висловлює в ній заперечення проти положень захисної мови. Захисник у своїй репліці заперечує проти певних тверджень прокурора. Захисник реплікою не повинен заперечувати проти основної мови прокурора, оскільки це мало місце в захисній мові, крім тих виняткових випадків, коли заперечення необхідно для обґрунтування певних положень репліки. Повторювати у репліці зміст захисної мови – недопустимо. Захисник може змінити свою позицію, внести корективи.

У репліці адвокат-захисник не повинен торкатися питань, що не порушувалися у репліці прокурора; захисник може зупинитися не на всіх пунктах заперечень державному обвинувачу, а лише на основних найважливіших моментах; в окремих випадках, коли репліка прокурора дає привід для додаткової аргументації. Це має бути коротко, щоб репліка не перетворювалася у другу захисну промову.

Моральний і професійний обов'язок адвоката-захисника полягає в тому, щоб психологічно налаштувати присутніх на правильне уявлення про правопорушення та правопорушника, про суспільну небезпеку вчиненого та виховати повагу до закону і правосуддя.

Пам'ятаймо: «Той, хто вміє приємно говорити, прихилиє своїх слухачів, і тому, коли прийде час спонукати їх до чогось доброго чи відхилити від будь-чого злого, він матиме на них більший вплив...»
(*Сільвіо Пелліко*).

ЗАПИТАННЯ: ЗМІЦНЮЙМО ЗНАННЯ

1. Що таке репліка?
2. Які міркування вчених щодо реплік учасників судових дебатів?
3. Від чого залежить зміст репліки?
4. Які суттєві елементи вирізняють зміст репліки від змісту основної судової промови?
5. На чому ґрунтується репліка адвоката-захисника?
6. Чи може адвокат відмовитись від проголошення репліки, якщо прокурор скористався своїм правом?
7. У чому полягає моральний і професійний обов'язок захисника?
8. Які правила етики мають пам'ятати учасники судових дебатів?
9. Чи може репліка внести уточнення до основної промови?
Чи може репліка змінити сутність основної промови?
10. Чи може захисник реплікою заперечувати проти основної промови?
11. Кому належить право останньої репліки?
12. Чи мають право учасники судового процесу на репліку, якщо вони не виголошували промову?
13. У яких випадках доцільно використовувати право на репліку?
14. Чи у репліках полеміка досягає найбільшої гостроти?
15. Репліка – це доповнення, продовження чи самостійна частина судової промови?
16. З яких елементів складається репліка прокурора?
17. Обмін репліками – право чи обов'язок прокурора й адвоката?
18. Чи може репліка учасників судових дебатів обмежуватися часом?
19. Чи допустимі у репліці учасників судових дебатів афоризми?
20. У чому сенс висловлювання: «Слово має бути сказано так, щоб мало акцент доцільності» (Лесь Курбас)?

РОЗДІЛ 10.

«МУДРІСТЬ ЖИТТЯ – ЗНАТИ У ВСЬОМУ МІРУ»

---

*В усі часи багатство мови й
ораторське мистецтво йшли
поруч...*

Антон Чехов

10.1. МИСТЕЦТВО ГОВОРИТИ

10.2. ЦИТАТИ НА ЩОДЕНЬ: УСТАМИ МУДРИХ ЛЮДЕЙ

10.3. СЛОВО – ЖИВОТВОРНЕ ДЖЕРЕЛО

10.4. НА ЗАМІТКУ ДОТЕПНИМ І РОЗУМНИМ: АФОРИЗМИ ВІДОМИХ ЛЮДЕЙ

10.5. КОШИК НАРОДНОЇ МУДРОСТІ: ПРИСЛІВ'Я, ПРИКАЗКИ

10.6. СКОРОМОВКИ

10.1. МИСТЕЦТВО ГОВОРИТИ

*Красномовство є вірний вираз
істинного почуття...*

Жан Лагарп

К р а с н о м о в с т в о – гармонія думки і слова. Воно має бути чесним, діловим і високоморальним, щоб проникало у людську душу – в цьому його сила.

Оволодіння основами красномовства завжди вважалося ознакою високої освіченості й культури. Діти із заможних родин обов'язково мали навчатися красномовства. За давньогрецькою міфологією, однією з талановитих юних красунь була муза Калліопа. Саме її вважають пані Риторикою – музою красномовства. Часопис стародавнього і сучасного світу свідчить: блискучими ораторами були Арістотель, Цицерон, Демосфен, Ісократ, Сократ, Квінтіліан, Есхіл, Філократ; Туровський, Прокопович, Коні, Андрієвський, Карабчевський, Руденко, Зеленецький. Їх думки сповнені позитивними емоціями, цікаві, корисні, і є зразком для наслідування.

Наразі ораторське мистецтво популяризується. До нього долучається все більше фахівців і політичних діячів. Уміння володіти словом – велике мистецтво. Бо живе слово і виховує, і насолоджує, і повчає «багато небагатьма словами сказати».

Руслан Кацавець

КРАСНОМОВСТВО: ГАРМОНІЯ ДУМКИ І СЛОВА

Хто володіє великою силою слова (а її у небагатьох можна знайти), навіть і той не буває вільний від постійних трудів.

Іоанн Златоуст

Красномовство – це прекрасне світило таланту, яке робить нас здатними до красномовства і підготовленими до навчання.

Цицерон

Красномовство, тобто мистецтво говорити доладно, складно й гарно, не має ніякої певної галузі, межі якої його б сковували.

Цицерон

Істинно красномовним є той, хто звичайні предмети виражає просто, великі – звеличено, а середні – помірно.

Цицерон

Красномовство... супутник і слуга мудрості.

Цицерон

Красномовство – це мистецтво говорити так, щоб ті, до кого ми звертаємося, слухали не лише без труднощів, але із задоволенням.

Блез Паскаль

Красномовство полягає у вмінні встановлювати зв'язок між умами і серцями наших слухачів.

Блез Паскаль

Красномовство... зібрало й утримує у своїх руках, можна сказати, сили усіх мистецтв.

Платон

Переконлива мова – лікує душі.

Платон

Красномовство має бути діловим, а не марнослівним.

Платон

Якщо хто вирішив оволодіти красномовством по-справжньому, він повинен бути людиною справедливою і тямущою.

Платон

Платон, поєднуючи мудрість із красномовством, майстерно схиляв до себе серця і дух своїх слухачів не блюзнірством і хитрощами, але більш силою істини.

Клод Віланд

Красномовство – це дар, який дозволяє нам оволодіти розумом і серцем співрозмовника.

Жан де Лабрюйєр

Красномовство – це не що інше, як уміння надавати красу логічним побудовам.

Дені Дідро

Красномовство є вірний вираз істинного почуття.

Жан-Франсуа де Лагарпе

Красномовство необхідне таке, яке відкидало б всяку нещирість.

Шарль Роллен

Джерело красномовства у серці.

Джон Мілль

Істинне красномовство – це вміння сказати все, що треба, і не більше, ніж треба.

Франсуа Ларошфуко

Уміння ненароком зронити фразу – один з найважливіших секретів красномовства.

Себастьян-Рош Ніколя де Шамфор

Немає нічого красномовнішого, ніж глибокі роздуми.

Нікола Шарль Жозеф Трюбле

Мовлення дається багатьом, але мудрість нечисленним.

Катон Старший

Коли словом занадто захоплюються і відривають його від реальності, воно вже втрачає зв'язок з дійсністю і стає сильним засобом сп'яніння розуму.

Титу Майореску

Хто ясно мислить, той ясно й викладає.

Артур Шопенгауер

Стрімкість, яка є достоїнством красномовства, може бути плодом тільки душі полум'яної, чутливої й абсолютно прив'язаної до свого предмета.

Амбруаз Тома

Не те добре, що кричить великим голосом, а те є велике, коли говорить добре.

Демосфен

Немає красномовства без думок.

Амбруаз Тома

Ясність – краса глибоких думок.

Люк де Клап'є де Вовенарг

Доки кожне слово вимовляється правдиво, доти і мистецтво слова удосконалюється.

Джон Раскін

Прекрасна справа – уміти в усіх випадках володіти словом.

Джованні Боккаччо

Сила духу й пристрасть роблять людей красномовними.

Квінтіліан

Багато говорити і багато сказати не є те саме.

Софокл

Зброя красномовства вимагає мудрості й чесності.

Луї-Філіпп Сегюр

Чим прекрасніша думка, тим дзвінкіша фраза.

Гюстав Флобер

Ясний виклад думок – незмінний супутник розуму.

Франциск Вейсс

Добре говорити – значить просто добре думати вголос.

Ернест Ренан

Гонористість – найбільша перешкода істинному красномовству.

Гільті

Висловлюйтесь ясніше, не затуманюючи і не заплутуючи смисл.

Мігель де Сервантес

Мовлення, яке я люблю, це безхитрісне, просте мовлення, таке саме як на папері, так і на вустах... вільне від усякої набундюченості, невимушене, сміливе...

Мішель Екем де Монтень

Усне мовлення – одне з найсильніших знарядь людини... Воно є животворним і схоплюється цілком, просякнуте враженнями й поступом людського духу.

Паоло Мантегацца

Учися подобатися... вдалим вибором слів і точною зміною голосу. Той, хто вміє приємно говорити, прихиляє своїх слухачів, і тому, коли прийде час спонукати їх до чогось доброго чи відхилити від будь-чого злого, він матиме на них більший вплив.

Сільвіо Пелліко

Надавайте перевагу простим словам, не збіднюючи при цьому свою мову.

Регінальд Цільке

Ясність думки і ясність виразів, звичайно, зустрічаються разом.

Джордж Маколей

Талант ніколи не говорить трьох слів там, де досить двох.

Георг Ліхтенберг

Або якомога коротше, або якомога приємніше.

Плутарх

Справжнє красномовство полягає у сутності.

Шарль-Огюстен де Сент-Бев

Все, що хочеш сказати, розглянь перш за все в голові своїй, бо у багатьох язик передує і самій думці.

Ісократ

Говорить добре той, хто поширює роздуми цілого дня, тижня, місяця, а іноді цілого свого життя у мовленні, яке триває годину.

Моріс Ажам

Пристрасті – небезпечна зброя, коли вони не керуються розумом, але фони сильніші самого розуму, якщо супроводжують його й служать йому. За допомогою пристрастей красномовство владарює й торжествує над серцем. Хто вміє пристойно збуджувати їх, той керує розумом людей.

Шарль Баттьо

Красномовство – це Божий дар; дорогоцінне каміння, породження суто природою.

Михайло Сперанський

У всякому творі є певна пануюча думка, до сеї думки повинне все стосуватися. Кожне поняття, кожне слово, кожна буква повинні йти до свого кінця, інакше вони будуть введені без причини, вони будуть зайвими, а все зайве є нестерпним.

Михайло Сперанський

Основою красномовства... є пристрасті.

Михайло Сперанський

Красномовство є дар потрясати душі, переживати в них свої пристрасті і віддавати їм образ своїх понять.

Михайло Сперанський

Хто має справу з людьми... повинен мислити добре, але говорити ще краще.

Михайло Сперанський

Навчати красномовства неможливо, бо неможна навчити мати пишну уяву й сильний розум. Але можна навчати, як користуватися цим божественним даром.

Михайло Сперанський

Якщо красномовство розуму з'єднається з красномовством серця, то майже немає і сил їм протистояти.

Михайло Кошанський

Виникнення красномовства відноситься до перших часів суспільного життя, хоча воно тоді було більше даром природи, ніж плодом мистецтва.

Олександр Мерзляков

У суспільстві, де зневажається істинне красномовство панує... банальна балаканина.

Антон Чехов

Для інтелігентної людини погано говорити повинно б вважатися такою ж непристойністю, як не вміти читати й писати, а у справі освіти й виховання навчання красномовства слід було б вважати неминучим.

Антон Чехов

Красномовство є мистецтво про всяку дану матерію красно (добре) говорити і тим самим схилити інших до своєї про це думки.

Михайло Ломоносов

Силами красномовства... захищаємо невинних,... перешкоджаємо розрухам безпутників, відвертаємо шкоди і небезпеки,... зберігаємо дружбу, потішаємо пригноблених,... викорчовуємо ненависть, здобуваємо прихильність, втихомирюємо сварки і незгоди.

Феофан Прокопович

Стріли, мечі... можуть мати владу над тілом, можуть підривати мури, але не можуть подолати загартованого духу... Якою повинна бути та сила, котрій міг би підкоритись дух? ...Такою силою є красномовство.

Феофан Прокопович

Багато благ як громадських, так і приватних... і вигід людського життя походять з красномовства. Суспільна його користь така: передусім, завдяки красномовству люди відокремились від тваринного дикого життя... заснували міста та встановили тверді закони.

Феофан Прокопович

Що можна уявити собі принаднішим, приємнішим, солодшим, ніж красномовство, ...яке приховує і захоплює людські душі.

Феофан Прокопович

За допомогою красномовства ти можеш здобути найбільшу прихильність, найміцнішу дружбу, найбільшу відданість.

Феофан Прокопович

Природна течія думки дає, крім розумової, глибоку естетичну насолоду.

Анатолій Коні

В основі судового красномовства покладено необхідність доказувати і переконувати.

Анатолій Коні

Судове красномовство – необхідна частина справжньої культури судового процесу, без якої справедливе правосуддя не мислиме.

Анатолій Коні

Потрібно знати предмет, про який говориш, точно і детально...

Анатолій Коні

Загальний рівень судового красномовства є яскравим зразком рівня поваги до людини в суспільстві.

Анатолій Коні

Недопустимі висловлювання грубі, принижуючі. Вони не підсилюють, а лише послаблюють обвинувачення.

Анатолій Коні

Навіть найцінніші думки можуть бути втрачені, якщо вони не оформлені в дієву словесну форму.

Петро Пороховициков

ІСТИННИЙ ОРАТОР

Ніщо не може бути світлішим та сильнішим істини.

Іоанн Златоуст

Істинно, хто впадає у пристрасті до нерозумних похвал, той не матиме ніякої користі ні від яких багатьох трудів своїх, ні від сили свого слова.

Іоанн Златоуст

Мета оратора – говорити переконливо.

Цицерон

Істинний оратор... своїм впливом і мудрістю не лише собі пошукує почет, а й багатьом громадянам, та й усій державі загалом приносить щастя й добробут.

Цицерон

Найкращий оратор є той, хто своїм словом і повчає слухачів, і дає насолоду, і справляє на них сильне враження.

Цицерон

Оратор – це просто людина, яка вміє користуватися у справах судових і громадських словами, приємними для слуху, і судженнями, переконливими для розуму.

Цицерон

Оратор повинен володіти дотепністю діалектика, думками філософа, словами мало не поета, пам'яттю законодавця.

Цицерон

Вміння правильно говорити... ще не заслуга, а не вміння – вже ганьба, тому що правильне мовлення, по-моєму, не стільки достоїнство вправного оратора, скільки властивість кожного громадянина.

Цицерон

Найбільша цінність оратора не тільки сказати те, що потрібно, але і не сказати того, чого не треба.

Цицерон

Оратор багатий не лише словами, а й думками.

Цицерон

Ораторові приходиться на допомогу ще м'якість голосу, скромний вираз обличчя, ласкавість мовлення.

Цицерон

Для оратора немає нічого важливішого при проголошенні промови, ніж прихилити до себе слухача.

Цицерон

Вчити – обов'язок оратора, давати насолоду – честь... справляти ж сильне враження – необхідно.

Цицерон

Немає такого предмета, який був би виражений гарно й достойно і не став би надбанням оратора!

Цицерон

Нічого немає прекраснішого за досконалого оратора.

Цицерон

Оратором є лише той, хто в змозі говорити з кожного питання гарно, вишукано і переконливо.

Корнелій Тацит

Нехай уникає оратор бридких і низьких жартів, нехай вводить різноманітність.

Корнелій Тацит

Оратор є красномовним тільки тоді, коли здається всім, що він говорить правду.

Квінтіліан

Оратор повинен... розв'язувати справи великої важливості і завжди прагнути перемогти.

Квінтіліан

Оратор користується народною прихильністю лише тоді, коли завчасно продумає, що буде говорити: лише цим доводить він свою відданість народу, а той, хто не турбується, як буде сприйнята його промова, діє... як людина, яка більше спирається на силу, ніж на переконання.

Демосфен

Є три причини, які збуджують довір'я до мовця, тому що є рівно стільки речей, в силу яких ми віримо без доказів, – це розум, добро, чесність.

Арістотель

З розумовим запасом людини і з її здатністю необхідно рахуватися, хоч би за чим ми зверталися до неї – навчити її чого-небудь, переконати у чомусь... В ораторському мистецтві це знання дає точку опори доказам оратора і становить необхідну умову для доступності промови.

О. Бен

Оратор має безліч спільних точок зору зі своїми слухачами, але вважати, що всі люди в усьому схильні вчиняти так, як ми самі, це хоча й природно, але не правильно.

О. Бен

Оратор має бути знайомий з предметом промови до найменших дрібниць, тоді він зможе користатися усіма сторонами предмета для досягнення успіху.

О. Бен

Виявлення своїх почуттів оратором є могутній засіб захоплювати інших.

О. Бен

У душі оратора повинна лежати істина.

Густав Лансон

Оратор, який виступає на громадських зборах і який бажає прикувати увагу слухачів, повинен говорити з чистим серцем і відкритою душею.

Єгор Фукс

Як багато може означати вираз душевних рухів в очах, легкий рух руки,... погляд! ...Ними часто робить оратор в одну мить такі дії, яких не зробила б поєднана сила діалектики і красномовства відбірковими словами.

Клод Віланд

Оратор, достойний уваги, є той, хто користується словами для думки, а думкою для істини й доброчесності.

Франсуа Фенелон

Оратор, який виступає перед певною аудиторією, повинен враховувати рівень її здібностей, інтересів...; в іншому випадку він даремно буде розраховувати на вплив її слухачів і на прихильність.

Девід Юм

Це великий ораторський прийом – вміти іноді тільки вговорити людей, коли їх можна було б переконати.

Георг Ліхтенберг

Часто оратори надолужують довжиною те, чого не вистачає у них у глибину.

Шарль Монтеск'є

Істинний мудрець, хто вміє багато сказати коротко і ясно.

Аристофан

Багато говорити і багато сказати не є те саме.

Софокл

Усякий прекрасний і багатий думками розум завжди буде висловлюватися найбільш природно, без натяків і ясно повідомляти свої думки іншим. Навпаки, розумова злиденність, заплутаність, пихатість будуть обряджатися у найвишуканіші вирази, щоб пишними фразами прикрити буденні думки, подібно до людини, яка, не маючи величі краси, хоче замінити цей недолік одягом.

Артур Шопенгауер

Справжній оратор прикрашає свою промову тільки світлими істинами, найблагороднішими почуттями, виразами сильними й відповідними тому, що бажає він навіяти... він мислить, відчуває і слова йдуть.

Франсуа Фенелон

Людина, обдарована великою душею з деяким природним хистом говорити... ніколи не повинна боятися браку виразів, її найнезначніші промови матимуть взірцеві риси, яким високомовні красномовці не в змозі навіть внаслідувати.

Франсуа Фенелон

Справа хорошого оратора – повернути предметам власну їх важливість і красу.

Михайло Сперанський

Сильне почуття і жваве уявлення для оратора необхідні абсолютно.

Михайло Сперанський

Під пристрасним у слові я розумію ті місця, де серце оратора промовляє серцю слухачів.

Михайло Сперанський

Якщо пристрась у тобі не дихає ніколи слово твоє не оживиться, ніколи не запалиш уяви твоїх слухачів.

Михайло Сперанський

Щасливий той, кому природа дарувала гнучкий, сильний, чистий... і дзвінкий голос.

Михайло Сперанський

Мова обличчя завжди була визнана найтоншим тлумачем позувань душевних. Часто один погляд, одне опускання брови говорить більше, ніж усі слова оратора, а тому він повинен вважати найістотнішою частиною свого мистецтва вміння настроювати обличчя відповідно до мовлення; а особливо око – орган душі настільки сильний, настільки й виразний, як і мова, – повинно слідувати за усіма його рухами і передавати слухачам почування його серця.

Михайло Сперанський

Майстерний ритор при збудженні й заспокоєнні пристрастей повинен дбати, аби подібні випадки так жваво, яскраво слухачам у слові зобразити, щоб вони пропоновану справу, як перед очима, ясно бачили.

Михайло Ломоносов

Записи в руках оратора на 50 % знижують інтерес до виступу... Важко примусити аудиторію витерпіти читання промови за папірцем.

Дейл Карнегі

Говоріть просто, але водночас виразно й вишукано.

Петро Пороховицьков

Щоб переконати інших, треба ретельно зважувати кожне слово.

Петро Пороховицьков

Знайте ціну словам, пам'ятайте, що одне просте слово може виражати всю суть справи..., один вдалий епітет інколи вартий цілої характеристики.

Петро Пороховицьков

Пристойний вигляд, положення, виразність і зміни обличчя, рухи рук... повинні відповідати змісту мовлення й оживляти кожне слово.

Олександр Мерзляков

Рухи тіла оратора повинні певним чином не тільки малювати характер його, але й усяку думку і почуття.

Олександр Мерзляков

У слові чи розмові лежать три наміри оратора: навчання, переконання і мистецтво зворушити слухача.

Олександр Мерзляков

Коли греки склали із красномовства науку, тоді з'явилися між ними так звані оратори, які використовували своє мистецтво або у справах державних, або у судових дослідженнях.

Олександр Мерзляков

Оратор ставить перед очі подвиги героїв, ... величаво прикрашає мужів, що здобули славу... виголошує похвали... Адже ж чеснота, якщо її хвалити, збільшується і росте не лише в душі однієї людини, а й інших закликає до наслідування.

Феофан Прокопович

Все, що тільки є у природі речей, може бути предметом промов оратора.

Феофан Прокопович

Ратаї слова приводячи словесних ягнят до духовного ярма і занурюючи... рало у мисленневих борознах, ...й засипаючи сім'я духовне, надіями майбутніх благ веселяться.

Кирило Туровський

Слово – один з найвеличніших видів зброї людини. Безсиле саме собою, воно стає могутнім та невідворотним коли сказане уміло, щиро й вчасно.

Анатолій Коні

ПРОМОВА: МАЙСТЕРНІСТЬ ПЕРЕКОНАННЯ І ВПЛИВУ

Дар переконливої мови є той самий, що і дар лікування, бо лікування допомагає тілові, а переконлива мова лікує душі.

Платон

В чому полягає мистецтво промов: вони не повинні бути ні довгими, ні короткими, але в міру.

Платон

Насамперед, слід пізнати істину стосовно будь-якої речі, про яку говориш чи пишеш.

Платон

Промови достойної людини завжди спрямовані до вищого блага.

Платон

Тільки у промовах повчальних, які проголошуються заради навчання, у промовах про справедливість, красу й благо є ясність, досконалість, які варті старань.

Платон

Промова складається з трьох елементів: із самого оратора, з предмета, про який він говорить, та особи, до якої він звертається.

Арістотель

Ясність – головна перевага промови, бо очевидно, що неясні слова, не роблять своєї справи.

Арістотель

Достоїнство стилю полягає в ясності: доказом цього служить те, що якщо промова не є ясною, вона недосягає мети.

Арістотель

Стиль не повинен бути ні занадто низьким, ні занадто високим, але повинен відповідати предметові мовлення.

Арістотель

Стиль мовлення писемного – самий точний.

Арістотель

Недостатньо знати, що слід сказати, але необхідно сказати це так, як треба; це значною мірою сприяє тому, щоб промова справила необхідне враження.

Арістотель

Тон промови слід обирати такий, який найбільшою мірою утримує увагу слухачів і який не тільки їх усолоджує, а й насолоджує без пересичення.

Цицерон

Ніхто ніколи не міг ні пишності, ні переваги у красномовстві здобути без науки про промови і, що ще важливіше без всебічної освіти.

Цицерон

Промова..., яка відповідає і поняттям і думкам слухачів, становить невід'ємне надбання оратора.

Цицерон

Промова повинна розцвітати і розгортатися тільки на основі повного знання предмета.

Цицерон

Привернути слухача, збудити його увагу..., викласти справу коротко й ясно... обґрунтувати свою точку зору та спростувати протилежну і зробити це не хаотично, а за допомогою такої побудови окремих доказів, щоб загальні наслідки впливали із часткових доказів; нарешті замкнути все це запальним або заспокійливим висновком.

Цицерон

Саме промова солідна, пишна, яка відповідає і поняттям, і думкам слухачів, становить невід'ємне надбання оратора.

Цицерон

Ті, хто говорять або коротко, або стримано, можуть суддю про щось повідомити, але не схвилювати: а вся справа у цьому.

Цицерон

І найблискучіша промова набридає, якщо її затягти.

Блез Паскаль

Перш, ніж взяти слово проголосити промову, її слід підготувати.

Регінальд Цільке

Вступ є самою видимою й відчутною частиною: його слухають з більшою уважністю, він привертає або відволікає увагу слухачів. Часто, якщо вступ красномовний, слухачі у таке приходять засліплення, що огріхи в інших частинах промови ніким не бувають помічені; якщо ж він поганий, то хоч би, якою решта твору була прекрасною, оратор сприймається усіма без задоволення; настільки сильними є перші враження.

Габріель Анрі Гайар

Виразний погляд, доречно зроблений рух... варті іноді значно більше усіх промов.

Габріель Анрі Гайар

Промова, яка турбується про істину, повинна бути простою і не мудрованою.

Луцій Анней Сенека

Майстерна промова здатна голубити, запалювати, полонити...

Френсіс Бекон

Найпереконливіші промови саме ті, де міститься найбільше образів.

Клод Гельвецій

Добре підготовлена промова – це на 9/10 виголошена промова.

Дейл Карнегі

Не робіть властивої майже усім помилки – не робіть спроби торкатися у невеликій промові надто великого кола питань! Візьміть один чи два аспекти теми й спробуйте висвітлити їх ґрунтовно.

Дейл Карнегі

Для ясності промови необхідно, щоб кожне слово вживалося в якомусь із добре відомих його значень і щоб до думки добиралися найбільш доречні слова.

О. Бен

Для переконливості слід уміти урізноманітнювати вирази. Факт, який не залишив враження в одній формі, може мати успіх при її зміні.

О. Бен

Стислість надає сили мові.

О. Бен

Стислість характеристики зовсім не є перевагою у судовій промові, коли з особистістю пов'язане пояснення справи.

Петро Пороховициков

Істинна стислість полягає у тому, щоб говорити лише те, що достойне бути сказаним і, навпаки, не говорити того, що кожен сам може подумати. Але стислості ніколи не треба приносити в жертву ясність чи граматичну правильність мовлення.

Артур Шопенгауер

Занадто багато слів затемнюють думку, яка повідомляється. Кожне зайве слово, хоча й поставлене для роз'яснення, справляє зворотню дію. Багато слів для небагатьох думок – неспростоване свідчення посередності; ознака видатної голови – багато думок у небагатьох словах.

Артур Шопенгауер

Розумна промова надовго приковує увагу до однієї й тієї самої людини.

Жан-Жак-Руссо

Проголошуючи промову, я повинен, передусім, потурбуватися про те, щоб переконати слухачів... Найсильніше ж переконання – обіцянка сказати нові дуже важливі речі, щоб привернути увагу аудиторії.

Аліг'єрі Данте

Якщо хочеш переконати, прагни, перш за все, сподобатися; прагни, щоб голос твій звучав гармонійно, ...щоб головні пункти у твоїй промові та її висновках звучали сильно й голосно.

Філіпп Честерфілд

Промова, так само як і наші вчинки, створює сприятливе враження тільки тоді, коли вона сповнена невимушеності, простоти й щирості.

Франциск Вейсс

Промова, яка не творить у вас ніякого відчуття, яка служить тільки для звеселення вашого розуму... хоч би якою гарною вона здавалася, не може називатися красномовною.

Франсуа Фенелон

Розвиваючи думку в промові, слід спочатку схему її вкласти в розум слухача.

Василь Ключевський

Найкращі виступи прості, зрозумілі, наповнені глибинним змістом.
Анатолій Коні

Якщо думка стрибає з предмета на предмет, ...якщо головне постійно переривається, тоді таку промову, майже неможливо слухати.
Анатолій Коні

Не слід дуже поспішати або зайву протяжність використовувати, тому що від першої промови буде слухачам незрозуміло, а від другої – нудно.

Михайло Ломоносов

Промову виголошувати слід голосом чистим, безперервним... кожну фразу, склад і літеру вимовляти чисто і ясно.

Михайло Ломоносов

Промова, прикрашена словами і думками, з приємністю сприймається слухачами.

Феофан Прокопович

Стиль промов змінюється... відповідно до їхнього змісту.

Олександр Мерзляков

Стиль промов змінюється до безконечності, відповідно до їхнього змісту. Оратор використовує всі три головних види роду стилю, як-то: простий, або народний – у поясненні своєї справи, у пропозиціях чи розгляді думок; середній – для того, щоб деякими пристойними прикрасами замінити сухий і нудний образ доказів та пояснень, щоб оживити його картинками, описами й роздумами; і, нарешті, високий – у тих місцях, де володарює пристрасть, де вживається усе, щоб запалити уяву й зворушити серце.

Олександр Мерзляков

10.2. ЦИТАТИ НА ЩОДЕНЬ: УСТАМИ МУДРИХ ЛЮДЕЙ

*Цитата на будь-який випадок – це
кращий спосіб мислити оригінально...
Дороті Сейерз*

Ц и т а т а – дослівно наведений уривок з тексту для підтвердження або заперечення висловленої думки. У цитатах нічого не змінюють (навіть розділових знаків).

Цитата формує й виражає відносно самостійну думку, що відображає частину реальної дійсності, показує відношення повідомлюваного змісту до буття.

Але слід пам'ятати, що надмірне вживання цитат – недоречне. Користуючись цитатами, досить важливо уміти їх добре прочитати чи сказати. Бо в інтонуванні, як і в самих словах – сенс висловлювання. Тож для цього слід правильно підібрати і грамотно записати цитату, обов'язково зважити на розділові знаки, у маловідомих словах поставити наголос та уважно перечитати.

Цитати використовуються в окремих випадках з метою порівняння, увиразнення сказаного. Крім того, цитати в усній мові – один із засобів активізувати увагу слухачів, зробити виступ цікавим, виробити атмосферу довір'я, приязності. Адже все, що створює світ різноманітності й толерантності потрібно і слухачам, і мовцю.

Руслан Кацавець

МИСЛИМО ОРИГІНАЛЬНО

Людина є розум.
Амвросій

Бути нижче самого себе – невігластво, а бути вище самого себе – не що інше, як мудрість.

Сократ

Кожна людина – відбиток свого внутрішнього світу.
Цицерон

Кожна людина є художником свого життя, що черпає силу й натхнення у собі самому.

Сергій Булгаков

Вільна, усвідомлена активність є визначальною рисою людини.

Альфред Адлер

Якщо внутрішня ситуація не усвідомлюється, вона перетворюється у зовнішні події, подібні долі.

Карл Густав Юнг

Людина народжується для справи.

Ернест Гемінгвей

Кожен бачить, яким ти здаєшся, мало хто відчуває, яким ти є.

Нікколо Макіавеллі

Єдина людина, з якою Ви повинні порівнювати себе – це Ви у минулому, і єдина людина, краще якої Ви повинні бути – це та, хто Ви є зараз.

Зігмунд Фрейд

Людина варта настільки, наскільки дає собі самооцінку.

Франсуа Рабле

Найбільшим досягненням особистості... є акт найвищої мужності – повернутися обличчям до життя.

Карл Густав Юнг

Наші особистості є частиною оточуючого нас світу, і їх тайна так же безмежна.

Карл Густав Юнг

Хвалять людину за мірою розуму.

Кн.пр.Соломонових (12:8)

Бідний на розум висловлює презирство до ближнього; але розумна людина мовчить.

Кн.пр.Соломонових (11:12)

Залиште нерозумне і живіть шляхом розуму.

Кн.пр.Соломонових (9:6)

Розум являє сукупність найкращих наших почуттів.

Персі Біші Шеллі

Розум немає ціни, а виховання – кордонів.

Мартін Лютен Кінг

Якщо почуття будуть не справжні, то й увесь наш розум виявиться хибним.

Лукрецій

Серце розумного здобуває знання, і вухо мудрих шукає знання.

Кн.пр.Соломонових

Мудрість краща за перли, і ніщо з бажаного не зрівняється з нею...

Кн.пр.Соломонових (8: 11)

Той, хто спілкується з мудрими, стає мудрішим.

Кн.пр.Соломонових (13:21)

Людина мудра сильна, і людина розумна зміцнює силу свою

Кн.пр.Соломонових

Учітеся добро чинити.

Книга Ісаїя

Не вважай себе мудрим: інакше гординею вознесеться душа твоя і впадеш у руки ворогів твоїх.

Антоній Великий

Переді мною розкрита книга, одна сторінка якої – земля, а друга – небо. Я вчусь за цією книгою.

Антоній Великий

Мудрістю влаштовується дім і розумом утверджується, і з умінням наповнюється він усередині всяким дорогоцінним і прекрасним майном.

Кн.пр.Соломонових

Мудрість – найточніша із наук.

Арістотель

Мудрість є не що інше, як наука про щастя.

Дені Дідро

Мудрий той, хто знає не багато, а потрібне.

Есхіл

Хто мудрий, той і добрий.

Сократ

Мистецтво бути мудрим полягає в умінні знати, на що не слід звертати увагу.

Уільям Джеймс

Хто нехтує слово, той заподіює шкоду собі; а хто боїться заповіді, тому воздається.

Кн.пр.Соломонових (13:13)

Не утвердить себе людина беззаконням.

Кн.пр.Соломонових (12:3)

Хто за добро відплачує злом, від дому того не відійде зло.

Кн.пр.Соломонових (17:13)

Багатство додає багато друзів, а бідного залишає і друг його.

Кн.пр.Соломонових

Хто благодіє бідному, дає в борг Господу, і Він воздасть йому за благодіяння його.

Кн.пр.Соломонових

Моральна свобода – велике людське багатство, воно дається не природою, а справедливим ладом. Але це багатство стає благом, якщо людина... розуміє спільні для всіх людей інтереси і потреби.

Василь Сухомлинський

Тільки такі зміни, що відповідають людським інтересам і є у межах їхньої придатності до адаптації, мають право на існування і повинні заохочуватися.

Ауреліо Печчеї

Копай всередині себе криницю для тої води, яка зросить і свою оселю і сусідську.

Григорій Сковорода

Найбільша перемога – перемога над своїм негативним мисленням...
Сократ

Свобода – найцінніше благо, дароване небом людині.

Мігель де Сервантес

Твоє бачення стане ясним, тільки, якщо ти зможеш заглянути у своє серце. Хто дивиться назовні – бачить лише сні.

Карл Густав Юнг

Якщо Ви не усвідомлюєте того, що відбувається усередині Вас, із зовні це здається долею.

Карл Густав Юнг

Хто дивиться назовні – мріє, хто дивиться всередину – прокидається.

Карл Густав Юнг

Якщо внутрішня ситуація не усвідомлюється, вона перетворюється у зовнішні події, подібні долі.

Карл Густав Юнг

У якості маски... частіше виявляється посмішка, що є протилежністю всіх негативних емоцій: страху, гніву, смутку, обурення.

Пол Екман

Все у світі являється енергією... Якщо Ви налаштуєтесь на енергетичну частоту тієї реальності, яку хочете створити для себе, то отримаєте саме те, на що налаштована Ваша частота.

Альберт Ейнштейн

Пригнічені емоції не зникають. Їх змусили замовкнути. І вони з середини продовжують впливати на людину.

Зігмунд Фрейд

Майте безсумнівну віру до науки.

Паїсій Величковський

Наука – найважливіше, найкорисніше, найпотрібніше в житті людини.

Антон Чехов

Де владарює дух науки, там звершується велике і малими засобами.

Микола Пирогов

Наука є не лише знанням, а й свідомістю.

Василій Ключевський

В усіх науках... плодом є правильна практика.

Григорій Сковорода

Навчаючи, вчимося.

Луцій Анней Сенека

Потрібно тягнутися до знань заради того, щоб бути корисним у житті.

Френсіс Бекон

Ми повинні навчати дітей бути творчими особистостями.

Абрахам Маслоу

Сенс справи не у повноті знання, а у повноті розуміння.

Демокрит

Мета всіх наук полягає в тому, щоб наділяти життя людське новими винаходами і багатствами.

Френсіс Бекон

Наука сприяє поширенню і торжеству великих ідей.

Луї Пастер

Наука є не що інше, як упорядкування мислення.

Альберт Ейнштейн

Наука – це організоване знання.

Герберт Спенсер

Наука є не що інше, як відображення дійсності.

Френсіс Бекон

Наука удосконалює природу, але сама удосконалюється досвідом.

Френсіс Бекон

Наука не є і ніколи не буде закінченою книгою.

Альберт Ейнштейн

Знання мають вести до істини, до моральності.

Св. Григорій Богослов

Потрібно тягнутися до знань заради того, щоб бути корисним у житті.

Френсіс Бекон

Найвище навчання – це навчити людське серце самопізнання, і чим глибше це самопізнання, тим людина мудріша, щиріша, терпиміша і добріша.

Персі Біші Шеллі

Насіння всіх наук криється всередині людини.

Григорій Сковорода

Знайти зміст у безмістовному: ось у чому полягає учення.

Василій Ключевський

Хто розпочав, половину зробив. Тож поступайте мудро – розпочинайте!

Горацій

Книги – мов ріки, які напоюють собою увесь світ... У книгах світило мудрості.

Повість минулих літ

Не розум від книг, а книги від розуму створилися.

Григорій Сковорода

Крізь вікна книг, Свободи світло ллється.

Дмитро Павличко

Книги повинні бути результатом наук, а не науки – результатом книг.

Френсіс Бекон

Кращі із книг – ті, що дають найбільше підстав для роздумів, притому, на найрізноманітніші теми.

Анатоль Франс

Читання книги – це ніби розмова з найкращими людьми минулих віків.

Рене Декарт

Хто навчається без книг, той черпає воду решетом.

Гордон Драйден

Книги... багатівікові плоди людської діяльності.

Самюел Смайлз

Усе змінюється, але ніщо не зникає.

Овідій

Хто... відстає від моральності, той більше йде назад, аніж вперед.

Арістотель

Духовне відродження суспільства починається з відродження храму своєї душі.

Єп. Єгор'євський

Духовна культура – то інтелектуальний стан народу, то розвиток всенародного розуму: його науки, віри, переконань, звичаїв, етики.

Іван Огієнко

Духовна культура творить із людини найдосконалішу одиницю.

Іван Огієнко

Будь найкращим, набувай багатство, але залишайся скромним.

Гордон Драйден

Потрібно молодь оберігати від зіткнення з усім поганим, особливо, з тим, у чому є що-небудь низьке чи тим, що розпалює ненависть.

Арістотель

Час нічого не може зробити великим думкам, які так же свіжі і тепер, як тоді, коли вперше, багато віків тому зародилися розумом своїх авторів.

Самюел Смайлс

Неможливе сьогодні стане можливим завтра.

Костянтин Ціолковський

Праця у наш час – це велике право і великий обов’язок.

Віктор Марі Гюго

Ніколи не повторяй того, чого не чув сам.

Жюль Ренар

Не слід говорити всієї правди, але слід говорити лише правду.

Жюль Ренар

Свобода мислення – невід’ємне право кожного.

Жозеф Ернест Ренан

Мрія гарна і корисна, якщо не забувати, що вона – мрія.

Жозеф Ернест Ренан

Існує лише один шлях до щастя – не перейматися тим, що не підвладне волі.

Епіктет

Думка – не видима природа, природа – видима думка.

Генріх Гейне

Робити те, що для інших нелегко – це талант; робити те, що для таланту неможливо – це геній.

Анрі-Фредерік Аміель

Світ – переміни, життя – сприйняття.

Марк Аврелій

Не мудруй над собою – будь простим.

Марк Аврелій

Мрійте про велике... Великі мрії здатні торкнутися людських душ.

Марк Аврелій

Не вважайте себе незваними гостями на бенкеті мудреців. Займіть підготовлене Вам місце. І тоді, віч-на-віч із прекрасними творіннями поетів, вчених, артистів, істориків усіх часів і народів, Ви правильно оціните свої здібності, і Вашим очам відкриються нові, широкі, незвідані обрії.

Анатоль Франс

Я ніколи не думаю про майбутнє, воно само приходиться досить скоро.

Альберт Ейнштейн

* * *

Обвинувачення передбачає наявність злочину.

Цицерон

Найбільше заохочення злочину – беззаконність.

Цицерон

Злочини не спокутуються милостинею (добрими справами), якщо не змінюється життя.

Аврелій Августин

Найкращим способом перешкодити злочинам, було б переконати всіх, що злочин – це не більше, ніж вираження слабкості.

Альфред Адлер

Тільки закони можуть встановлювати покарання за злочини.

Чезаре Беккарія

Хто, маючи можливість попередити злочин, не робить цього, той цьому сприяє.

Луцій Анней Сенека

Тільки слабкі чинять злочини, сильному і щасливому вони не потрібні.

Франсуа Вольтер

Найбільш винуваті – найменш великодушні, це загальне правило.

П'єр Бомарше

Чого не клав, того не бери.

Солон (афінський політик, законодавець)

Не винось вироку, не заслухавши обох сторін.

Соломон (видатний представник давньої держави Ізраїль)

Покараний злочинець – це приклад усім негідникам.

Жан Лабрюйєр

Безвинно засуджений – питання совісті усіх чесних людей.

Жан Лабрюйєр

Краще не карати злодіїв, аніж карати безвинних.

Карлос Рохас

Однакові покарання за однакові злочини не повинні бути, що накладаються на всіх злочинців без вилучення. Слід взяти до уваги обставини, що мають вплив на чутливість.

Ієремія Бентам

10.3. СЛОВО – ЖИВОТВОРНЕ ДЖЕРЕЛО

*Таємниця духовності слова –
у силі й красі духу мовця...*

Артемій Владимиров

С л о в о – звук або комплекс звуків, що має певне значення і вживається в мові, як єдине ціле. Мова складається зі слів. Якщо мова є засобом спілкування, то слово – необхідна частина засобу спілкування. Окремо взяте слово відрізняється від словосполучення та речення, бо не має вираженого зв'язку з іншими словами, не має твердження й заперечення.

Слово – одна з основних одиниць мови. За допомогою слова людина здатна називати предмети, явища, процеси; характеризувати їх дії, ознаки або вказувати на них. Тому основна роль слова у мові – називна. У слові, як основній одиниці мови, взаємодіють лексичні, граматичні й фонетичні можливості.

Висловлювання великих і знаменитих людей вчать доладно й гарно говорити, уважно слухати; оригінально мислити. У них звертається увага на точність, виразність, доцільність слова, спрямованого на загальносуспільні, життєдіяльні моменти. Це – духовність і високоморальність, любов до України і рідного слова.

Висловлювання можна використати в усній і писемній мові, зокрема, при підготуванні промов, лекцій, доповідей.

Руслан Кацавець

СЛОВО ПРО СЛОВО

Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово. Воно в Бога було споконвіку. Усе через Нього постало, і ніщо, що постало, не постало без Нього.

Євангеліє від Іоанна 1:1 – 4

У руці Бога і ми, і слова наші.

Книга премудрості Соломонових

Кажу ж вам, що за кожне слово пусте, яке скажуть люди, дадуть вони відповідь судного дня! Бо зо слів своїх будеш виправданий, і зо слів своїх будеш засуджений.

Мф. 12, 36–37

Ваше ж слово хай буде: так – так, ні – ні. А що більше над це, то те від лукавого.

Євангеліє від Матвія 5:37

Нехай жодне слово гниле не виходить із уст ваших, але тільки таке, що добре та потрібне збудування, щоб воно подало благодать тим, хто чує.

Єф. 4:29

Не квапся своїми устами, і серце нехай не поспішає казати слова перед Божим лицем.

Еккл. 5, 1–2

Блаженні ж і ті, хто слухає Божого Слова і його береже!

Євангеліє від Луки 11:28

Хто володіє великою силою слова (а її у небагатьох можна знайти), навіть і той не буває вільний від постійних трудів.

Іоанн Златоуст

Золоті яблука у срібних прозорих посудинах – слово, сказане пристойно.

Книга притч Соломонових

Хто нехтує слово, той заподіює шкоду собі; а хто боїться заповіді, тому воздається.

Книга притч Соломонових 13:13

Хто стереже свої уста, той збереже свою душу.

Книга притч Соломонових 13:3

Зле слово і добрих робить злими, а добре – і злих перетворює на добрих.

Прп. Макарій Великий

Нехай нечисленними будуть слова твої! Бо як сон наступає через велику роботу, так багато слів має і голос безглузлого.

Еккл. 5, 1–2

Святеє слово, святої правди.

Тарас Шевченко

Орю свій переліг – убогу ниву та сію слово. Добрі жнива колись-то будуть.

Тарас Шевченко

Возвеличу отих рабів німих. Я на сторожі коло їх поставлю слово.

Тарас Шевченко

Я слово освячують мушу, Нехай Божим духом цвіте, Бо слово лікує душі, Коли воно справді святе.

Микола Адаменко

Діяти зі словом треба чесно. Воно – вищий подарунок Бога людині.

Микола Гоголь

Слова – це крила ластівки... тож маємо зробити все для того, щоб не звернулися крила, щоб не обірвалася золота нитка, яка веде з давнини в наші дні.

Юрій Мушкетик

Слова – це ті ж зерна, що впали у родючу землю; це хліб наш насущний, без якого неможливе саме життя.

Юрій Мушкетик

Слово – це діамант: то сяє й сміється... то спалахне, мов зірка провідна, яка народжує надії, мрії, сподівання, або веселою заграє й так бадьоро запалає, неначе вабить, кличе, і навіть надихає.

Григорій Косинка

Без поваги, без любові до рідного слова не може бути ні всебічної людської вихованості, ні духовної культури.

Василь Сухомлинський

Людина ..., якій нічого не промовляє рідне слово, – це людина без роду й племені.

Василь Сухомлинський

Любов до Батьківщини неможлива без любові до рідного слова. Батьківщина – це твоє рідне слово.

Василь Сухомлинський

Зробити рідне слово надбанням духовного світу дитини – це значить разом із звучанням рідного слова влити в молоду душу відчуття краси і емоцій, які вклав народ у слово... протягом століть.

Василь Сухомлинський

Слово «здрастуйте» має чарівну властивість – воно пробуджує почуття взаємного довір'я, зближує людей, відкриває їх душі.

Василь Сухомлинський

Сотні тисяч слів у нашій мові, але першими я б поставив три: народ, праця, хліб. Це три корені, на яких тримається наша держава.

Василь Сухомлинський

Рідне слово – то невичерпне, животворне... джерело, з якого дитина черпає уявлення про навколишній світ, про свою родину, про своє село і місто, про весь свій край.

Василь Сухомлинський

Слово – це ніби той місток, через який наука виховання переходить у мистецтво, майстерність.

Василь Сухомлинський

Якщо ти хочеш зробити ось так, але не впевнений, що зробиш, ніколи не кажи: даю слово, що зроблю. Краще скажи: хочу примусити себе зробити ось так.

Василь Сухомлинський

Кожне слово рідної мови має своє обличчя, як у квітки, у нього неповторний аромат і відтінок барви.

Василь Сухомлинський

Рідне слово – це могутній засіб виховання почуттів.

Василь Сухомлинський

У слові народ втілив красу і багатство навколишнього світу.

Василь Сухомлинський

Тільки той може осягти своїм розумом і серцем красу, велич і могутність Батьківщини, хто збагнув відтінки і пахощі рідного слова.

Василь Сухомлинський

Слово... – наймогутніша сила.

Іван Вихованець

Усі діяння наші, думки і сподівання закріплюються у слові.

Іван Вихованець

Щасливий той, хто пізнав у дитинстві чари рідного слова, виховав у собі жагу пізнання і зберігає її протягом усього життя.

Іван Вихованець

За допомогою слова ми проникаємо в думки і почуття, які хвилювали людей за тисячоліття до нас.

Іван Вихованець

Зусиллями двох поетів – Михайла Старицького і Олени Пчілки – слово «мрія» пишно зійшло на багатобарвній ниві української мови, заквітло, зачарувало нас своєю красою.

Іван Вихованець

Український народ... невтомно запалював у слові незгасний вогонь думки і почуття, вічність праці і мрії.

Іван Вихованець

Потрібно докласти чимало зусиль, щоб заховане у слові постало перед нами у всій красі, глибині і неповторності.

Іван Вихованець

Слово – наше найзіркіше око, наймогутніша сила.

Іван Вихованець

Слово – найвірніший посланець з минулого в сьогодні і з сьогодні у прийдешнє.

Іван Вихованець

У слові постають перед нашим зором сторінки давньої історії і здобутки майбутнього.

Іван Вихованець

Слово... Це схованка мудрості народу.

Іван Вихованець

Народ всевічний, Слово – наш народ.

Микола Вінграновський

Немає мужніших, ніж народ учителів; у нього кожне слово – це перлина, це праця, це натхнення, це людина.

Максим Рильський

Хвала тому, хто людям у приполі несе слова, подібні хлібу й солі.

Максим Рильський

Живи народу вічне слово... Цвіти над нами веселково.

Максим Рильський

Вільне творче слово – це душа кожного народу.

Степан Васильченко

Слово наше рідне! Ти сьогодні зазвучало як початок, як начало.

Павло Тичина

Душа тисячоліть шукає себе в слові.

Ліна Костенко

Шукаю слів, як молитов.

Ліна Костенко

Слово має бути сказане так, щоб воно мало акцент доцільності.

Лесь Курбас

Енергія слова – з енергії душі.

Олесь Гончар

Серед чудес світу, якими надихається людина, є таке, яке з повним правом можна назвати «божественним даром» – Слово!

Галина Сагач

Велике діло – добре слово.

Олександр Довженко

У слові новому минуле не в'яне.

Леонід Первомайський

Долю людини повторюють і слова, витворені нею.

Іван Вихованець

Головним творцем слова, його будівничим є народ.

Іван Вихованець

Слово – це найефективніша і найстисліша річ, що не згорає у вогні історії.

Юрій Щербак

Мої зернини – то слова. Як відберуть їх на насіння, Мене чекає воскресіння.

Дмитро Павличко

Ціна словам однакова від роду: чи присягаш на вітрах сторіч при свідкові у вірності народу, чи другові, без свідків, віч на віч.

Борис Олійник

Ми, буває, прощаєм неточні слова, та неточність у слові – ніколи.

Борис Олійник

З усіх два слова: Мати і Вітчизна – існують з віку тільки в однині.

Борис Олійник

О владо слів, солодша від шафрана! А ще солодша – влада над слова... Як впильнувати, щоб вона, бува, не перейшла в розгнuzданість тирана, коли вже слово, втративши свободу, стає рабом без імені й лица, і, нанизавшись на перо співця, кружля покiрно примхам на догоду?!

Борис Олійник

Завдяки слову ми розуміємо одне одного.

Іван Цюпа

Кожне слово – це ніби діамантова намистинка на величезному разку нашої пребагатої мови.

Іван Цюпа

Без слова не було б ні писемності, ні літератури, ані пісні.

Іван Цюпа

У величезному мовному запасі вибрати потрібне слово – то велике вміння і, навпаки, якщо ви користуєтесь словом неточним, то це, власне, те саме, коли б замість відточеного олівця на уроці малювання ви користувалися б цвяхом.

Іван Цюпа

Відчуття краси слова облагороджує духовний світ людини... У цьому відчутті – одне з джерел людської культури.

Іван Цюпа

Не можна щось побудувати словом, якщо те ж саме руйнувати ділом.

Григорій Сковорода

У правильній молитві народиться віра, і постане вона зі Слова.

Ярема Гоян

Святі слова тримають нас на світі і вчать любові до берегів, між якими з віків у віки тече ріка нашого народу, нашої нації, нашої України.

Ярема Гоян

Буде жити наше слово, буде!

Пантелеймон Куліш

Святе слово – рідна мати.

Пантелеймон Куліш

Рідне слово, рідний розум, – Рідна й правда буде.

Пантелеймон Куліш

Отечество собі ґрунтуйте в ріднім слові.

Пантелеймон Куліш

Оживить живеє слово рідну Україну.

Пантелеймон Куліш

Хай іншим словом володію... Хоч мов я знатиму до ста, на материнській лиш посмію, відкрити до матері вуста.

Георгій Петрук-Попик

Людина! Це ж яке слово! Його треба завжди стоячи говорити і кашкета скидати.

Микола Зарудний

Слово Мати велике у своїй високості, єдиноюлюбності, у красі.

Іван Вихованець

Слово Мама великеє, найкращеє слово.

Тарас Шевченко

Слово Мама росте разом з нами, тихо, як тихо ростуть дерева, сходить сонце, розцвітає квітка, як тихо світить веселка і гладить дитину по голівці рідна рука.

Ярема Гоян

Тепле слово: дякую. Вироблені віками... кращі форми повсякденного спілкування – це не звичайна людська забаганка... Це наш повсякденний етикет, наша культура.

Василь Скуратівський

Слова... то глибинні, добуті з дна прадавніх криниць; то стерті, як копійки, що роками котяться з рук у руки; то цілком новенькі мовби лише вчора у якійсь кузні викувані; то рідні і прості, як тато з мамою; то солодкі, як мед... напливали на мене, ... літали, як птахи.

Ф. Федорів

Слів дзвінке суцвіття кришталеве увінчує історії сліди.

Олекса Ющенко

Нехай же осіняє нас крилато не слава – Слово отче. Слово злато.

Маркіян Лубківський

Золоті слова Українські...

Володимир Яворівський

Добра слава з добрим словом – давні побратими.

Андрій Малишко

Весняні барви і кришталевий дзвін у кожному слові.

Іван Трьомсин

О слово рідне, незрівнянне...

Іван Трьомсин

Відроджуйте, творіть, будуйте... рідне слово.

Іван Трьомсин

Словом добрим і справедливим виховуйте дитину.

Варвара Рець

У скарбницю рідного слова складає одне покоління за другим... плоди історичних подій, вірування, погляди... словом, весь слід свого державного життя народ дбайливо зберігає... в слові.

Костянтин Ушинський

О слово! Будь мечем моїм!

Олександр Олесь

Тільки рідне слово, пізнане й осягнуте у дитинстві, може напоїти душу поезією, ...пробудити естетичну насолоду багатомірністю і багатозначністю мови предків.

Чингіз Айтматов

Слово... є одиницею, що невідступно постає перед нашим розумом, як щось центральне в механізмі мови.

Фердинанд де Соссьюр

Слова – єдине, що житиме вічно.

Уільям Гезлітт

Слово, яке йде від серця, проникає в серце.

Нізамі

Немає нічого сильнішого за слово.

Меандр

Немає нічого могутнішого за слово.

Анатоль Франс

Слово вражає жорстоких і руйнує фортецю. Це невидима зброя. Без неї світ належав би грубій силі.

Анатоль Франс

Влучність і доцільність сказаного слова мають часто вирішальне значення для того поняття, яке ним виражене.

Франциск Вейсс

Одного неточного, невдало сказаного або хоча б погано вимовленого слова іноді досить, щоб зіпсувати усе враження.

Адам Міцкевич

Коли словом занадто захоплюються і відривають його від реальності, воно вже втрачає зв'язок з дійсністю.

Титу Майореску

Слово... є певною мірою стимулом розуму.

Титу Майореску

Одне слово, сказане від щирого серця, діє на наш розум сильніше усяких найважливіших доказів,... а особливо, коли воно сказане тоді, коли треба.

Анрі Амільє

Як часто неправильно вжите слово породжує помилкові судження.

Герберт Спенсер

Правильно визначайте слова і звільнете світ від половини непорозумінь.

Рене Декарт

Слово зробило нас людьми.

Іван Павлов

Небо послало Цицерона на землю, щоб показати до якої величі може дійти слово.

Квінтіліан

Поєднання слова з музикою доповнює одне одного: слову музика надає незвичайну силу, музиці слово – повну визначеність.

Цезар Кюї

Вживайте якомога більше слів, які підкреслюють шанобливе ставлення до людей: даруйте, перепошую, дякую, будь ласка.

Іржі Томан

МОВА ВСІХ ОСНОВ ОСНОВА

Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб.

Іван Огієнко

Мова – це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма нашого організування.

Іван Огієнко

У мові наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання.

Іван Огієнко

Літературна наша мова виділилася вже в сталі форми, а тому ми мусимо навчатися не якоїсь говіркової мови, але мови всеукраїнської, цебто літературної.

Іван Огієнко

Мова Тараса Шевченка... стала наріжною підвалиною літературної мови.

Іван Огієнко

Літературну мову треба всіма стежками ширити поміж широкі маси, бо з обопільних впливів мови літературної й народної скоріш зростатиме щиро національна культура української мови, як мови цілої нашої нації.

Іван Огієнко

Мова літературна й мова людова – це дві неблизькі собі мови, але різницю між ними мусимо свідомо зменшувати, завжди пишучи ясно і просто.

Іван Огієнко

Добре знання літературної мови набувається повсякчасним її вивченням та глибоким знанням мови народної.

Іван Огієнко

Літературна мова й є ця спільна всенаціональна мова, цебто мова, об'єднаної нації, оруддя найдоцільнішого порозуміння для всіх окремих племен з їх говірковими мовами.

Іван Огієнко

Літературна наша мова мусить бути чистою, без разячих говіркових привнесень.

Іван Огієнко

Треба всіма силами дбати про те, що зветься культурою літературної мови.

Іван Огієнко

Початок багатьох мовних явищ, треба шукати не з впливу панівної мови, а ще на прабатьківщині.

Іван Огієнко

Народна мова в своїй цілості – неоціненний скарб для збагачення мови літературної. Треба тільки вміти доцільно використати цей скарб.

Іван Огієнко

Й скувалася Мова, державна й соборна, В шоломі з крицевої сталі!

Іван Огієнко

Українська мова в багатстві, витонченості й гнучкості не поступається ані жодній із сучасних літературних мов слов'янства.

Михайло Драгоманов

Українська мова... це не мова простолюду, як твердять московські невігласи, а мова цілої нації... чие місце на право самостійного розвитку в ряду цивілізованих народів уже завойоване й неможе бути зайняте ніким іншим.

Михайло Драгоманов

На москалів не зважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чие краще, нехай судять люди.

Тарас Шевченко

Не маємо ще сильної інтелігенції, що ще багато людей лічать нашу мову (українську – *упор.*) мужицькою і соромляться скрізь нею говорити, а вона ж дзвінка, а вона ж красна і блискуча.

Іван Карпенко-Карий

Я непогано розумію українську мову, і в моїй бібліотеці є немало томів українських віршів. Люблю їх перечитувати. Це мова співуча, мелодійна - мені дуже подобається.

Поль Робсон

Знання рідної мови визначає багатство, широчінь інтелектуальних і естетичних інтересів особистості.

Василь Сухомлинський

Мовна культура – це живодайний корінь культури розумової, усього розумового виховання, високої, справжньої інтелектуальності.

Василь Сухомлинський

Знай, бережи, збагачуй велике духовне надбання свого народу – рідну українську мову. Це мова великого народу, великої культури.

Василь Сухомлинський

Мова – це цілюще народне джерело.

Василь Сухомлинський

Той, хто не знає рідної материнської мови або цурається її, засуджує себе на злиденність душі.

Василь Сухомлинський

Мова – це лад мислення, це віконця, через які людина бачить світ.

Василь Сухомлинський

Користуватися сумішшю з двох мов – це одно з найтривожніших явищ загальнопедагогічного характеру.

Василь Сухомлинський

Рідна мова – то неоціненне духовне багатство.

Василь Сухомлинський

Людина, яка не любить мови рідної матері, якій нічого не промовляє рідне слово, – це людина без роду й племені.

Василь Сухомлинський

Мова – втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова.

Максим Рильський

В народі немає скарбу більшого, як мова.

Юрій Мушкетик

Мова мамина – свята... Її плекали душі і уста мільярдів.

Микола Адаменко

Без мови рідної Непевні будуть кроки – Вона ж бо перепустка
В світ широкий.

Микола Адаменко

Уклін чолом народу, що рідну мову нам зберіг.

Олександр Олесь

Через рідну мову стали ми на ноги, ввійшли в сім'ю просвічених
Європейських народів.

Михайло Возняк

Мова є найбільш живий, найбільш різносторонній і міцний зв'язок,
що з'єднує сучасні, минулі і майбутні покоління народу.

Костянтин Ушинський

Мова... не тільки виражає собою життєвість народу, а й є власне
саме це життя.

Костянтин Ушинський

Покоління людей проходить одне за одним, але результати життя
кожного покоління залишаються в мові – в спадщину нащадкам.

Костянтин Ушинський

Зовсім не байдуже для духовного розвитку дитини, якою мовою
вона говорить у дитячі роки.

Костянтин Ушинський

Моя мово... ти даєш поету дужі крила, що підносять правду в вишину, вченому ти лагідно відкрила мудрості людської глибину.

Василь Симоненко

Мова... містить у собі вічну і хвилюючу загадку, увібравши у свої мінливі глибини всі таємниці історії та буття народу.

Юрій Щербак

Мова... – це пам'ять народу,... це колективна совість суспільства, увінчана в слові.

Юрій Щербак

Славте мову цю чудову на оновленій землі.

Павло Тичина

За ставленням кожної людини до своєї мови можна абсолютно точно судити не тільки про її культурний рівень, але й про її громадську цінність.

Костянтин Паустовський

Убога стилістика найчастіше є породженням убогої думки.

Олесь Гончар

Ставитись до мови творчо, сміливо, але з безмежною відповідальністю – це чудово вміла робити наша класична література.

Олесь Гончар

Наша рідна українська мова – це основа нашої безмежно багатой культури. Це наш дух... наша душа, наша пісня.

Олесь Гончар

Найбільше й найдорожче добро в кожного народу – це його мова, ота схованка його духу, його багата скарбниця.

Панас Мирний

Мова – найбільший духовний скарб, у якому народ виявляє себе творцем.

Іван Вихованець

Мова – дивосвіт, духовна планета, на якій живе виплекана людиною незліченна кількість слів.

Іван Вихованець

Мова – єдине знаряддя для засвоєння спадщини минулого, найвищих здобутків людської культури, людської мислі.

Іван Вихованець

Упродовж віків народ творив і шліфував свою мову, заносючи в мовну скарбницю переплавлені в ніжній душі добірні перлини пізнання, почуття, мрії... Той витворений народом світ мови оточує нас від народження.

Іван Вихованець

Мова супроводжує вас при опануванні знань з усіх навчальних дисциплін.

Іван Вихованець

Всебічному розвитку особистості сприяє висока культура мови. Це вміння правильно розмовляти й писати, активно використовувати мовні знання, творчо застосовувати їх відповідно до мети та обставин спілкування.

Іван Вихованець

Мова невичерпна у творенні словесних форм.

Іван Вихованець

Хіба можна уявити сучасну українську літературну мову, наприклад, без чудового-пречудового слова «мрія»?... Його вигранив для української мови видатний письменник Михайло Петрович Старицький. Звичайно, так майстерно і так філігранно викувати слово можна тільки у злеті поетичного натхнення.

Іван Вихованець

Творець слова Михайло Старицький геніально вловив закони словотвору і подарував нам і всьому світові неповторні чари свого творіння.

Іван Вихованець

Багато є таємниць у світі, і одна з найбільших з-поміж них – мова.

Іван Вихованець

Кожен день дає нам урок пізнання. І завжди і скрізь наш учитель – мова.

Іван Вихованець

З раннього дитинства і до глибокої старості людина невіддільно пов'язана з мовою.

Іван Вихованець

Той, хто зневажливо ставиться до рідної мови, не може й сам викликати поваги до себе.

Олесь Гончар

А Вкраїні ж мова – мов те сонце дзвінкотюче, мов те золото котюче, вся і давність, і обнова – українська мова.

Павло Тичина

Як парость виноградної лози, плекайте мову.

Максим Рильський

Мужай, наша мова, серед прекрасних братніх мов.

Максим Рильський

О мова рідна! Золота колиско, в яких світах би не була я, – з тобою серцем, і по-українськи я вимовляю мамине ім'я.

Зоя Кучерява

Мовлення – ріка, а мова її джерело.

Григорій Сковорода

Свої мови рідної і свого рідного звичаю вірним серцем держітеся. Тоді з вас будуть люди як слід, тоді з вас буде громада шанована і вже на таку громаду ніхто свої лапи не положить.

Пантелеймон Куліш

Мова – могутнє знаряддя... і ораторського мистецтва, і поетичної творчості, і ділового листування, і дипломатичних переговорів.

Максим Рильський

Міра володіння рідною мовою є міра духовності людини та суспільства, отже, – міра загального поступу людини.

Петро Кононенко

Любов до рідної мови – найприродніше і найглибніше духовне начало людського життя.

Дмитро Павличко

Коли забув ти рідну мову – біднієш духом ти щодня, ти втратив корінь і основу, ти обчухрав себе до пня.

Дмитро Білоус

Мова, що має свою граматику, свої правила, свої звороти в мовленні, неповторні, які не перекласти іншою... Хай спробують передати всю силу, всю велич, витонченість іншою!

Григорій Квітка-Оснoв'яненко

Ніякою чужою мовою не можна краще висловити наших найглибших бажань, які ворухаються в нашій серці як саме рідною мовою.

Михайло Возняк

Мово, ти відкрита часові, мужня, ніжна і дзвінка.

Дмитро Білоус

Ти велична і проста, ти стара і вічно нова, ти могутня, рідна мово!

Іван Багряний

Запашна, співуча, гнучка, милозвучна, сповнена музики і квіткових пахощів – скількома епітетами супроводиться визнання української мови. І, зрештою, всі ці епітети слухні.

Олесь Гончар

Наша мова – як чарівна пісня, що вміщує в себе і палку любов до Вітчизни... і ніжні запахи рідної землі.

Павло Тичина

Окраса української мови – її милозвучність.

Євген Чак

Благозвучна і мелодійна українська мова.

Йосип Бодяньський

Мова – ... невичерпне духовне багатство.

Петро Панч

Народ без мови – не народ.

Петро Перебийніс

Українська мова. Ніжна й тендітна, а міцніша... брони, бо єднає дух і тіло, бо їй в основі – непорочність, ... чистота.

Борис Харчук

Літературна мова є відшліфованою формою загальнонародної мови, що має певні норми в граматиці, ...лексиці, вимові, наголосі ... і в своєму писемному й усному різновиді обслуговує культурне життя нації.

Олександр Пономарів

Діамант дорогий на дорозі лежав... наша ж мова сія щогодини ясніш! Хай коштовним добром вона буде у нас.

Володимир Самійленко

Буду я навчатись мови золотої у трави-веснянки, у гори крутої, в потічка веселого, що постане річкою, в пагінця зеленого, що зросте смерічкою.

Андрій Малишко

Люблю рідну українську мову – казкову, ніжну, мелодійну... таку прекрасну і барвисту, що насолоджує від народження і до скронь сивини.

Іван Трьомсин

Мова – це всі глибинні пласти духовного життя народу, його історична пам'ять, найцінніше надбання віків.

Олесь Гончар

Рідна мова. Вона... з шелесту дерева життя і пізнання зі старого в новий світ.

Борис Харчук

Мово наша! Звонкова кринице на середохресній дорозі нашої долі! Твої джерела б'ють десь від магми, тому й вогненна така. А вночі купаються в тобі ясні зорі, тому й ласкава така.

Катерина Мотрич

Людина, яка втратила свою мову – неповноцінна, вона другорядна в порівнянні з носієм рідної мови.

Павло Мовчан

Мова народу, народності чи діаспори – то генетичний код національної культури, запорука самобутності та самозбереження.

Дмитро Овсянико-Куликовський

Щоб мова народу в повазі була, від роду до роду між нами жила!

Федір Тишко

Рідна мова. Вона з гомону полів, лісів і морів отчої землі, мережана сходом сонця,... переткана калиною... і вишневим цвітом – кожна її ниточка вимочена... в струмках людської звитяги.

Борис Харчук

За допомогою мови творяться великі дива на землі.

Іван Цюпа

Відберіть у людини мову, і вона здичавіє.

Іван Цюпа

Змалку треба шанувати рідну мову, навчаючись від батька й матері, від бабусі й дідуся отчого мовного багатства.

Іван Цюпа

Рідна мова є одним із головних засобів, за допомогою яких створюється соціальний механізм успадкування культури від покоління до покоління, тобто вироблення національної культурної традиції.

Віталій Русанівський

Мова єднає між собою представників певного народу у часі і в просторі.

Віталій Русанівський

Мовна культура – це надійна опора у вираженні незалежності думки, розвиненості людських почуттів, у вихованні діяльного, справжнього патріотизму.

Віталій Русанівський

Культура мови передбачає вироблення етичних норм міжнародного спілкування, які характеризують загальну культуру нашого сучасника.

Віталій Русанівський

Людина реалізується в культурі думки, культурі праці й культурі мови.

Віталій Русанівський

Дбати про мову – це справа совісті сучасної людини, якщо вона громадянин і патріот, а не бюрократ і обиватель.

Віталій Русанівський

Позбавити людину рідної мови – чи то згідно з її волею, чи всупереч їй – аморально: це те ж саме, що підрізати коріння її духовності.

Віталій Русанівський

Мово рідна!... Світлоносна! Ти завжди вабиш, чаруєш, кличеш на теплі могутні хвилі твої... Бо ти є Вічність. Ти є Правда, Добро і Краса народу нашого.

Сергій Плачинда (Кожухар)

Мово рідна!... Твердине моя, і захисток, і гордість... ти одним однісіньким словом зігріваєш, мов сонце, і підносиш над хмарами,... і повертаєш до діяння, до життя.

Сергій Плачинда (Кожухар)

Мово рідна! Ти ж – як море – безконечна, могутня, глибинна. Котиш і котиш хвилі своїх лексиконів, а їм немає кінця-краю...

Сергій Плачинда (Кожухар)

Любять Україну, ... красу її вічно живу і нову, і мову її солов'їну.

Володимир Сосюра

О мово вкраїнська! Хто любить її, той любить мою Україну.

Володимир Сосюра

О мово рідна! Їй гаряче віддав серце недарма Без мови рідної юначе, й народу нашого нема.

Володимир Сосюра

О незвичайна, чародійна мово, хоч пронеслася молодість громово, твій звук у мене в серці не затих.

Дмитро Павличко

І будуть народи всі йти до країни, де піснею – мова.

Василь Пачовський

О мово, ноче колискова! Прийми мій радісний привіт! Навік пройшла пора безславна... Цвіти і сяй, моя державна.

Олександр Олесь

В моїм селі уміють все пробачить, І навіть те, що довго тут не був
Та мов залізом обпечуть гарячим, Коли ти мову матері забув.

Микола Томенко

Дбати про багатство, красу і чистоту рідної мови – це наша спільна справа.

Максим Рильський

Мово твоя, Україно, з мови твоїх солов'їв.

Дмитро Кремінь

Українська мова тепер залунала і гомонем вільним по всьому роздоллі, по всій Україні озветься вона.

Олена Пчілка

О мово рідна!... Здаєшся звуком сопілки в полі, шептанням збіжжя на різних нивах, шелестом верб, калини, тополі...

Іван Кращук

Мова – коштовний скарб народу.

Іван Франко

Мова росте елементарно, разом з душею народу.

Іван Франко

Культура мови – це духовне обличчя людини. Вона свідчить про загальний розвиток особистості.

Ольга Федик

Мова тоді гарна, коли вона якнайповніше і якнайточніше передає думки... і легко сприймається, зрозуміла.

Ольга Федик

Культура мови тісно пов'язана з культурою мислення. Якщо людина ясно, логічно мислить, то й мова в неї ясна, логічна.

Ольга Федик

Грамотна, багата мова – не тільки ефективний засіб передачі й сприйняття думок..., а й вияв поваги до людей, з якими спілкуєшся, до народу, який створив цю мову.

Ольга Федик

Солов'їну, барвінкову, Колосисту – на віки – Українську рідну мову В дар дали мені батьки.

Володимир Лучук

Краса і сила рідної мови таїться не в її фонетичних перевагах, ... а у здатності впливати на почуття людини, ... змушувати бриніти найтонші струни людської душі.

Борис Антоненко-Давидович

Чарівна криниця – наша мова рідна, Кривить той душею, хто каже, що бідна, Вслухайся в звучання, не цурайся слова, Мелодійна пісня – наша рідна мова.

Ульяна Данильцова

Забувши мову України, Забули ви усе святе, Тож рідна стежка із долини Для вас тернами заросте.

Микола Сом

Українська мова за своїми виражальними можливостями, лексичними арсеналами, музичними прикметниками, історичними надбаннями... належить до найрозвиненіших мов світу.

Дмитро Павличко

Серцевиною мови є граматика.

Іван Вихованець

Синтаксис душа мови.

Максим Рильський

Що твої промови, коли ти ні бе ні ме у правилах мови.

Степан Олійник

Мова – основа культури кожної нації, найбільший її скарб, і силою відібрати її в людини чи народу – всерівно, що відібрати усе минуле й сучасне.

Григорій Нудьга

Мова є засіб не виражати окрему думку, а створювати її.

Олександр Потебня

Мова в усьому своєму обсязі і кожне окреме слово відповідає мистецтву, притому не тільки за своїми стихіями, а й за способами їх поєднання.

Олександр Потебня

Надзвичайна мова наша є ще таємницею. В ній всі тони й відтінки, всі переходи звуків від твердих до найніжніших.

Микола Гоголь

Хай розквітає веселково у невиданій красі наша мова калинова, наше сонце у росі.

Павло Тичина

Усі ми любимо нашу співучу та дзвінку українську мову. Але це аж ніяк не означає, що нам є чужими чи далекими мови інших народів.

Павло Тичина

Мова – це духовна криниця отчого дому; доленосна скарбниця рідного краю; національна гордість великого й мудрого народу, бо мова дозволяє йому бути саме народом, а не населенням певного географічного регіону.

Руслан Кацавець

Мова – це світ матері і дитини, друзів і колег, народу взагалі і держави зокрема... і хороша репутація в тих, хто не руйнує цього зв'язку, а всіма зусиллями і за будь-яких обставин зберігає його.

Руслан Кацавець

Мова – це світ людини, її бачення, сприйняття і передача того, що відбувається у навколишньому середовищі, зрештою – це засіб її порозуміння у суспільстві.

Руслан Кацавець

Мовлення: чисте, прозоре, зрозуміле, без перекручення і недомовленості... воно переконує, підбадьорює, шанує і звеличує людину... Це мовлення, яке я люблю.

Руслан Кацавець

Уміння говорити і слухати – тримає шальки терезів на одному рівні.

Руслан Кацавець

Мудре слово, сказане у потрібний час, може спрямувати людину у потрібне русло.

Руслан Кацавець

Легідне, щире слово, інтонаційно увиразнене, може зворушити навіть найсуворішого чиновника.

Руслан Кацавець

Говоріть так, щоб слухачі не залишали аудиторію першими за вас.

Руслан Кацавець

Культурна, вихована людина не нав'язує свої розмови тому, хто цього не бажає. Тож треба добре відчувати співрозмовника.

Руслан Кацавець

Не варто говорити про те, що мало відоме співрозмовнику. Йому це може бути не цікаво. А ви відчуватимете дискомфорт.

Руслан Кацавець

Щоб переконати слухача, перш за все, треба грамотно й чітко думку сформулювати, а потім сказати так, щоб слухач задумався і погодився.

Руслан Кацавець

Мовлення кожної людини свідчить про рівень її освіченості і культури взагалі.

Руслан Кацавець

10.4. НА ЗАМІТКУ ДОТЕПНИМ І РОЗУМНИМ: АФОРИЗМИ ВІДОМИХ ЛЮДЕЙ

*По-іншому розташовані думки
створюють інші враження...
Блез Паскаль*

А ф о р и з м и – думки, виражені у парадоксальній, несподіваній, образній формі. Вони змушують задуматися, зробити висновки, посміхнутися. Але найкращі ті афоризми, в яких і посмішка і думка нероздільні.

Уже в XVII столітті афоризми стали особливим жанром літератури. Гумористичні цитати і фрази, репліки, належали відомим людям, а також і не загальновідомим, але такі, що являли інтерес. Афоризми були популярними серед інтелігенції того часу. Не втратили актуальності й сьогодні. Їх часто використовують оратори й лектори у своїх промовах, щоб зосередити увагу на чомусь, активізувати аудиторію. Можуть прислужитися афоризми і в діалогічному спілкуванні та під час бесіди. Це допоможе зняти напружену атмосферу, надихне на думку.

Можливості афоризмів – безмежні. Важливо тільки навчитися уміло й доречно їх застосовувати. Для цього потрібно ураховувати обставини і вік людей, з якими спілкуєшся; професійну зайнятість, настрої аудиторії. Слугуватися афоризмами слід з почуттям міри.

Руслан Кацавець

ПОСМІШКА І ДУМКА – НЕРОЗДІЛЬНІ

Істинне призначення людини – жити, а не існувати.

Джек Лондон

Якщо мислите ясно, і писатимете ясно.

Джек Лондон

Геній може вільно дихати тільки в атмосфері волі.

Джон Стюарт Мілль

Міра – необхідна, а сумніви – корисні.
Генріх Манн

Ми народжені шукати правду, а не володіти нею.
Генріх Манн

Талант – здатність здобути власну долю.
Томас Манн

Час – дорогоцінний дарунок, даний нам, щоб у ньому стати розумнішими, кращими, зрілішими і досконалішими.
Томас Манн

Не помиляється лише той, хто нічого не робить. Не бійтесь помилятися – бійтесь повторити помилки.
Теодор Рузвельт

Виховувати людину інтелектуально, не виховавши її морально, – значить виростити загрозу для суспільства.
Теодор Рузвельт

Іноді треба розсмішити людей, щоб відвернути від наміру звеселити Вас.
Джордж Бернард Шоу

Найкращий спосіб жартувати – це говорити правду. На світі немає нічого смішнішого.
Джордж Бернард Шоу

Люди, яким нічого сказати, ніколи не лізуть за словом до кишені.
Генрі Уїлер Шоу

У 60 років людина починає усвідомлювати цінність домашнього вогнища.
Едуард Джордж Булвер-Літтон

Гнучкість розуму може замінити красу.
Стендаль

Уміння вести розмову – це талант.

Стендаль

Істина людини – це те, що робить її людиною.

Антуан де Сент-Екзюпері

Бути людиною – це відчувати відповідальність. Відчувати сором перед бідністю, яка, здавалося б, і не залежить від тебе. Гордитися перемогою, отриманою товаришами. Усвідомлювати, що вкладаючи свою цеглину, допомагаєш будувати світ.

Антуан де Сент-Екзюпері

Товариші – тільки ті, хто тримаючись за один канат, спільними зусиллями сходять на гірську вершину.

Антуан де Сент-Екзюпері

Хто не пам'ятає свого минулого, приречений пережити його знову.

Джордж Сантаяна

Молода людина, обділена талантом, – це старик.

Жюль Ренар

Бути скромним – це той вид гордості, що найменше драгує оточуючих.

Жюль Ренар

Іронія має бути короткою. Іскренність може дозволити багатослів'я.

Жюль Ренар

Свобода мислення – невід'ємне право кожного.

Жозеф Ернест Ренан

Чесність – істинний аристократизм нашого часу.

Жозеф Ернест Ренан

Характер більше зближає людей, ніж розум.

Жозеф Ернест Ренан

Достаток у старості – прояв молодості.

Чарльз Лем

У кампанії з різним інтелектом людині малоосвіченій боятися нічого: всі намагаються блиснути своїми пізнаннями, не зважаючи на інших.

Чарльз Лем

Найперший обов'язок людини – подолати страх. Поки у людини трясуться жижки її дії залишаються рабськими.

Томас Карлейль

За допомогою цифр можна доказати все, що завгодно

Томас Карлейль

Ніхто не знає, як вчинить юрба, тим більше – вона сама.

Томас Карлейль

Найстрашніше зневір'я – зневіритися у собі.

Томас Карлейль

Не будьте заручником слів.

Томас Карлейль

Будь-яка реформа, крім моральної – марна.

Томас Карлейль

Характер подібен дереву, а репутація – його тіні. Ми піклуємось про тінь; але насправді треба думати про дерево.

Авраам Лінкольн

Характер – влада над собою, талант – влада над іншими.

Василій Ключевський

Міцні слова – не можуть бути сильними доказами.

Василій Ключевський

Уміти зрозуміло писати – перше правило ввічливості...

Василій Ключевський

Щоб бути хорошим викладачем, потрібно любити те, що викладаєш, і любити тих, кому викладаєш.

Василій Ключевський

Дивлячись на світ, неможна не дивуватися!

Козьма Прутков *

Ніхто не обійме необ'ятного.

Козьма Прутков

Беручись за справу, – зберися з духом.

Козьма Прутков

Раз вдавнився до омани, хто тобі повірить?

Козьма Прутков

Люби ближнього, але не давайся йому в оману.

Козьма Прутков

Ніколи не довіряй підлеглому, який не знаходить ніяких вад у свого начальника.

Джон Коллінз

Сміх – це сила, якій змушені підкорятися великі світу цього.

Еміль Золя

Душа людини здатна на все, оскільки в ній утримується все – все минуле і все прийдешне.

Джозеф Конрад

Душа людини полягає у її справах.

Генрік Ібсен

---

* *Козьма Прутков* – колективний псевдонім, під яким у 50 – 60 рр. XIX ст. виступали поети Олексій Толстой (1817 – 1875) і брати Жемчужникови: Олексій (1821-1908), Володимир (1830-1889), Олександр (1826-1896).

Невігластво – єдине рабство.

Роберт Грін Інгерсолл

Щастя – єдине благо.

Роберт Грін Інгерсолл

Час для щастя – зараз.

Роберт Грін Інгерсолл

Місце для щастя – тут.

Роберт Грін Інгерсолл

Подяка – одна з найбільших чеснот. Та ще більша чеснота – почуття міри, претендуючи на подяку.

Кристіан Фрідрік Хеббель

Істинна дотепність властива простим людям, а не освіченим.

Уільям Гезлітт

Дехто дає обіцянки заради задоволення їх порушити.

Уільям Гезлітт

Найважливіше завдання цивілізації – навчити людину мислити.

Томас Алва Едісон

Подібно тому, як ми визначаємо свої вчинки, так і наші вчинки визначають нас.

Джорджем Еліот

Скільки в людині доброти, стільки в їй і життя.

Ралф Уолдо Емерсон

Нагорода за добру справу – у її виконанні.

Ралф Уолдо Емерсон

Здатність бачити прекрасне у звичайному – незмінна ознака мудрості.

Ралф Уолдо Емерсон

Справжнього генія можете узнати по тому, що всі тупиці при його появі улаштовують змову проти нього.

Ралф Уолдо Емерсон

Істина – це те, що витримує перевірку досвідом.

Альберт Ейнштейн

Ніяка ціль не висока настільки, щоб виправдовувала непристойні засоби для її досягнення.

Альберт Ейнштейн

Сила завжди захоплює людей з низькими моральними якостями.

Альберт Ейнштейн

Життя навчило багато пробачати, але ще більше – шукати пробачення.

Отто фон Шьонхаузен Бісмарк

Ми забуваємо за необхідністю, а не за бажанням.

Матью Арнольд

Культура – це прагнення до удосконалення через пізнання того, що найбільше турбує; того, про що думають і говорять.

Матью Арнольд

Провінціальний тон завжди різкий: він апелює не до духу й інтелекту, а до почуттів..., переважає не вмовляння, а відчитування.

Матью Арнольд

Виявляти мудрість в чужих справах – значно легше, ніж у своїх.

Франсуа Ларошфуко

Мудрості має бути вдосталь, адже нею мало хто користується.

Станіслав Єжі Лец

Істинна мудрість не схиляє голову.

Станіслав Єжі Лец

Окрема особистість не зобов'язана бути мудрішою цілої нації.
Оноре де Бальзак

Досвід збільшує мудрість, але не зменшує дурість.
Генрі Уїлер Шоу

Мудрість людей вимірюється не їхнім досвідом, а умінням його
набути.

Джордж Бернард Шоу

Джерело нашої мудрості – наш досвід. Джерело нашого досвіду –
наша дурість.

Саша Гітрі

Справжньою ознакою політичної мудрості завжди залишається
уміння раніше відмовитися від недосягаємого.

Стефан Цвейг

Наймудрішою є людина, яку більше всього дратує втрата часу
Данте Аліг'єн

Немає більшої мудрості, ніж своєчасність.

Френсіс Бекон

Сумнів – півшляху до мудрості.
Публій Сір

Мудрець закритим тримає рот: він знає, що й свічка від язика
згорає.

Чижуан-Цзи

Мудрі люди обдумують свої думки, гупі – проголошують їх.
Генріх Гейне

У житті слід ставити перед собою дві мети. Перша – здійснення
того, до чого прагнули. Друга – уміння радуватися досягнутому. Тільки
наймудріші представники людства здатні досягнути другої мети.

Логан Пірсалл Смітт

Поділяй і владарюй!
Людовік XI

Устигає лише той, хто нікуди не поспішає.
Михайло Булгаков

У щасливих цифр багато нулів.
Янина Іпoxорська

Люблю зраду, але не зрадників.
Юлій Цезарь

Зраду я люблю, але зрадників не схвалюю.
Плутарх

Із дискусії – ніхто ніколи нічому не навчився.
Вацлав Гавел

Дискусія можлива тільки між людьми з однаковими поглядами.
Янина Іпoxорська

Мова – досить важлива справа, щоб довіряти її мовознавцям.
Ольгерд Терлецький

Мова дана людині для того, щоб приховувати свої думки.
Жюль Моріс

Говорити можна з кожним, а поговорити, власне, і ні з ким.
Фелікс Фалібург

Були б письменники хорошими бізнесменами, їм би вистачило розуму не бути письменниками.
Ервін Кобб

Твори, написані жартівливим стилем, не такі нудні, і приносять читачеві більшу користь, аніж сповнені бундючної серйозності.
Еразм Ротердамський

Можна порозумітися з тими, хто розмовляє іншою мовою, але не з тими, хто в ті ж слова вкладає зовсім інший зміст.

Жан Ростан

Наука – це те, що роблять вчені, а вчені – це ті, хто в дану епоху вважає себе вченими.

Стефан Амстердамський

Ключем до будь-якої науки є знак запитання.

Оноре де Бальзак

Істинний учений – це мрійник, а хто ним не є, той називає себе практиком.

Оноре де Бальзак

Учений – це людина, яка у чомусь майже впевнена.

Жюль Ренар

Учений – це не той, хто дає правильні відповіді, а той, хто ставляє правильні запитання.

Клод Леві-Стросс

Знання не можуть замінити розум.

Піфагор

Якщо знання людини більші від розуму, вона може страждати від своїх знань.

Ібн Авд ал-Барр

Це великий ораторський прийом – вміти іноді тільки вговорити людей, коли їх можна було б переконати.

Георг Ліхтенберг

У слові «учений» полягає тільки поняття про те, що його багато вчили, але це ще не означає, що він чому-небудь навчився.

Георг Ліхтенберг

Магістри і аспіранти завжди впевнені, професора – уже сумніваються.

Діно Комероссі

Подумати тільки: грамоту вигадали неграмотні.
Лешек Кумор

Захистивши дисертацію, можна подумати і про науку.
Воєслав Вольтер

Освіта – уміння правильно діяти за будь-яких обставин.
Джон Хіббен

Правда завжди знаходиться в дорозі.
Тамаш Бурек

Це моя думка і я її поділяю.
Анрі Моньє

Жити гідно не заборонено нікому.
Еразм Ротердамський

Даруй світло, і пільма зникне сама собою.
Еразм Ротердамський

Найчастіше перемагає той, кого не сприймали всерйоз.
Еразм Ротердамський

Як правило, підсудний, вважається винним доти, доки він не
доведе свою впливовість.
Лоренс Пітер

Дебати – це низка дискусій на одну і ту ж тему.
Моєслав Пашковський

Адвокат готовий на все, що завгодно, аби виграти процес. Іноді
він, навіть, готовий сказати правду.
Патрік

Адвокат ніколи не програє, клієнт – досить часто.
Юзеф Булатович

Не показуйте мені кодекс – покажіть мені суддю.
Рой Кон

Суддя не вірить присягам. Він і сам присягав.

Альберт Юссон

Як правило, підсудний вважається винним доти, доки він не доведе свою впливовість.

Лоренс Пітер

Ви просто не уявляєте, скільки всього може не запам'ятати людина, якщо її викликано як свідка.

Лоренс Пітер

Чим вищий голос, тим нижчий інтелект.

Ернест Мьюмен

У мистецтві укладати максимум слів у найкрихітнішу думку йому не було рівних.

Авраам Лінкольн

Мовчання – золото, за яке купляється чуже мовчання.

Лех Конопиньський

Їх мовчання – гучний крик.

Цицерон

Потрібно говорити голосно, щоб тебе почули. Потрібно говорити тихо, щоб тебе послушали.

Поль Клодель

10.5. КОШИК НАРОДНОЇ МУДРОСТІ: ПРИСЛІВ'Я, ПРИКАЗКИ

*... Не переводяться майстри,
Живого слова, дотепу і жарту,
Бо кожний вислів гранями іскрить...
Майстри – народ, що зайве все обстриг,
Лишивши сутність, для нащадків варту.
Микола Боровко*

П р и с л і в ' я – усталений вислів повчального характеру, що виражає здебільшого морально-етичну сутність: *Знання – це скарб, що всюди слідує за тим, хто ним володіє.*

П р и к а з к а – усталений вислів узагальненого змісту, який часто має пряме значення (прикладання) до конкретної життєвої ситуації: *Купив хрону до лимону.*

Від прислів'їв приказки відрізняються тим, що в них немає висновків, повчань (другої частини вислову). Вони ніби натякають на результат.

Характерні ознаки прислів'їв та приказок – їх ідейний зміст і висока художність, стислість вислову, метафоричність. Прислів'я та приказки багаті на протиставлення, епітети та інші засоби образного вислову. Не випадково Іван Франко назвав прислів'я та приказки «скарбом нашої мови і народного досвіду».

Прислів'я та приказки українського народу, а також інших народів відбивають глибоку мудрість, культуру, прагнення до справедливості; виражають ставлення до знань і науки; висміюють чванливість владних; навчають мистецтву говорити і слухати; звеличують людину.

Руслан Кацавець

«МУДРИЙ ГОВОРИТЬ – РОЗУМНИЙ СЛУХАЄ»

Мудре слово в громаді вагоме.

Коли слово привітне, то все навколо квітне.

Стисло та ясно, тому й прекрасно.

Вчись коротко говорити: зумій море в кувшин вмістити.

Красна мова находить добрії слова.

Про добре й кажи добре.

Слово чемне кожному приємне.
Слова ласкаві, та думки лукаві.
Що на думці, те й на язиці.
Ласкаве слово, що весняний день.
Від ласкавих слів утихає гнів.
Красне слово – золотий ключ.
Будь господарем своєму слову.
Мовиш слово, треба бути йому паном.
Кажі не кажі, а своє слово держи.
Народ скаже, як зав’яже: чітко та мітко, коротко і ясно.
Треба знати, що де казати.
Де багато слів, там мало мудрості.
Слово не горобець – вилетить не спіймаєш.
Хто не вмiє робити, любить поговорити.
Слово спонукає, приклад підймає.
Менше говори, а більше діла роби.
Де слова з ділом розходяться, там непорядки водяться.
Менше говори – більше вчуєш.
Вмієш казати, вмій і мовчати.
Ви мовчіть, а я буду слухати.
Мовчання – це велике вміння вести бесіду.
Доброму слухачеві півслова вистачить.
Коротко, але змістовно.
Слухай багато, а говори мало.
Людина має два вуха, щоб багато слухати, а один язик,
щоб менше говорити.
Слухай перший, говори останній.
Краще мудро мовчати, ніж говорити дурницю.
Слів не розкидаєш, добру славу маєш.
Хто говорить – сіє, хто слухає – жне.
Слово – срібло, мовчання – золото.
Хто мовчить, той у збитку не буде.
Як овечка: не мовить ні словечка.
Мовчанка – теж відповідь.
Мовчанка гнів гасить.
Хто мовчить – той згоден.
Довга балачка більш докучає, ніж довга мовчанка.
Раз промовчиш, де слід і відвернеш сто бід.
Сказане не повернеться.

Не завжди говори, що знаєш, а завжди знай, що говориш.
Знаєш – кажи, не знаєш – мовчи.
Не кажи всього, що знаєш і думаєш.
Добре тому жити, хто вмiє говорити.
Мудрий не все каже, що знає, а дурний не все знає, що каже.
Якщо б помовчав, залишився мудрим.
Коли дурень мовчить, він схожий на розумного.
Тільки в дурнів думки сходяться.
Коли сам добре не знаєш, то і язиком не плети.
Хто володіє інформацією, той володіє ситуацією.
Лається як продавчиня риби.
Навіть змії не жалять одна одну.
Чув, дзвін та не знає, де він.
Гроші змусять змовкнути найзліші язики.
Язиком і сьак і так, а ділом ніяк.
На словах як на цимбалах, а на ділі як на балалайці.
Каже про буряки, а думає про капусту.
У його мові – ні кислоти, ні солі.
Сипати із порожнього в пусте.
За словом у кишеню не полізе.
Вмій жартувати, та знай, коли перестати.
Жарт місце має.
Хто своєї мови цурається, хай сам себе стидається.
Малі люди вживають великі слова, а великі люди – малі.
Слово тягне за собою слово.
Слово до слова – складеться мова.
Слово старе, та правдою бере.
Слово прикрашає людину.
Слово в кишені не вміщається.
У великого слова – велика основа.
Слово легко перевернути, бо то не важкий віз.
Дитину треба привчати до слова.
Слово можна підкинути навіть навлежачки.
Одне слово здатне скаламутити всю душу.
Лихе слово – важче за удар.
Слово там допоможе, де й рука не може.
Словами не нагодуєш, коли їсти хочеться.
Розумне слово вислухай до кінця.
Найбільше важить слово правди.

Добре слово навіть залізну браму відмикає.
Котра курка багато кудкудаче, то мало несеться.
Яка пташка, такий голос у неї.
Воронячу мову лише ворона тямить.
Птицю пізнати по пір'ю – а людину по мові.
Говоріть лише тоді, коли у вас є що сказати.
Красно говорить, а слухати нічого.
Говори мало, слухай багато, а думай ще більше.
Самотнім не є той, хто вміє думати.
Для людської думки – не існує віддалі.
Хоч і малі вуста, а мова густа.
Словоблуддя завжди голосливе.
Або розумне казати, або зовсім мовчати.
Балакучість жує репутацію.
Думати не вміє, а говорити уже навчився.
Говорить п'яте через десяте.
До Парижу через Пекін.
На городі бузина, а в Києві дядько.
Говорити – не горох молотити.
Говори, а не проговорюйся.
Мудрий з півслова розуміє.
Чужу стіну білить, а в самого чорна.
Красно говорить приятель, а правду каже неприятель.
Правду говорить не язик, а душа.
Правду говорять двоє: той, хто розповідає, і той, хто слухає.
Правда і з дна моря виринає.
Двох правд не буває.
Правди дві – істина одна.
У кожного своя правда.
Правди у ногах не має.
Не шукай правди в інших, коли в тебе її немає.
Коли золото впливає, правда зникає.
Мало говори, а правдою дорожи.
Де мало слів, там більше правди.
Пусті слова – правди в них нема.
Хто чисту совість має, той спокійно спати лягає.
Важко обдурити двох – Око і Вуха.
Свобода дорожча від золота.
Свобода – найдорожчий скарб.

Свободу не підносять, як дарунок.
У єдності – сила.
У згуртованості – сила.
Дружні молоти найміцніше залізо перекують.
Благословен між нами мир!
Удача прихильна до сміливців.
Сміливого не треба спонукати.
Горошина до горошини – і буде гороху торбина.
Велика ріка починається з малого струмка.
Учитель мистецтва – талан.
У розумного вчителя розумні учні.
Майстра руки прогодують.
Чиє ремесло – тому й слово.
Якою міркою даєш, такою і братимеш.
Золотом і виноградні грона наливаються.
Хто кожному друг, той усім – дурень.
Друзів багато, добродійників малувато.
Дружба рівних єднає, а нерівних рівняє.
Задля друга правди не зрікайся.
Будь іншому за друга, та не стань собі ворогом.
Добрі друзі ті, яким незле і в тісноті.
«Дякую» – це дуже багато, але недостатньо.
Не підмажеш – не поїдеш.
Чий ризик – того й вигода.
Жадний двічі платить.
Розпочинаючи нове життя, не забувай про старе.
Не роби помилок, яких потім не виправиш.
Не хвали у вічі, не паплюж поза очі.
І стіни мають вуха.
Не всякому слуху вір.
Вір не вуху, а вір оку, хоч вони й сусіди.
Не вір чужим словам, а вір своїм очам.
Не кажи поганого про людину, вона скаже те ж саме й про тебе.
Опаплюживши людину, кращим не станеш.
У кожній отарі чорне ягня знайдеться.
Ворона й за море лігала, та все чорна вертала.
Скільки ворона не купається, лебедем не стає.
Сила та розум – краса людини.
Красу красою зустрічай.

ПРАВО, ЗАКОН, СУД, ПРАВОСУДДЯ

Де є право, там є і його захист.
Права знаєш – гроші на вітер не викидаєш.
Не твоя вина – не бери на себе.
Де сила, там і закон.
Багача законом не злякаєш.
Закон не паркан: через нього не перелізеш.
Звичай – не закон, та має силу закону.
Хороші закони не виникають і з поганих звичаїв.
Не той правий, хто сильний, а той, хто чесний.
Поважати звичаї легко, а дотримувати їх важко.
Правда суду не потребує
Ніхто не суддя у власній справі.
Немає злочину – немає покарання.
Очевидне – не потребує доказів.
Закон повинен бути коротким.
Суворий закон, але закон.
Закон, у кого в руках, того й захищає.
Від злочину до злочину – один крок.
Будь-яка згода краще від великого суду.
Від злодія біда, від суду злидні.
До суду ногою, до кишені рукою.
До суду підеш – правди не найдеш.
За курку судитися – гусака неси.
За мале судитися – велике загубиш.
Мудрий суддя судити не квапиться.
Не страшний суддя, а страшна стаття.
Очевидець – живий документ.
Порівняння – не доказ.
Самосуд – не суд.
Сильні та багаті – рідко винуваті.
Суд винить, як закон велить
Суд і суддю судить.
У суді правди не шукають.
У прокурора закон – опора.

Пам'ятаймо: «Ті, що шукають премудрість – знайдуть...»
(*Нестор Літописець*).

10.6. СКОРОМОВКИ

*Слова – теж вчинки...
Анатоль Франс*

С к о р о м о в к а (швидкомовка) – фольклорно-літературний жанр. Складені важкомовні слова і звуки слугують для тренування артикуляційного апарату.

Читаючи скоромовки, слід зрозуміти їхню суть, а потім – вправлятися у швидкості промовляння. Завважте, робота над скоромовками починається з повільного промовляння; темп і ритм поступово пришвидшуються.

А ще важливо стежити, щоб дихання було рівномірним. Навички вимовляння скоромовки, виробляються у результаті щоденного тренування. На ефективність впливає вимовляння тексту скоромовки не за папірцем. Вивчена напам'ять скоромовка легше поєднується із жестикуляцією, рухами, мімікою. Це допомагає голосу сформуватися, виражати емоції, відповідно до обставин. Промовляймо.

Руслан Кацавець

ВИРОБЛЯЙМО НАВИЧКИ ВИМОВЛЯННЯ

1. Ворона проворонила вороненя.
2. Летів горобець через верхній хлівець, ніс пуд гороху і нам дав потроху.
3. Перепеличка невеличка під полукипком випідьпадьомкалась.
4. Стриб, стриб, стриб – підстрибує по стерні рідня: перепілка, перепел, перепеленя.
5. Перепіл підпадьомкує, перепілка підпадьомкує, а маленькі перепеленята перепідпадьомкують.
6. Наш цебер виполуцбренвся на маленькі полуцбренята.
7. Полковник полковникував, поки виполковникувався.
8. Кричав Архип, Архип охрип. Не треба Архипу кричати до хрипу.
9. Сидить Прокіп – кипить окріп, пішов Прокіп – кипить окріп; як при Прокопові кипів окріп, так і без Прокопа кипить окріп.
10. Писаревого писарця писарчук.
11. Не той, товариші, товаришу товариш, хто при товаришах товаришу товариш, а той товаришу товариш, хто й без товаришів товаришу товариш.

12. Пан Зімбельман зімбельманував, поки визімбельманувався.
13. Залізо визалізилося.
14. Біг псище через мостище і через овсище, задрив хвостище, заросився, вибіг на дорогу обтрисився, і не було вади ні псу, ні овсу.
15. Хай малий малому скаже, хай малий теля прив'яже.
16. Біля баби баба сіла, баба бабі бубоніла; бубоніла з півгодини баба бабі про новини.
17. Бубоніла діду баба: ой не дмухай на кульбабу, бо з кульбаби полетять сто малих кульбабинят.
18. Бабин біб розцвів у дощ – буде бабі біб у борщ.
19. Боронила борона по боронованому полю.
20. Бук бундючивсь перед дубом, тряс над дубом бурим чубом.
21. Водовоз віз воду з водопроводу.
22. Жовтий жук купив жилет, джемпер, джинси та жакет.
23. На возі коза, під возом лоза.
24. На полиці в коробиці пів короваю і паляниця.
25. Наш садівник розсадівникувався.
26. Напекли млинців, назвали кравців; а кравець за млинець та й побіг у танець.
27. Поля поле поливає, поле й переполює.
28. Семен сіно віз – недовіз: лишив сани – узяв віз.
29. Серед корчів корч найкорчакуватіший.
30. У чотирьох черепашок четверо черепашенят.
31. Цей ковпак зроблений не по-ковпаківськи.
32. Шишки на сосні, шашки на столі.
33. Червона перчина борщ переперчила.
34. Ми свій фундамент перефундаментували, перефундаментуйте і ви свій.

Пам'ятаймо: «Треба мати певний такт і глибоке мовне чуття при творенні нових слів...» (Іван Огієнко).

ЗАПИТАННЯ: ЗМІЦНЮЙМО ЗНАННЯ

1. Що таке афоризми? Які їх можливості? У чому сенс афоризмів?
2. З якою метою мовці слугуються афоризмами у публічних виступах?
3. Чи використовують оратори афоризми у судових промовах?
4. Які афоризми Вам сподобалися у даному розділі?
5. У чому сенс вислову: «Розум немає ціни, а виховання – меж» (Мартін Лютен Кінг) ?
6. Як Ви розумієте висловлювання: «Наші знання – це сукупність того, чого ми навчилися...» (Марія Ебнер-Ешенбах)?
7. Що таке слово? Яка його роль у мовленні?
8. Яку функцію виконує слово у мові?
9. У чому сенс вислову: «Возвеличимо на диво і розум наш, і наш язик...» (Тарас Шевченко)?
10. Як Ви розумієте вислів: «Душа тисячоліть шукає себе в слові...» (Ліна Костенко)?
11. Чи поділяєте думку Антона Чехова: «В усі часи багатство мови й ораторське мистецтво йшли поруч»?
12. Що таке прислів'я?
13. Що таке приказка?
14. Як відрізняється прислів'я від приказки?
15. Які характерні ознаки прислів'їв і приказок?
16. Чому Іван Франко назвав прислів'я і приказки «скарбом нашої мови і народного досвіду»?
17. Чи слугуетесь Ви народною мудрістю, афоризмами, крилатими висловами, спілкуючись зі знайомими, колегами чи пересічними людьми? З якою метою це робите?
18. Чи допомагають Вам словесні засоби впливу (афоризми, приказки, прислів'я тощо) у спілкуванні?
19. Що таке скоромовки? У результаті чого виробляються навички вимовляння скоромовки?
20. У чому сенс вислову: «В історії черпаємо ми мудрість,... у моральній філософії – серйозність, у логіці і риторичі – вміння сперечатися...» (Френсіс Бекон)?

ЛІТЕРАТУРА

*Книга – початок початків
кожної науки...*

Стефан Цвейг

1. *Бабич Н. А.* Основи культури мовлення. – Львів, Світ, 1990. – 216 с.
2. *Вихованець І. Р.* Таїна слова. – К.: 1990. – 284 с.
3. *Гаспаров М.* Ораторы Греции. – Госюридлит, – 1985. – 164 с.
4. *Гловацький І. Ю.* Діяльність адвоката-захисника у кримінальному процесі. Навчальний посібник. – К.: 2003. – 352 с.
5. *Екман П.* Психологія емоцій. – К.: 2013. – 130 с.
6. *Єрмоленко С. Я.* Культура мови на щодень. К.: 2002. – 90 с.
7. *Зейкан Я. П.* Право на захист у кримінальному процесі. Практичн.посібн. – К.: 2004. – 288 с.
8. *Козаржевский А. Ч.* Античное ораторское искусство: пособие к спецкурсу. – Госиздат, 1980. – 189 с.
9. *Колотилова Н. А.* Діалог: логіко-філософський аналіз. – К.: 1999.
10. *Кузьминець О. В.* Історія держави і права України. – К.: 2000. – 387 с.
11. *Корніяк О. М.* Мистецтво гречності. – К.: Либідь. – 1995. – 96 с.
12. *Коні А.Ф.* Об ораторском искусстве.– М.: 1973. – 320 с.
13. *Кацавець Р. С.* Ораторське мистецтво. Підручник [для студ. вищ.навч.закл.] – К.: Алерта. – 2014. – 380 с.
14. *Кацавець Р. С.* Ораторське мистецтво. Підручник. 2-е видання. [для студ. вищ.навч.закл.] – К.: Алерта. – 2018. – 216 с.
15. *Кацавець Р. С.* Мова всіх основ основа: цитати, тексти, завдання. Навчальний посібник. – К.: Алерта, 2020. – 170 с.
16. *Кацавець Р. С.* Українська мова: усна і писемна (ділове спрямування). За новим Українським правописом. Навчальний посібник. – К.: Алерта. – 2019. – 264 с.
17. *Кацавець Руслан.* Ділова українська мова. За новим Українським правописом. Навчальний посібник. – К.: Алерта, 2020. – 308 с.
18. *Кацавець Р. С.* Ділова мова: сучасний вимір. Підручник [для студ. вищ.навч.закл. та працівників місцевого самоврядування] – К.: 2007. – 230 с.
19. *Кацавець Р. С.* Українська мова: професійне спрямування. Підручник. [для студ.вищ.навч.закл.] – К.: 2007, 300 с.
20. *Кацавець Р. С.* Мова у професії юриста. Підручник [для студ. вищ.навч.закл.] – 2-е вид. – К.: 2010. – 304 с.

21. *Кацавець Р. С.* Мова державних службовців. Навчальний посібник. – К.: Правова єдність, 2017. – 160 с.
22. *Кацавець Р. С.* Професійна етика юристів. Навч. посібн. К.: 2017.
23. *Кацавець Р. С.* Юридична психологія. Навчальний посібник. К.: 2019.
24. *Кацавець Р. С.* Правова психологія. Навчальний посібник. К.: Алерта, 2021. – 120 с.
25. *Кацавець Р. С.* Вікова психологія. Навч. посібн. – К.: 2019. – 112 с.
26. *Кацавець Р. С.* Психологія особистості. Навчальний посібник. К.: 2021. – Алерта. – 134 с.
27. *Кацавець Р. С.* Основи правової культури юриста. Навчальний посібник. К.: Алерта. – 2017.
28. *Кацавець Р. С.* Судова психологія. Навчальний посібник. К.: 2017.
29. *Кацавець Р. С.* Кримінальна психологія. Начальний посібник. – К.: 2017. – 124 с.
30. *Кацавець Р. С.* Пенітенціарна психологія. Навчальний посібник. К.: 2018. – 140 с.
31. *Кацавець Р. С.* Юридична деонтологія. Навч. посібн. К.: 2014.
32. *Кацавець Р. С.* Культура мови у професійному спілкуванні юристів. Навчальний посібник. – К.: Алерта, 2007. – 143 с.
33. 1000 цитат від великих і знаменитих. Навчальний посібник / Упорядник – *Руслан Кацавець*. – К.: 2018. – 140 с.
34. *Кацавець Р. С.* Золоте джерельце: висловлювання про слово, мову, красномовство. Навч. посібн. [для студ.вищ.навч.закл.]. – К.: 2009.
35. *Кацавець Р. С., Кацавець Г. М.* Барви мудрості. Навчальний посібник [для студ.вищ.навч.закл.] 2-е вид., – К.: 2014. – 187 с.
36. *Кацавець Р. С.* Правова культура судової промови у кримінальному процесі: монографія. – К.: 2009. – 144 с.
37. *Кацавець Р. С.* Судові промови державного обвинувача та адвоката-захисника у кримінальному судочинстві України: правові, етичні, логічні та мовні проблеми: монографія. – К.: 2012. – 190 с.
38. *Леоненко В. В.* Профессиональная этика участников уголовного судопроизводства. – К.: 1991. – 164 с.
39. *Маляренко В. Т.* Прокурор у кримінальному судочинстві. – К.: 2001. – 240 с.
40. *Молдован В. В.* Судова риторика. – К.: 2014. – 500 с.
41. *Молдован В. В., Кацавець Р. С.* Судова риторика: практикум. Навчальний посібник. К.: Алерта, 2006. – 163 с.
42. *Молдован В. В., Кацавець Р. С.* Практикум із судової риторики. Навч. посібн. – К.: 2006. – 170 с.

43. Молдован В. В., Молдован А. В., Кацавець Р. С. Кримінальний процес України. Лекції. Процесуальні документи. Навчальний посібник – К.: Алерта, 2014. – 352 с.
44. Молдован В. В., Кацавець Р. С. Юридична клініка. Навчальний посібник . – К.: 2007. – 180 с.
45. Молдован В. В., Кацавець Р. С. Юридичний практикум: судова риторика, кримінальний процес. Навч. посіб. – К.: 2008. – 158 с.
46. Молдован В. В., Кацавець Р. С. Правознавство: цікаве і мудре. Навчальний посібник. 2-е вид. – К.: Алерта, 2015. – 300 с.
47. Молдован А. В., Кацавець Р. С. Прокуратура України. Навчальний посібник. К.: Правова єдність. – 2016. – 360 с.
48. Молдован А. В., Тилик Т. М. Адвокатура України. Навчальний посібник. – К.: Алерта. – 2013. – 256 с.
49. Молдован В. В., Чулінда Л. І. Правознавство. Навч. посібн. – К.: 2010. – 184 с.
50. Ножин Е. А. Мастерство устного виступлення. М.: 1989.
51. Нор В. Т., Павлишин А. А. Судові витрати у кримінальному процесі України. – К.: Атіка, 2003. – 176 с.
52. Організація професійної діяльності юриста: теорія і практика / [Бейл Ф., Капс Д., Плауден В., Сендфорд К.: пер.з англ. Т. Чорної]. – К.: 2006. – 478 с.
53. Попелюшко В. О. Проблеми кримінального процесу та захисту у кримінальній справі. – Острог, 2009. – 399 с.
54. Платон. Законы / Собр.соч. в 4-х томах / Платон – М.: 1990. – 450 с.
55. Плевако Ф. Н. Избранные речи / Плевако Ф. Н. – М.: 2008. – 423 с.
56. Рубинштейн С. Проблемы общей психологии. М.: 1973.
57. Русанівський В. М. Мова в нашому житті. К.: 1990. – 112 с.
58. Сагач Г. М. Риторика. – К.: вид-во КНУ, 2000. – 565 с.
59. Сагач Г.М. Слово животворяще. К.: 2000. – 293 с.
60. Сагач Г. М. Риторичний квітник: афористичний золотослів. – К.: 2004. – 360 с.
61. Сергеев П. Искусство речи на суде. – Юрид.лит., 1988. – 384 с.
62. Угорські прислів'я та приказки / Упорядкував та переклав з угорської – Юрій Шкробинець. К.: 1975. – 140 с.
63. Фрейд Зигмунд. Психология бессознательного. – Москва. 1989.
64. Цицерон. Избранные сочинения. М.: 1972.
65. Шопенгауер А. Еристика або мистецтво перемагати у суперечках. – К.: 1991.

*Серце людини обмірковує свій шлях, але
Господь керує ходом її...*

Книга пр. Соломонович

ПРО АВТОРА

КАЦАВЕЦЬ РУСЛАН СЕРГІЙОВИЧ,

кандидат юридичних наук, доцент

Народився у м. Києві. Закінчив юридичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка та військовий інститут. І вже закінчуючи університет, написав перший підручник, який був затверджений Міністерством освіти і науки України для студентів вищих навчальних закладів.

Захистив дисертацію і отримав науковий ступінь: кандидат юридичних наук. Здобув вчене звання: доцент. А ще – освоїв психологію, філологію, риторику, етнографію, журналістику.

Трудова діяльність: кафедра Теорії та історії держави і права столичного університету. Посади – викладач, доцент, професор.

Автор понад 120 праць. Це – підручники і навчальні посібники для вищих навчальних закладів. Основна тематика – психологія (юридична, кримінальна, судова, пенітенціарна, правова; вікова; психологія особистості); ораторське мистецтво; професійна етика; юридична деонтологія; правова культура; українська мова (професійне, ділове спрямування; мова державних службовців; мова у професії юриста). Збірники текстів, призначені для роботи зі словом; книги, які представляють: цитати українського письменства і зарубіжних авторів; українські народні звичаї, обряди. Дві монографії; наукові статті.

Навчальні посібники у співавторстві за напрямками: судова риторика; мова процесуальних документів; правознавство; кримінальний процес України; прокуратура України. Також юридичні практикуми; науково-практичні коментарі.

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	3
---------------------	---

РОЗДІЛ 1. ЕКСКУРС В ІСТОРІЮ КРАСНОМОВСТВА: ПРО МУДРИХ І ВЕЛИКИХ

1.1. Античне красномовство: видатні риторичні епохи.....	6
1.2. Красномовство слов'ян	10
1.3. Устами блискучих ritoriv.....	19
Запитання: зміцнюймо знання	26

РОЗДІЛ 2. СУДОВА ПРОМОВА: МИСТЕЦТВО ДОБРОГО ОРАТОРА

2.1. З історії античного судового красномовства	28
2.2. Виникнення та розвиток інституту судової промови в українському судочинстві.....	33
2.3. Основні види красномовства: історико-науковий аспект.....	38
2.4. Судова промова з погляду теоретиків-практиків судової риторики.....	43
2.5. Писемна й усна форми реалізації судової промови.....	47
Запитання: зміцнюймо знання	50

РОЗДІЛ 3. ФУНДАМЕНТИ ІСТИННОГО КРАСНОМОВСТВА

3.1. Раціональний та емоційний фактори діяльності судового оратора.....	52
3.2. Комунікативні якості мовлення.....	54
3.3. Невербальні форми інформування.....	56
3.4. Мовне дихання – важливий компонент оратора при виголошенні промови.....	59
Запитання: зміцнюймо знання.....	61

РОЗДІЛ 4. ГАРМОНІЯ МИСЛЕННЄВО-МОВЛЕННЄВИХ ЧИННИКІВ

4.1. Культура думки і слова.....	63
4.2. Основні закони мислення. Зв'язок логіки з наукою про слово.....	67
4.3. Мистецтво переконання і впливу в суді.....	70
4.4. Оратор і судова аудиторія.....	72
4.5. Поради відомих майстрів живого слова.....	75
4.6. Діалогічне мовлення.....	79
Запитання: зміцнюймо знання	81

РОЗДІЛ 5. ФАКТОРИ, ЩО ВИРІЗНЯЮТЬ МОВНО-МОВЛЕННЄВУ ГРАМОТНІСТЬ ОРАТОРА

5.1. Етика слововживання.....	83
5.2. Інтонавання: вплив на зміст тексту.....	87
5.3. Роль просодичних засобів у мовленні ораторів.....	88
5.4. Вставні і вставлені конструкції у тексті судової промови.....	91
5.5. Прийменники у тексті судової промови.....	93
5.6. Судова промова: мовна практика свідчить.....	96
5.7. Судові промови: що показали дослідження.....	101
Запитання: зміцнюймо знання	105

РОЗДІЛ 6. СУДОВЕ КРАСНОМОВСТВО З ПОГЛЯДУ СУЧАСНИХ ВИМОГ

6.1. Судове красномовство – складник професійної майстерності оратора.....	107
6.2. Судова промова: етичні, логічні, психологічні засади	108
6.3. Про головні засоби впливу у судовій промові.....	110
6.4. Доказування та спростування у судовій суперечці.....	113
Запитання: зміцнюймо знання	117

РОЗДІЛ 7.
СУЧАСНЕ СУДОЧИНСТВО:
ОБВИНУВАЛЬНА ПРОМОВА ПРОКУРОРА

7.1. Зміст, побудова обвинувальної промови.....	119
7.2. Засоби і прийоми побудови вступної частини обвинувальної промови.....	122
7.3. Аналіз і оцінка доказів.....	125
7.4. Обґрунтування кваліфікації злочину. Характеристика підсудного. Пропозиція про міру покарання.....	127
7.5. Аналіз причин і умов, що сприяли вчиненню злочину. Прикінцева частина обвинувальної промови.....	129
7.6. Про структуру та зміст промови прокурора при відмові від обвинувачення.....	131
Запитання: зміцнюймо знання	135

РОЗДІЛ 8.
СУЧАСНЕ СУДОЧИНСТВО:
ЗАХИСНА ПРОМОВА АДВОКАТА

8.1. Зміст, побудова захисної промови.....	137
8.2. Виклад фактичних обставин.....	140
8.3. Аналіз та оцінка доказів.....	141
8.4. Обґрунтування кваліфікації злочину. Характеристика підсудного.....	144
8.5. Альтернатива у захисній промові.....	147
Запитання: зміцнюймо знання	151

РОЗДІЛ 9.
РЕПЛІКА У СУДОВИХ ДЕБАТАХ:
ЛОГІЧНИЙ, ЕТИЧНИЙ, МОРАЛЬНИЙ АСПЕКТИ

9.1. Репліка у судових дебатах: наукові міркування.....	153
9.2. Право на репліку учасників судових дебатів.....	155
9.3. Репліка прокурора.....	157
9.4. Репліка адвоката-захисника.....	158
Запитання: зміцнюймо знання.....	160

РОЗДІЛ 10.
«МУДРІСТЬ ЖИТТЯ – ЗНАТИ УВСЬОМУ МІРУ»

10.1. Мистецтво говорити.....	161
10.2. Цитати на щодень: устами мудрих людей.....	181
10.3. Слово – животворне джерело.....	192
10.4. На замітку дотепним і розумним: афоризми відомих людей.....	220
10.5. Кошик народної мудрості: прислів'я, приказки.....	232
10.6. Скоромовки.....	238
Запитання: зміцнюймо знання.....	240
Література.....	241
Про автора.....	244

Навчальне видання

Кацавець Руслан Сергійович

ОРАТОРСЬКЕ МИСТЕЦТВО

Підручник

3-тє видання, доповнене

Відповідальний за випуск
Комп'ютерна верстка
Обкладинка

О. В. Діордійчук
Д. М. Алексєєв
Д. М. Алексєєв

Підписано до друку **.05.2021 р. Формат 60 x 84 ¹/₁₆.
Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».
Друк офсетний. Умовн.-друк. арк. ***

Видавництво «Алерта»

04210, м. Київ, а/с 112.

Тел.: (044) 223-15-25, 223-15-30.

E-mail: alerta.pravoavednist@gmail.com, веб-сайт: www.alerta.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 788 від 29.01.2002 р.